

**Наим Обломуродов
Файзулла Толипов**

**ЎЗБЕКИСТОНДА СОЛИҚЛАР
ТАРИХИ**

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2009

Масъул муҳаррир: и.ф.н. Э.Ғалоев

Тақризчилар: т.ф.д. А.Қирғизбоев
т.ф.д. И.Шодмонқулов

Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихи. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2009. - 180 б.

Ушбу китобда Ўзбекистон тарихида солиқ тизимининг шаклланиши, ривожланиши, уларнинг турлари, миқдори, солиқлар ва бошқа йиғимларни давлат ва унинг тегишли тузилмалари томонидан йиғиб олиниши, Ўзбекистон мустақиллиги йилларида солиқ тизимини тубдан ислох қилиш ва уни эркинлаштириш йўлида амалга оширилаётган кенг қамровли иқтисодий ислохотларга оид маълумотлар мужассамлашган. Муаллифлар мазкур китобни ёзишда тарихий манбалар, илмий адабиётлар, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукуматнинг мазкур масалага оид чиқарган Қарор ва Фармонлари ҳамда тегишли бошқа ҳужжатлардан фойдаландилар.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, ундан авваламбор, олимлар, олий ўқув юртлари, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими муассасаларининг талабалари, солиқ тизими ходимлари, мутахассислар, тарихчилар ва шу соҳада илмий изланишлар олиб бораётган талқиқотчилар фойдаланишлари мумкин.

ISBN 978-9943-13-086-9

© «IQTISOD-MOLIYA», 2009

© Обломуродов Н., Толипов Ф., 2009

Кириш

Солиқларнинг шаклланиш тарихи, ривожланиши ва назария-сини ўрганиш бугунги кунда нафақат иқтисодий фанлар, балки тарих фани олдида турган муҳим масалалардан ҳам биридир. Мазкур масалани тарихий нуқтаи назардан ўрганиш нафақат солиқларнинг мазмун-моҳиятини англаш, балки уларнинг ижтимоий-иқтисодий функцияларини ўрганиш имкониятини ҳам беради. Зеро, узоқ тарихий даврларда Ўрта Осиё минтақасида кечган мураккаб ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, этномаданий жараёнлар, худудларнинг табиий иқлим шароитлари ўлкамизда турли солиқ турларининг шаклланишига туртки бўлган. Бунга, айниқса, минтақамизда қадимдан аграр муносабатларнинг устуворлиги, қўл меҳнати ҳамда сунъий суғоришга асосланган қишлоқ хўжалиги ривожига каби хусусиятлар таъсир кўрсатган.

Мазкур китоб тарихчи олимлар, ўрта махсус касб-хунара коллежлари, олий ўқув юр்தларининг мутахассислик факультетлари талабалари, шу билан бирга, солиқ тизими ходимлари, иқтисодчилар ҳамда кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган. Унда қадимги даврлардан то бизнинг давримизгача солиқ тизимининг тарихи, шаклланиш босқичлари даврий жиҳатдан таҳлил этилган. Айниқса, ўрта асрлар ва ундан сўнг Ўзбекистонда солиқ тизимининг янада такомиллашиши, Чор Россияси ва совет даврида солиқ тизимининг ўзгариши, уларнинг ортиб боришига туртки бўлган омиллар тўғрисида маълумотлар мужассамлашган. Шу билан бирга, китобдан мустақиллик йилларида Ўзбекистонда солиқ соҳасини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг тўлов имкониятларини янада кенгайтириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ҳам маълумотлар беришга ҳаракат қилинди.

Ўзбекистонда солиқ тизимининг шаклланиши, тарихий ривожланишини, солиқларнинг бугунги кундаги давлат ва жамият ҳаётидаги ўрнини ўтмишда мавжуд бўлган солиқ турлари билан қиёсий солиштириш асосида тадқиқ этиш ва тизимнинг ривожланиш истиқболларини илмий манбалар ҳамда тарихий ҳужжатлар асосида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда солиқлар тарихи ва уларнинг ривожланишини ўрганиш бугунги кунда мустақил мамлакатимизда солиқ тизими соҳасида амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар билан муштарак тарзда

таҳлил этишни тақозо этади. Шу маънода мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов ўзларининг қатор маърузаларида, Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисларида қилган маърузаларида, иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақида тўхталиб, бунда солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш муҳим масала эканлигини алоҳида таъкидлаганлар. «Солиққа тортиш масаласида амалиётда синалган принцип ва ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш муҳим масаладир. Солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим. Шунга эришишимиз керакки, ҳар бир солиқ тўловчи у ҳоҳ жисмоний, ҳоҳ юридик шахс бўлсин, солиқ тўлашдан бўйин товламасдан, даромадларини яширишга уринмасдан, аксинча, ўз ишлаб чиқаришини ривожлантирсин ва даромадини оширишга интиلسин»¹, - дея қайд этидилар.

Маълумки, Ўзбекистон тарихида ер эгаллиги муносабатлари, сугорма деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик жадал ривожланиши минтақамизда ўтроқ ҳаёт тарзининг, шаҳар-созликнинг ривожига, савдо муносабатлари тараққиётига туртки бўлган. Бу эса ҳар бир ҳудуднинг табиий шароити ва аҳоли турмуш тарзи, хўжалик фаолиятига хос тарзда солиқ турлари шаклланишига олиб келган. Давлатлар ҳам ўз молия, ҳазина тизимини шу асосда шакллантирганлар. Гарчанд солиқлар давлатлар ҳазинасига асосан натура тарзида тўланган бўлсада, йирик-йирик давлатларда пул ҳам азалдан асосий муомала воситаси, яъни эквивалент вазифасини бажарган.

Ўзбекистонда давлатнинг солиқ сиёсати ва бюджетини шакллантириш, давлатнинг молиявий имкониятлари орқали фуқароларнинг турмуш тарзини янада яхшилаш ва иқтисодий ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ҳамда ривожлантириш, шу орқали фуқароларнинг тўлов имкониятларини эътиборга олган ҳолда фаолият кўрсатишлари ва яшашлари учун зарур шарт-шароитларни таъминлашга катта эътибор қаратиб келмоқда.

Шу билан биргаликда, ҳукуватимиз томонидан мамлакатимизда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури асосида ўрта умумтаълим мактабларининг 1-4 синфларида

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилан, мамлакатни модернизация ва ислох этандир. - Т.: «Ўзбекистон», 2005. 89 - бет.

солиқ асосларига оид «Иқтисодиёт алифбоси», 5-7 синфларида «Иқтисодиёт ва солиқ сабоқлари», 8-9 синфларда «Солиққа тортиш сабоқлари» каби фанларнинг ўқитилиши шу соҳада зарур қўлланмалар, китоблар чоп этишни тақозо этмоқда. Шу маънода, ушбу китоб солиқларнинг шаклланиши ва тарихий ривожланиш босқичларини илмий ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, у китобхонлар учун солиқ тизимиغا оид тарихий атамалар, терминлар ҳақида тушунчаларга эга бўлишда, солиқ турларининг мазмун ва моҳиятини ўрганишда ўзига хос қўлланма бўлиши, шубҳасиз.

Солиқларнинг давлат ҳаётидаги ўрни ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Солиқлар – аҳолидан, корхоналар ва хўжалик юритувчи бошқа субъектлардан давлат (марказий ва маҳаллий ҳокимият, хусусан, солиқ органлари) томонидан ундириб олинadиган мажбурий тўловлардир. Солиқлар ўз моҳият-ъътиборига кўра, ижтимоий маҳсулотнинг бир қисми бўлиб, солиқ тўловчи бундан бирон-бир фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъий назар, ўз маблағларидан давлат ҳисобига мажбурий ажратмалар ва тўловлар тўлашда аке этади. Солиқлар мажбурий тўловлардир. Давлат ўз фуқаролари учун маълум тартибга солинган солиқ тизимини жорий этса, улардан йиғиб олинган солиқлар асосида режали давлат бюджет тизимини шакллантирса, мукамал солиқ ва молия тизими шаклланган бўлади. Солиқларнинг тўла ва ўз вақтида тўланиши учун жавобгарлик солиқ тўловчилар зиммасига юкланган бўлиб, улар бунга ихтиёрий эмас, мажбурий равишда амал қиладилар.. Солиқ тўлашдан бўйин товлаш жавобгарлик билан яқун топади.

Зеро, солиқларга оид барча қонуларда солиқлар ва уларнинг миқдорини белгилашга Олий қонун чиқарувчи ҳокимият ёки унинг томонидан ваколат берилган органлар ҳақлидирлар, деб мустаҳкамлаб қўйилган. Бунга кўра фуқаролар ўз хохиш-истакларига кўра янги солиқлар белгилаш ёки уларнинг ҳажмларини аниқлашга ҳаққи йўқ. Солиқлар ёрдамида давлатнинг молия ресурслари шакллантирилади ҳамда давлат фаолият кўрсатиши учун моддий шароит яратилади, ҳозирги вазиятда эса бутун бозор иқтисодиёти тизими ишлаб туриши учун моддий имконият вужудга келтирилади. Солиқлар орқали корхоналар ва фуқаролар даромадининг бир бўлагини давлат ашпаратининг мамлакат мудофаасининг ноишлаб чиқариш соҳасини, умуман даромад манбаига эга бўлмаган қисмининг лозим даражада ривожланиши таъминланади.

Давлатнинг бюджет даромадларини таъминлаш солиқ тизимининг вазифаларидан биридир. Солиқ тизими ана шу вазифани ҳал этар экан, жамғарма ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш жараёнларига тўсқинлик қилмаслиги, ижтимоий адолатни бузмаслиги, халқ хўжалиги тизимида бузилишлар ва четга чиқишлар содир бўлишига йўл қўймаслиги, бозор жараёнига путур етказмаслиги зарур.

Давлат солиқлар орқали ишлаб чиқариш шароитларини, товарлар ва хизматларнинг сотилишини изга солиб боради, фуқароларнинг иқтисодий фаолият учун муайян "солиқ, иқлими"ни ярадади. Солиқлар ўзининг иқтисодий функцияси орқали такрор ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатади, унинг ўсиш суръатларини рағбатлантиради ёки пасайтиради, маблағ тўпланишини тезлаштиради ёки секинлаштиради, аҳолининг тўлов қобилияти талабини кенгайтиради ёки камайтиради, рақобатли бозор муносабатлари шаклланади. Солиқ сиёсати мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Давлатнинг энг аввало, солиқ юкини ўз зиммасига олади, сўнгра эса ҳар бир солиқ тўловчининг жамиятдаги ўрнини эътиборга олиб, ўз улушини тақсимлаб беради. Бозор муносабатлари шароитида солиқ тизимини модернизациялаш ва ислоҳ қилиш мамлакат иқтисодиёт тараққиётини таъминлаш ва унинг тузилмасини сифат жиҳатидан янгиланишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб қолади.

Мулкчиликнинг турли шакллари шаклланиб, ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда давлатнинг иқтисодий сиёсати орқали бозор иқтисодиётини тартибга солишда солиқ тизими муҳим ўрин тутаяди. Шу сабабли ҳам бозор муносабатлари шароитида ҳар қандай давлат ўз назорат функциясини амалга оширишда айнан солиқ тизимига таянади. Мамлакатнинг солиқ сиёсати мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштириш ва корхоналар молиявий аҳволини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Солиқларнинг яна муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамияти шундаки, улар давлат хазинасини тўлдирувчи асосий манба ҳисобланади. Шунинг учун солиқларга давлат бюджетининг даромад қисмини шакллантирувчи ўзига хос муҳим механизм сифатида қараш лозим. Солиқ тизими аниқ мақсадга қаратилган молиявий сиёсат бўлиши билан биргаликда, ялпи миллий маҳсулотнинг бир қисмини қайта тақсимлайди ҳамда шу тарзда аҳолининг ижтимоий турмушини яхшилашда муҳим аҳамият касб этади. Бир сўз билан айтганда, ҳозирги бозор муносабатлари шароитида солиқлар давлат иқтисодиётига таъсир ўтказишида асосий воситалардан бири бўлиб қолаверади. Давлат солиқларнинг иқтисодий функцияси орқали халқ хўжалигининг ривожланишини рағбатлантиради, шунинг баробарида унинг фискал функцияси учун база юзага келади. Давлат ўз солиқ сиёсати орқали давлатда ишлаб чиқаришни рағбатлантиради ва ривожлантиради.

Мамлакатимиз мустақиллиги йилларида солиқ тизимини ислоҳ қилишдан кўзланган асосий мақсад, юридик ва жисмоний шахсларнинг даромад манбалари, миқдори, тўлов имкониятларидан келиб чиқиб, улар зиммасидаги солиқ юкини енгиллаштириш орқали мамлакатда мукамал ҳамда одил солиқ иқлимини яратиш, ишлаб чиқаришни жонлантириш ва иқтисодиётни барқарорлаштиришга эришишдан иборатдир.

Ҳар қандай мамлакатнинг солиқ сиёсати ўзига хослиги билан ажралиб туради, чунки ҳар бир давлатнинг иқтисодини юксалиши, ўсиш суръати, аҳолининг фаровонлиги, инвестиция қудрати жорий қилинган солиқларнинг умумий миқдори, солиқ юкининг қай даражадалигига боғлиқ. Уларни белгилаш ва амалга ошириш мамлакатда олиб борилаётган солиқ сиёсатига бевосита боғлиқ. Шу маънода Ўзбекистоннинг солиқ сиёсати ҳам ўзига хос ва ўзига мос хусусиятларга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Мамлакат иқтисодиёти барқарор ривожланиши учун солиқ тизимидаги айрим муаммоларни ечишда, солиқларни миллий стандартлар ва тарихий андозалар асосида ҳисобга олиш, солиқлар миқдорига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларни таҳлил қилишда тарихий анъаналар асосида иш юритиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада солиқларнинг шаклланиш тарихига ва улар таҳлиliga оид адабиётларнинг ўзига хос ўрни бор.

Қадимги даврда ва ўрта асрларда Ўрта Осиёда солиқлар

Улкан ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнида инсоният тарихида жуда катта ижтимоий-сиёсий бурилишлар, ўзгаришлар содир бўлган. Ана шундай муҳим босқич, шубҳасиз инсон ва у яшаётган жамоани бошқарувчи ташкилот, бу давлатларнинг пайдо бўлишидир. Зеро, давлат ва унинг функциялари такомиллашиб бориши баробарида ҳукмрон ташкилотнинг ўз фуқаролари олдида қўядиган қатор тартиблари, қонун-қоидалари, мезонлари ҳам ўзгариб борган. Солиқлар тизимининг вужудга келиши ҳам ана шундай тартиб-мезонларнинг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқ бўлган ҳодисадир.

Агар ўтмишга назар ташласак, тарихий манбалар, илмий адабиётлар таҳлилидан шунинг англамоқдамизки, инсоният тарихидаги барча давлатларда солиқлар тизими йўлга қўйилган ҳамда уларни тўловини амалга ошириш ҳамма учун мажбурий характер касб этган. Зеро, давлатнинг у ёки бу тарзда молиявий ҳолати ҳамда ривожланиши, авваламбор, давлат хазинасининг аҳволи, аҳолидан йиғиб олинган солиқлар турлари, миқдори ва салмоғига боғлиқ бўлган. Шу орқали давлатлар ўз мавқеларини ҳам ҳарбий, ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий тарафлама мукамал эътироф эта олганлар.

Солиқларнинг шакллари, турлари, тўлов тизимлари, аҳамияти ҳақидаги қарашлар Ўрта Осиё ҳудудларида дунёнинг энг қадимги давлатлари, хусусан қадимги Миср, Рим, Хитой, Ҳиндистон давлатларидаги каби тарихнинг узоқ даврларига бориб тақалади. Агарда давлатчилик тарихи ва назариясига назар ташласак, солиқлар тизими ва уларнинг шаклланиш тарихи ҳам инсоннинг давлат ва унинг ваколатли тузилмаларидаги ҳуқуқий фаолияти билан боғлиқ эканлигини англаймиз.

Қадимги даврларда Ўрта Осиё шароитида жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг такомиллашиши, илк ерга эгалик, мулкчилик шакллари, илк деҳқончиликнинг ва ишлаб чиқариш тузилмаларининг таркиб топиши, солиқ тизими ҳамда уларнинг таркибий тузилмаларига оид маълумотларни умумлашган ҳолда тадқиқ этишда, шубҳасиз, археологик, этнографик, палеоантропологик, лингвистик маълумотларнинг ўрни катта¹. Шу

¹ *Толстов С.П.* Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии. ВДИ. №1, -М. 1938. Ўша муаллиф: Древний Хорезм. М., 1948. Ўша муаллиф: По следам древнехорезмийской цивилизации.

билан бирга, қатор тарихий манбалар¹даги ушбу масалага оид маълумотлар ҳам биз учун тарихий қимматга эга.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ўлкамизда узоқ тарихий тараққиёт жараёнида улкан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, савдо-иқтисодий алоқалар, турли этнослар ва этник жамоалар ўртасида мураккаб этномаданий жараёнлар юз берган.

Хусусан, ибтидоий даврнинг сўнгги босқичида мулкчилик муносабатлари негизида хусусий мулкка эгалик турлари шакллана бошлаган. Палеолит даврининг сўнгги босқичларига келиб, уруғчилик жамоаси ҳукмронлиги негизида илк ижтимоий меҳнат тақсимоти содир бўлган. Уруғчилик жамоасининг **матриархат даври** юқори палеолит, мезолит ва Ўзбекистон ҳудудларида неолит даврларига тўғри келади. Юқори палеолит даври (мил. авв. 40-12 минг йилликлар) га келиб илк уруғчилик жамоаси шаклланиши содир бўлди. Мезолит даврида (мил. авв. 12-7 минг йилликлар) териб-термачилаб овқат топишдан ўзлаштирама хўжаликнинг шаклланиш даври бошланади. Энеолит (мил. авв. 4-3 минг йилликларда) мис-тош даврида Ўрта Осиёда суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши, биринчи йirik меҳнат тақсимотининг таркиб топиши ва мил. авв. 3 минг йилликларда матриархат даврдан **патриархат даврига** ўтиш бошланади.

Айнан, патриархат даврида мулк эгаллиги ва унга муносабат тубдан ўзгаришига учради, яъни у шу даврдан бошлаб ер ва бошқа мулклар **эркин ишлаб чиқариш жамоа аъзоларининг** хусусий мулки тарзида вужудга кела бошлади. Яъни жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш асосини эркин жамоа аъзолари ва майда мулк эгалари ташкил эта бошлаган. Археологик маълумотларга асосан

М., 1948. Ўша муаллиф: По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962., *Бартольд В. К* вопросу об археологических исследованиях в Туркестане. Соб. соч. Т.4. М., 1966. *Массон. В.М.* Древнеземледельческая культура Маргианы. М., 1959. Ўша муаллиф: Средняя Азия и Древний восток. М.-Л., т.1964. *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Кн. 2. Ташкент-1950. *Воробьева М.Г.* Археологические памятники античного периода как источник для реконструкции социально-экономических процессов // КСИА, 1970. *Аскарлов А.* Сапаллитена. Т., 1973. *Аскарлов А.* Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Т., 1977. Ўша муаллиф: Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана. «ИМКУ», вып. 3. Ташкент-1962. Яна ўша муаллиф: Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007. *Пузаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В.* Северная Бактрия-Тохаристан. Т., 1990. *Абдураимов М.А.* Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI- первой половине XIX в.в. *Набиев Р.Н.* Из истории Кокандского ханства. Т., 1973. *Ғуломов Я.* Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Т., 1959. Ўзбекистон халқлари тарихи. // *Академик Аҳмади Ал-Аскарлов* тахрири остида. Т., 1992. *Сулейманов Р.Х.* Древний Нахшаб. Т., 2000.

¹ *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. А. Ўринбоев наشري. Т., 1972. *Ҳафиз Ташхи Бухорий.* Абдуллонома. С.Мирзаев таржимаси.1-2 жилд. Т., 1966. Темур тузуқлари. Т., 1996. *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий.* Бухоро тарихи. А.Расулев таржимаси. Т., 1966.

бронза даврида (мил. авв. 2-1 минг йилликлар) ва илк темир даврларида ўтроқ деҳқончилик жамоаларида ер эгалари эркин деҳқон жамоалари-кашоварзлар, ҳунарманд жамоалар озодкорларнинг шаклланишига олиб келган.

Уругчилик жамоасининг **ҳарбий демократия** даври илк темир даври (мил. авв. VIII асрлардан) дан антик давр (милоднинг III-IV асрлари)гача бўлган хронологик даврни ўз ичига олади¹. Кейинчалик антик даврларга келиб жамият ва давлатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини, ишлаб чиқариш асосини эркин деҳқон жамоа аъзолари ҳамда қишлоқ оқсоқоллари ва уларнинг хусусий мулки ташкил этган, шу билан бирга, қишлоқ жамоаларига тегишли яйловлар, чорва моллари ҳам мавжуд эди. **Илк ўрта асрлар** даврида (милодий V –IX асрлар) эркин деҳқон жамоа аъзоларидан маҳаллий мулк эгалари – **қишлоқ деҳқонзодалари** шакллана бошалади, кейинчалик улар негизида **қишлоқ ҳокимлари** вужудга кела бошлаган. Эркин деҳқон жамоалари эгалари ҳисобланган кашоварзларнинг бойиб бориши натижасида улар бой деҳқонзодаларга айланганлар, уларга қарам аҳоли қатлами эса қадиварлар табақасини ташкил этган². Тарихий манбаларда ҳунармандлар орасидан шаклланган аҳоли қатлами озодкор, савдогарлар орасидан алоҳида ажралиб чиққан қатлам эса ғувокорлар деб аталаганлиги қайд этилади.

Антик даврларда Ўрта Осиёнинг қадимги давлатлари нафақат минтақа давлатлари билан, балки Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Византия каби давлатлар билан ҳам жадал савдо, иқтисодий, маданий алоқаларни йўлга қўйганлар. Бундай алоқалар шубҳасиз чет эллик савдогарлар, катта ер эгалари, ҳукмдорлар, тадқиқотчилар, ҳатто тарихчиларни ҳам ўлкага қизиқишини орттирган. Хусусан, қадимги грек ва римликлар Ўрта Осиёнинг табиий-географик ўрни, аҳолисининг турмуш тарзи хусусида маълумотлар бериб ўтганлар, бу эса минтақалар ўртасида ўз даврида савдо-иқтисодий алоқалар ривожланганлигидан далолатдир. Жумладан, ана шундай қадимги маълумотлар ҳозирги икки дарё ўртасида умргузаронлик қилиб келаётган халқларнинг отабоболари, қадимги сакларга ва улар юртига тегишлидир. Унда шундай дейилади:

¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007 28 бет.

² Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва 26 бет.

"Апасиақлар Окс ва Яксартнинг оралигида яшайдилар. Дарёларнинг биринчиси Гиркан денгизига, иккинчиси Меотида кўлига куйилади. Иккаласи кемалар қатнайдиған даражада салмоқлидир. Кўчманчиларнинг отдан тушмай улардан Гирканияга ўтиб юришлари жуда қизиқ. Бу ҳақда икки хил гапиришади. Биринчиси жуда оддий, иккинчиси эса ғаройибу, бироқ имконсиз деб бўлмайди. Окс сувларини Кавказ тоғларидан олиб, уларнинг кўшиливи ҳисобига Бақтрияда улкан дарёга айланади-да, кенг текисликдан узоқ оқади. Кейин саҳрога етиб борганида катта ва тик қояларга дуч келади. Пастга ташланаркан, оқимнинг тезлигидан суви қоялардан бир стадиядан ортиқроқ нарига бориб тушади. Апасиақлар ана шу шаршаранинг тагидан куп-қуруқ жойдан Гирканияга ўтаверадилар. Қуйидаги маълумот эса янада қизиқарлидир. Дарё оқиб ўтадиған ерларда кенг майдон ва текисликлар кўп. Тоғу қояларга дуч келган дарё ана шу майдонларга шиддат-ла тушиб, уларни тешиб киради-да, бир оз масофага ер остидан оқиб, яна юзага чиқади.¹

Минтақанинг табиий-географик ўрни, иқлим хусусиятлари хўжаликнинг қадимдан сунъий суғоришга асосланган ўтrock деҳқончилик, ер эгаллиги, дашт ва чўл табиий шароитига мос кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик каби турлари муттасил ривожланганлигидан далолатдир. Бу ҳолат давлатларнинг ишлаб чиқариш даражасининг юксалишига, уларнинг қудрати ўсишига туртки бўлган. Ўз ўрнида бундай хусусият доимо мамлакат бюджетини шакллантирувчи, унинг ҳарбий ва маданий тараққиёти учун асос бўлувчи солиқ тизимини шакллантиришни тақозо этган. Масалан ўлкада сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг ривожланганлиги учун қадимдан улкан миқдордаги ишчи кучларига эҳтиёж сезилган. Хусусан, милoddан аввалги VII – VI асрлардаёқ Хоразмда улкан суғориш тизимлари мавжуд бўлганлиги, уларни барпо этишда эса минглаб чоракорлар хизмат қилганлиги тарихдан аён².

Сунъий суғоришга бунчалик катта аҳамият берилганлиги ажодларимиз ҳаётида деҳқончилик нақадар катта ўринга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Дарвоқе ўз ўрнида ўлканинг табиий шароити, иқлим хусусиятларига мос кўнлаб қишлоқ хўжалик

¹ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. // Таржимон ва тузувчи Зоҳир Аълам. – Т., 123 бет.

² Бу ҳақда маълумотлар олиш учун қараиғ: Толстов С.И. Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии. ВДИ. №1, -М. 1938. Фулотиов Я. Хоразмнинг суғориш тарихи. Т., 1959. 68 бет ва бошқалар.

экинлари, хусусан, дончилик, богдорчилик, полизчилик каби соҳалар ривож топиши баробарида, улардан олинаётган даромад ҳисобидан келаётган солиқлар ҳам ҳукмрон давлатларнинг бюджетини бойишига хизмат қилган.

Тарихий адабиётларда қайд этилишича, давлат бюджетига тушган солиқларнинг асосий қисмини қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётган қишлоқ жамоаларидан келаётган фойдалар ташкил этган¹. Қадимги давлатчилик ҳукмронлик қилган кезларда ҳамда антик даврлардаёқ **Сўғдиёна, Қадимги Хоразм, Бақтрия, қадимги Фарғона, Қанг** давлат бирлашмалари чет давлатлар билан жадал савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнагар эканлар, ҳарбий юришлар маҳалида мағлуб давлат голиб томонга ўлпон тарзида катта миқдорда солиқлар тўлаши билан бирга, гаровга кўплаб миқдорда асирлар ва қулларни ҳам ҳаля этганлар². Хусусан ўлкада етиштирилган қишлоқ хўжалик, чорвачилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари, шиша, қоғоз, жун, қорақўл тери, қовун, тарвуз, от, туя кабилар чет элликлар эътиборини тортган.

Милоддан аввалги II - I асрларда Хитой билан **Довон** (қадимги Фарғона) ўртасидаги муносабатлар ўлпон ва тўловлар масаласида янада кескинлашганлиги тарихдан аён. Шу мақсадда хитойликлар ушбу ўлкага бир неча маротаба юришлар қиладилар. Биринчи юриш муваффақиятсиз тугагач, улар милоддан аввалги 102 йилда бу ерга иккинчи марта юриш қиладилар³, уларнинг эътибори асосан ушбу давлатнинг пойтахти Гуйшан⁴ни забт этишга қаратилган эди. Бу юришда қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат билан яхшилаб таъминланган 60 минг кишилик қўшин иштирок этади⁵.

Душман пойтахтни қамал қилиш билан бир вақтда, яқин атрофдаги чорвадор халқларни ҳам талар эдилар. Бу воқеалардан хабар топган Гуйшан оқсоқоллари йиғилиб, маслаҳат қиладилар. Уларнинг фикрича, «Ю» шахрида Довон подшоси Мугуан

¹ Бартольд. В.В. Сочинения. Т-М., 1963-1973., Дандамаев М.А. Политическая история Ахменидской державы. М., 1985. Гафуров Б.Г. Таджики. М., 1972. Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. Т., 1963. А. Сагдуллаев ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2001. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Т., 2001.

² Бичуриш. Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. 1-2 тома. М., М-Л., 195-1953.

³ Бичуриш. Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших.... – С 164.

⁴ Академик К.Ш.Шоттёзов Гуйшан шаҳри ҳозирги Наманган вилоятининг Косон шаҳри эканлигини ўзининг Қанг давлати ва қанглилар асарида қайд этиб ўтади. Қаранг: Шоттёзов К.Ш. Қанг давлати ва қанглилар. Т., 94 бет.

⁵ Шоттёзов К.Ш. Қанг давлати ва қанглилар. Т., 94 бет.

томонидан биринчи юриш даврида «Хитой элчисининг ўлдирилиши ва Довон отларини боққинчиларга бермасдан, яшириб қўйилиши Хитой қўшинларини иккинчи марта бостириб келишларига сабаб бўлган. Энди Довон аргумоқлари уларга тақдим этилса, хитойликлар урушни тўхтатишлари мумкин» - дейдилар¹. Агар хитойликлар боққинчилик урушини тўхтатишмаса, ўлгунча курашишини асосий мақсад қилиб қўядилар.

Хитой қўмондонлиги билан музокаралар олиб бориш учун Гуйшаннинг обрўли оқсоқолларидан бирини элчи қилиб юборадилар. Элчи Хитой саркардаси Ли Гуан-ли хузурига бориб, оқсоқоллар йиғинида бўлган гапларни унга айтиб, «аргумоқлардан ташқари фарғоналиклар Хитой армиясини етарли даражада озиқ-овқат билан таъминлайди. Агар бу шартлар қабул қилинмаса, довонликлар барча аргумоқларни ўлдирадилар, шу орада қангуйлардан кутилаётган ёрдамчи куч ҳам етиб келади» - деб Хитой қўшинини қуршовда қолганлигини билдиради².

Шундай қилиб, Қадимги Фарғонада мавжуд бўлган «*аргумоқлар*» («самовий наслдор отлар») ҳамиша хитойлик савдогарлар, ҳарбийларни ўз эътибори билан лол қолдирганлиги аён. Милоддан аввалги II-I асрларда Хитой ҳукмдорлари бир неча бор бу давлатни босиб олмоқчи бўлсалар-да, бироқ уларнинг ҳаракатлари беҳуда кетади. Ҳарбий юришларнинг бирида улар Довон давлатининг пойтахти Эршини қўлга киритадилар, бироқ аҳолининг тазйиқи остида ўлпон ва солиқлар эвазига уни ташлаб чиқиб кетганлар³. Иккинчи бор юришларида хитойликлар Эрши шаҳрини қамал қилдилар, шаҳарга келадиган сув йўллари тўсиб қўядилар. Довон ҳукмдорлари қалъага бекиниб олдилар ва сулҳ тўғрисида музокаралар бошлайдилар, ниҳоят хитойликларга самовий отлардан беришга розилик билдирилади. Акс ҳолда, барча аргумоқларни қиргин қилмоқчи бўладилар. Қанг давлатидан мадад етиб келишидан чўчиб, хитойликлар сулҳга рози бўладилар. Улар Эршига кирмасдан зарур миқдордаги наслдор отлардан товон олиб, ватанларига қайтадилар⁴.

Аҳамонийлар Искандар юришлари ва ҳукмронликлари даврида ғарб ва шарқ ўртасида жадал ички ва ташқи алоқалар ўрнатилган, бунинг баробарида икки томоннинг ўзаро розиликлари

¹ Ўша асар. 94 бет.

² Ўша асар. 95 бет.

³ Сагдуллаев А, Костецкий В.А ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т., 2002. 188 бет.

⁴ Ўша жойда.

муносабати билан гарчанд солиқ тизимлари мавжуд бўлсада, етказилган ҳарбий-иқтисодий зарарни қоплаш учун ўлжаларни тақсимлаш, бож-хирож, товон тўлови эмас, балки **ўзаро маҳсулот** айирбошланганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди.

Доро I ҳукмронлиги даврида унинг авлодларидан бўлмиш, Куруш ва Камбис (529-522 йй) ўзларига қарам мамлакатлардан муайян солиқ олмаганлар, бироқ тобе мулклардан уларга **совға-саломлар** юбориб турилган. Дорони форслар савдогари дейилишига сабаб, у биринчи бўлиб солиқ тизимини жорий этганлигидир. Шу билан биргаликда, босиб олинган мамлакатлардан қимматбаҳо совға-саломлар (ўлжа, ҳадя тарзида) олинishi билан бирга, катта миқдорда солиқлар ҳам тўланган.

Ҳақиқатда Доро қўл остидаги ҳар бир мамлакат ва вилоят уларга катта миқдорда тайинли солиқ тўлаб турганлар. Хусусан, аҳамонийларга тобе сатрапликлардан ўн иккинчисига кирган «бақтрияликлардан» «эгллар» гача (Хўжанд атрофларида яшаган қадимги уруғ шундай аталган) бўлган ҳудуд йилига 360 талант (1 кг талант 30 кг кумушга тенг бўлган) тўлаб туриши керак бўлган¹.

Аҳамонийларнинг йиллик солиқлардан ташқари бошқа йўллар билан ҳам тобе халқлардан қўшимча тушумлар олганликлари маълум. Қақраб ётган далаларни суғориш учун деҳқонлар аҳамоний ҳукмдорлар саройларига бориб, сув йўлини тўсиб турганлар ва табиий равишда доимо қўриқланиб турадиган тўғон дарвозаларини очиб юборишни сўраб нола қилар эканлар. Шунда ҳукмдор тўғонни катта пул эвазига очишга фармон берар экан, йиллик солиқлар бундан мустасно бўлган². Умуман олганда аҳамонийлар тобе ўлкалар аҳолиси, бойликларни талашда, суиистеъмол қилишда бошқа тажовузкорлардан қолишмаганлар. Чунончи, қадимда Элам давлати пойтахти бўлган, кейинчалик аҳамонийлар қароргоҳларидан бўлмиш Суза шаҳридаги сарой қурилишида ишлатилган олтин Бақтриядан олиб кетилганини тасдиқловчи маълумотлар бор³.

Доро I айтади: "Эрон чегарасидан ташқаридаги, мен қўлга олган, менга бож тўлайдиган ўлкалар будир: Мидия, Сузиана, Парфия, Ария, Бақтриёна, Сўғдиёна, Арахозия, саттагидлар, Гандария, Ҳиндлар, Эмергия саклари, камончи саклар, Бобил,

¹ История Узбекистана в источниках. - С.56.

² *Азamat Энё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2000. – 36 бет.

³ Ўша жойда.

Оссурия, Аравия, Миср, Каппадокия, Спарда, Иония, денгиз ортидаги саклар, скудрлар, гулчамбар кийиб юрувчи ионияликлар, понтликлар, коссаклар, маций, колхлар ва бошқалар. Улар менинг қонунларимга итоатда эдилар, менинг қонунларимдан бошқасига бўйсунмасдилар¹."

Тарихий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, қадимги Эрон манбалари хусусан тошлар ва сополга ўйиб ёзилган манбалар (миххат ёзувлари)да қайд этилишича, милoddан аввалги VI – V асрларда Сўғдиёна, Бақтрия, Мидия, Хоразмда катта миқдордаги моллар ўлпон тарзида олиб кетилган. Масалан, пишиқ сопол тахтачага ўйиб ёзилган бир катибада Доро I (милoddан аввалги 522-486 йй) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида (милoddан аввалги 494-490 йиллар орасида) Сузада бунёд этилган саройнинг қурилиш тафсилоти, аниқроғи, қурилишга ишлатилган материалларнинг қайси мамлакатдан келтирилганлиги ёзилган тахтачадаги маълумотларга кўра, тоvon тарзидаги олтин Лидия билан Бақтриядан, қимматбаҳо тошлар, лазуриг ва сердолик (қизғиш рангли тош) тош Сўғдиёнадан, фируза Хоразмдан олиб кетилган².

Эрондаги Шероз шаҳридан тахминан 50 км масофада жойлашган Персепол шаҳри яқинидан топилган ёзувлар ва тасвирий суратлар катта илмий аҳамиятга эга. Улар орасида Ападана зинапоялари устига ишланган тасвирий суратлар алоҳида аҳамият касб этади. Суратларда аҳамонийларга тобе бўлган 23 сатрапликдан ўлпон олиб кетаётган кишилар қиёфаси тасвирланган. Булар орасида бақтрияликларнинг турли идишлари, тери, мўйна, туя, сўғдликларнинг турли мато, тери ва қўйлари, сакларнинг от, чакмонлари, парфияликларнинг от ва қурол аслаҳалари ўз аксини топган³.

Эрадан олдинги II - I асрларда яшаган қадимги юнон файласуфи Анриппа солиқ тизими ва унинг функцияси хусусида шундай деган эди: "Кўшинни тутиб туриш ва давлатнинг қолган харажатларини қоплашга зарур бўлган маблағларни қаердан олиш керак?. Мен буни сизларга тушунтириб бераман, лекин аввал шуни таъкидлаб ўтмоқчиманки, ҳатто бизда демократия бўлган тақдирда ҳам, давлат бюджети учун барибир пул керак бўлар эди. Зеро аскарсиз давлат яшай олмайди, пул таъминотсиз эса биз кўшинни

¹ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. // Таржимон ва тузувчи Зоҳир Аълам. Т., 67-68 бетлар.

² Дандамас М.А. Политическая история Ахменидской державы. М., 1985.- С 73.

³ Уша асар. 2-27 бетлар.

тутиб туришга қодир бўлмаймиз. Хуллас, солиқ солиш монархиянинг фарқлаб турувчи хусусияти эмас, бошқарувнинг ҳар қандай шакли солиқ ундиришни тақозо этади¹.”

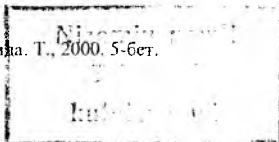
Бу даврда Эрон ва Турон ҳудудлари эронлик ва юнон ҳуқумдорлари томонидан қатор сатрапликлар ҳамда вилоятларга бўлиб идора қилинган, ҳар бир маъмурий-ҳудудий бирликлар маълум солиқлар ва ўлпонлар йиғиш орқали қатъий тарзда бошқарилган, сатрапликларни бошқарувчи ҳуқумдорлар Эрон ва юнон ҳуқумдорлари томонидан тайинланган, солиқ йиғиб олиш ҳам улар томонидан идора этилган.

Доро I Эронда сатрап деб аталувчи йигирмата маъмурий вилоят ташкил этган. Вилоят бошлиқларини тайинлагач, ҳар бир сатрапликдаги асосий халқларга қараб солиқларни белгиланган. Доронинг талаби бўйича ўлпонни қумуш билан тўлайдиганлар **Бобил талантида**, тилла билан тўловчилар эса **эвбей талантида** ўлчаб келтиришлари лозим бўлган. Бобил таланти етмиш саккиз эвбей миноси қимматига эга бўлган.

“Еттинчи вилоятда бирлаштирилган саттагидлар, гандарийлар, дадик ва апарилар юз етмиш талант миқдоридан солиқ тўлаганлар. Ўнинчи вилоят бўлмиш Эқбатан, Мидиянинг қолган қисми париканийлар, ортокоробантийлар-тўрт юз эллик талант, каспийлар, павсика, пантимат, дарейтлар-ҳаммаси ўн биринчи вилоятни ташкил этишган, улардан икки юз талант даромад тушган. Бақтрлардан эгларгача бўлган ерларни қамровчи ўн иккинчи вилоятнинг ўлпони уч юз олтмиш талант белгиланган. Пактикадан, шунингдек арминияликлар ва уларнинг қўшни ерларидан бошланиб, Эвскин, Понти (Қора денгиз) гача узанувчи ўн учинчи вилоят тўрт юз талант тўлаган. Ўн тўртинчи вилоят бўлмиш сагартий, сарангий, фаманай, угий, миклар ва подшо сургун қиладиганларни жойлаштирувчи Эритрей (Қизил денгиз) даги ороллар халқларидан олти юз талант солиқ солинган. Ўн олтинчи вилоятдаги парпилар, хоразмийлар, сўгдлар, арейлардан уч юз талант олинган. Париканийлар, осиелик эфиоплар тўрт юз талант тўлаб, ўн еттинчи вилоят икки юз талант тўлашга мажбур этилган, матиенлар, саспейрлар, алародийлар ўн саккизинчи вилоятни ташкил этишган. Мосх, тибарен, макрон, масинойклар ўн тўққизинчи вилоятга киритилиб, уларга уч юз талант солиқ

¹ Солиқлар // Рихсиева. М., Мухторов. М ва бошқалар таҳрири остида. Т., 2000. 5-бет.

922717

солинган¹". Мазкур халқлар ичида энг кўп соғлиси бўлган ҳинд халқи, бошқаларга нисбатан энг катта солиқ, яъни уч юз олтмиш талант олтин қум тўлар ва улар йигирманчи вилоятга кири-тилган².

Маълумки эрамининг VII - VIII асрларида Ўрта Осиёда турк-сугдий халқлар ва давлатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий алоқалар жадал кечган. Бу даврда турк сугд муносабатлари ер эғалиги, иқтисодий, савдо, оила - никоҳ муносабатларида ҳам мавжуд бўлган.

Зеро қадимги даврларда Ўрта Осиё ҳудудларида солиқлар тизимини таҳлил этиш шундан далолат бермоқдаки, маҳаллий солиқлар билан биргаликда умумдавлат солиқлари ва йигим-ларидан нафақат ҳукмдорлар, балки чет эллик босқинчилар ҳам катта-катта фойдалар олганлар. Бундай тўловлар асосан натура тарзида амалга оширилиб, чет элларга махсус ажратилган совға-саломлар юбориш анъана тусини олган, албатта, солиқ юки, авваламбор, маҳаллий халқлар зиммасига тушган.

Шу билан бирга, махсус шаҳар типигаги аҳоли манзилгоҳлари, ўтроқ деҳқон жамоаларида аҳоли деҳқончилик, хунармандчилик маҳсулотлари билан солиқ ва ўлпонлар тўлаганлар. Бундай тоифа кишилардан от, туя, хачир, қорамоллар, қўй, эчки, хунармандчилик буюмлари, олтин, қумуш буюмлар, мис, кўргошин қабилар ундириб олинган. Улар, албатта, махсус тайинланган **хазинабон**лар назорати остида бўлганлигини тасдиқламоқда.

Илк ер эғалигининг шаклланиши жамиятда турли тоифадаги фуқароларнинг ерга бўлган муносабатини ўзгартириши баробарида улардан олинадиган солиқ шакллари, миқдори ҳам орта борган. Ўрта асрларда ҳам жамиятда «**деҳқонзода**»лар (қишлоқ ҳокимлари) мавқеи янада ортгач, солиқ ва уларнинг турлари янада кўпайган. Зеро бу даврда эндигина шаклланаётган деҳқонлар қадимги мулкдор табақа сифатида шаклланиб келган, бирмунча бой, ўзининг дахлсиз мол-мулкига эга бўлган катта ер эгалари эди. Катта патриархал қишлоқ жамоалари эндиликда бир қанча табақаларга бўлиниб, мулкдор деҳқонлар, уларга қарам бўлган, қишлоқнинг меҳнаткаш аҳолиси **кадиварлар**, воҳа ва водий-

¹ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида... 69-70 бетлар.

² *Дандамас* М.А. Политическая история Ахменидской державы. М., 1985.- С 81.

лардаги ўтrock зироатчи қишлоқ жамоаларининг аҳолиси эса **кашоварз** (ерни омоч билан ҳайдовчи, кўшчи)лар деб юритиладиган бўлди. Деҳқончилик воҳаларидаги катта ер эгалари сифатида шаклланиб улгурган ер эгалари ўз вилоятларида, ҳатто мустақил ҳоким даражасига ҳам кўтарилдилар.

Эрамизнинг V-VI асрлар бошларида Ўрта Осиёда **эфталитлар** давлати ҳукмронлик қилган. Эфталитларнинг бир қисми кўчманчи чорвадор бўлса, иккинчи каттарoқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтrock аҳоли бўлган. Тоҳаристон ва Суғдда деҳқончилик ва боғдорчилик ривож топган. Айниқса, Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларида барча экинлар экилган, ғалладан ташқари шoли ҳам етиштирилган. Хитой манбаларида қайд этилишича V-VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё ерларида кўплаб ғўза экилган. Солиқлар ҳам мазкур экин турлари билан боғлиқ бўлган. Айниқса, Ўрта Осиё пахта толаси Хитойда жуда машҳур бўлган. Тоғ ва тоғ олди ерларидаги аҳоли йилқичилик билан шуғулланганлар, Фарғона водийсида зотдор армуғoқлар кўпайтирилган.

Янги ер эгаллиги муносабатларининг таркиб топа бошлаши билан суғориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-"деҳқонлар" кўлида тўплана бошланган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин кўшчилари маълум даражада задагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам кадиварларга айланиб борар эди. Обикор ерларнинг бир қисми ибодатхоналар мулки ҳисобланган. Бундай ерлар «*вагизе*» деб юритилган. Яйловларнинг асосий қисми оқсоқол зодагонлар кўлида бўлган. Эфталитлар орасида ижтимоий табақаланиш ҳам кучли бўлган. Улар орасида ер эгаллиги муносабатлари шаклланиши билан бир қаторда ибтидоий тузумнинг айрим белгилари ҳам ҳали сақланиб қолган эди.

V-VI асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтrockлашуви кучаяди. Бунинг оқибатида эса обикор ерларга бўлган эҳтиёж ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазиб чиқарилиб, минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш техникаси такомиллашади, шоҳариқлар чуқурлашиб, ер-сув ва сершоҳа суғориш тармоқларига айланади. Ҳозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Заҳариқ, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган.

Эрамизнинг VI асри ва VII аср биринчи ярмида ўлкамизда **Турк хоқонлиги** ҳукмронлик қилган. Бутун салтанат устидан олий

ҳукмронликни *хоқон* олиб борган, бу лавозим меросий бўлган. Хитой манбаларига кўра, ота доимо ўз ўғлига тахтни қолдиравермай, балки ундан каттароқ турган қариндошларини қолдириши лозим бўлган. Бундан ташқари, шундай ҳоллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини "*уруғ оқсоқоллари*" тайинлаганлар. Хитой манбаларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтқозишда махсус маросим ўтказганлар, яъни амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтқозиб, қуёш юриши бўйлаб 9 маротаба айлантирганлар.

Ҳоқондан кейин **ябғу** (баҳодир) давлатдаги биринчи амалдор (вазир) вазифаси бўлган. (Масалан Истеми ябғу). Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри тегин (шаҳзода) деб юритилган. **Тегин** тахтга даъвогар шахс бўлган. **Шод** унвони туман ва вилоят ҳокимлигидаги шаҳзодаларга берилган, шаҳзодалар билан қондош бўлмаса, ундай одамга шод унвони берилмаган. **Тудун** унвони ҳукмдорнинг жойларидаги ноиб (назоратчиси)га берилган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилганлар. Шод унвонидаги киши ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой олган.

Чорвадор туркий аҳолида уруғ-жамоачилик анъаналари кучли бўлиб, қабила ва уруғ жамоаларининг негизи катта оилалардан иборат эди. Бундай оилаларда уй *чоракорлари* ҳам мавжуд бўлган. Уларнинг вужудга келиши билан жамиятда табақаланиш муносабатлари таркиб топа бошлаган. Лекин уни қулчилик муносабатлари билан солиштириш лозим эмас, чунки қулчилик муносабатлари Ўрта Осиё ижтимоий ҳаётига Европа қулдорлиги каби кириб келмаган.

Туркий кўчманчиларнинг асосий қисми камбағал чорвадорлардан иборат эди. Бундай халқ оммаси **бўдун** ёки **қора бўдун** деб аталган. Вилоятлар бўдунлар яшайдиган жамоалар (эллар)га бўлинган. Ҳоконликнинг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий-давлат тadbирлари, хусусан, салтанат осойишталигини сақлаш, давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар ва ҳоказо билан машғул бўлиб, жойлардаги маҳаллий ишларни юритишда маълум даражада эркинликка йўл қўйилган. Шунинг учун ҳам, Фарғона, Сўғд, Шош, Тоҳаристон, Хоразм ва бошқа жойларда бошқарув иши асосан маҳаллий сулоалар қўлида бўлган.

Хитой манбаларига кўра, Сўғд ҳукмдорлари **ихшид** унвонига, тобе ҳокимликлар ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар. Деҳқонлар

мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имкониятларидан фойдаланиб, асосан дон экинлари ҳамда, қовун, тарвуз, беда, узумчилик, пахтачилик соҳаларидан юқори ҳосил етиштирганлар. Мевали дарахтлардан боғ-роғларда мева етиштиришга алоҳида аҳамият берилган. Бир сўз билан айтганда "мевали дарахтлар савлағ тўкиб турган". Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг "*тилла шафтолиси*" лол қолдиргани маълум.

Шаҳар аҳолиси асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан машғул эди. Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифатига кўра учта тармоқ: ҳунарманчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун туртки бўлган. Шунинг учун бу вақтда металлсозлик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик, пишасозлик, кончилик кенг ривож топган. Ҳунармандчилик ривожига туркий аҳоли катта таъсир кўрсатди. Чунки уларда қадимдан айрим касб-ҳунарлар анча ривожланган эди. Туркийлар металл қазиб олиш ва ундан қурол-яроғ ясашда, айниқса, моҳир эдилар. Туркийлар ясаган қурол-яроғ, зебу-зийнат буюмлари хилма-хиллиги ва пишиқлиги билан ажралиб турган. Кончилик фаолияти ҳам шу пайтда анча ривожланган. Ўтин, темир, кумуш, қўроғшин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, қимматбаҳо тошлар, турли маъданлар Сўғд, Шош, Фарғона, Қашгар, Тоҳаристон каби вилоятларда қазиб олинганлиги манбаларда учрайди.

Араб халифалиги ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда солиқ тизими

Арабларнинг Мовароуннаҳрга юриши арафасида ўлкада турли катта-кичик давлатлар ҳукмронлик қилган, уларнинг қарийб барчаси мустақил давлатлар ҳисобланганлар. Араб қавмларини дин тарғиботи билан биргаликда, ўлканинг серунум тупроқлари, ям-яшил воҳа ва водийлари, катта миқдордаги ер ости ва ер усти бойликлари эътиборни тортганликлари шубҳасиз. Босиб олинган мамлакатларда араблар дин тарғиботи йўлида турли солиқлар, мажбуриятлар ва йиғимларни жорий этадилар. Кимда-ким ислом динини қабул қилса, уларни солиқлардан озод этиш тўғрисидаги ҳукмлар ҳам аҳоли эътиборидан четда қолмаган, албатта.

Хусусан, арабларнинг Хуросондаги ноиб **Убайдуллоҳ ибн Зиёд** босқинчиликлари даврида Пойкент ва Бухоро шаҳарлари ҳамда уларнинг теварак агрофидаги ерларни талон-тарож қиладилар ва катта миқдордаги ўлпон, 1 млн дирҳам пул ва 4000 асир билан орқага қайтганлар¹.

Аста-секин Мовароуннаҳрда арабларнинг тўла ҳукмронлиги ўрнатила бошлагач, илгариги деҳқонзодалар тасарруфидаги қишлоқ жамоаларининг мулклари ҳам араб ҳукмдорлари ва ноиблари қўлига ўтиши баробарида, маҳаллий ҳукмдорлар фақатгина айрим солиқ турларни тўлаш орқали аввалги ҳукмдорликларини давом эттираётган эдилар. Босиб олинган шаҳар ва қишлоқларнинг ислом динини қабул қилмаган барча тоифасидан бирдек **жузья** (жон солиғи) фақат мол-мулкка эгалик ҳуқуқига эга эркаклардан ундирилган. Хотин-қизлар, кексалар, ерсиз, мулксиз тоифа кишилар бундай солиқни тўлашдан озод этилганлар.

Қолган барча тоифадаги аҳоли эса умумий ер солиғи **хирож** тўлашлари шарт бўлган. Хирож миқдори ҳосилнинг $\frac{1}{3}$ (баъзи манбаларда унинг миқдори $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ эканлиги қайд этилади) қисмига қадар етган эди, баъзан ундан ортиқ бўлган. Жузья, хирож ва бошқа солиқлардан ташқари, зироатчи аҳоли гарданида бошқа оғир солиқ турлари ҳам бўлган.

Деҳқонлар ўз қурол-аслаҳалари билан каналлар қозиш ва тозалаш, йўл куриш ва эски йўللарни таъмирлаш, кўприклар, шаҳар қалъа деворлари барпо этиш ва шу кабиларни бажаришга мажбур қилинганлар². Дастлабки йилларда Мовароуннаҳрда солиқлар ва уларнинг турлари анча кенгайиши билан бир қаторда, араблар ўз босқинчилик мақсадларини оқлаш учун аҳолининг айрим қисмларига солиқ тўлашда имтиёзлар ҳам беришган. Хусусан, араблар мусулмончиликни қабул қилган кишиларни солиқлардан озод қилишган.

704 йилда **Қутайба ибн Муслим** Хуросон ноиб этиб тайинланади. Унга Мовароуннаҳрни буйсундириш ва идора этиш топширилади. У узок тайёргарликдан сўнг Бухоро устига юриш қилади. Фарғоналиклар, суғдлар, маҳаллий турклар бухороликларга ёрдамга келадилар. Қаттиқ жанглар бўлишига қарамасдан Қутайба ҳарбий ҳийла ишлатиб, ғалабага эришади. Ҳокимиятни Бухорхудотлар қўлида қолдирган араблар Бухоро билан сулҳ

¹ *Цертели Г.В.* Арабские диалекты в Средней Азии. Ч. I. Тбилиси., 1956. – С 17.

² Ўзбекистон халқлари тарихи // Академик А. Асқаров таҳрири остида. Т., 1992. 81. Бет.

тузишиб, Самарқандга қайтадилар. Сулҳ шартномасига биноан бухороликлар ҳар йили арабларга **бож-хирож** тўлаб туриш мажбуриятини оладилар. Шу билан бирга, араблар учун ўтин, отулов учун ем-хашак ва сув ташиб бериш мажбурияти ҳам мавжуд эди¹. Яна шундай жанглар Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларида ҳам содир бўлиб турган.

710 йилдан 737 йилгача Сугдда подшолик қилган Ғурак (Ғурак) арабларга қарши курашлар олиб борган. Хусусан, Кармана билан Каттақўрғон оралигидаги Арбинжон деган жойда жанг бўлиб ўтади. Аммо кучлар тенг бўлмаганлиги сабабли Ғурак чекинади. Шош ва Фарғонадан ёрдамга юборилган бўлинмалар ҳам йўлда Қутайба томонидан тор-мор этилгач, Самарқанд қамали бошланиб, у 6 ой давом этади. 712 йилда Қутайба ўзаро ички урушлардан фойдаланиб, Хоразмни ўзига бўйсундиради, ўша йилнинг ўзида араблар Ўрта Осиёнинг йирик савдо, иқтисодий-сиёсий марказларидан бири Самарқандни ҳам босиб оладилар. Самарқанд подшоси Ғурак билан тузилган шартнома шартларига биноан, Самарқанд ва Сўғдиёна халқи арабларга ҳар йили 2 миллион 200 минг **дирҳам** миқдорда ўлпон тўлаш ва араб қўшинига 100 минг киши тўплаб беришга мажбур этилади²

Маҳаллий аҳолига нисбатан арабларнинг жабр-зулми янада кучая бошлагач, Мовароуннаҳрнинг аксарият шаҳарларида оммавий халқ қўзғалонлари бирин-кетин содир бўла бошлаган. Бу эса ҳукмдорларнинг маҳаллий халқларга нисбатан илтифот кўрсатишган бўлсаларда, шу билан билан биргаликда, уларнинг қаҳр-ғазабини янада кучайтирган эди. Жумладан 723 йилда Хўжандда бўлиб ўтган йирик халқ қўзғалони куч билан бостирилгач, араблар жамоачиларни хирож ва жузья тўлашга мажбурлаб, уларнинг бўйинларига махсус қўрғошиндан қилинган муҳрлар осиб юришни талаб қилганлар. Бундай муҳрларда *рустоқ* ёки маълум жойнинг номи билан бир қаторда, тўланадиган солиқ миқдори ҳам қайд этилган.

Шу билан бир қаторда маҳаллий халқлар араблар босиб олган ерлардан ҳар йили халифалик хазинасига катта миқдорда ўлпон тўлаб туришлари билан биргаликда, маълум миқдорда қўшин учун одам ҳам тўплаб берганликлари тўғрисидаги маълумотлар

¹ Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 41 бет.

² Чеховин, О.Д. Бухарские документы XIV в. Т., "Наука". 1965. - С. 171.

учрайди¹. Араблар асосан диний тарғиботни ўзларининг асосий мақсадлари деб билган ҳолда, «гайридинларга қарши кураш» ниқоби остида фаол иш олиб боришлари билан биргаликда, талончиликдан иборат истилочиликни ҳам асосий мақсад қилганлар. Солиқларнинг муттасил ортиши ва жабр-зулмлар ўлкада қудратли халқ чиқишларини авж олишига туртки бўлган. Ана шундай йирик халқ ҳаракатларидан бири, шубҳасиз, Бухородан Шаҳрисабзгача бўлган ҳудудларда кенг ёйилган Муқанна қўзғалони эди². Қуйида биз араблар даврида минтақада мавжуд бўлган айрим мулк эгаллиги ва солиқ турларини келтириб ўтамиз.

ВАҚФ (ар.) – арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида давлат ҳукмдорлари томонидан жорий қилинган, шунингдек, айрим кишилар томонидан диний муассасалар, масжидлар, мадрасалар ихтиёрига даромаддан фойдаланиб туриш, аммо сотмаслик шарти билан ўтказилган ёки васият қилиб қолдирилган мулк, яъни ер-сув, мол-мулк, бино ва бошқалар³. Вақфдан келган даромадлар ўша диний муассасалар фаолиятини яхшилаш ва уларда хизмат қиладиган дин пешволарига берилган.

ВАҚФНОМА (ар.ф.-т) – вақф ҳужжатлари. Вақф мулкларини вақтинча ёки доимий равишда бир шахсдан иккинчи бир шахсга ўтганлигини тасдиқловчи, ихтиёрий берилганлиги ёки васият қилиб қолдирилганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Янада кенгроқ маънода, мулк эгаларининг ўз ер-суви, хўжалик бинолари ва даромад келтирадиган бошқа мулкларини диний муассасалар - масжид, мадрасалар ҳамда диний тоифадаги кишилар - эшонлар, муфтийларга, суфийлик жамоалари измига ихтиёрий суратда ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Вақфномада мулкнинг вақфга ўтказилиш сабаби, мулк эгасининг номи, вақф қилинган мулкнинг мутаваллиси (бошқарувчиси), вақф мулкидан фойдаланиш тартиби,

¹ Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 41 бет.

² Ўзбекистон халқлари тарихи // Академик Аҳмадали Асқаров таҳрири остида. Т., 1992. 836 бет.

³ Ўрта Осиёда вақф мулклари ва улар билан боғлиқ маълумотлар ҳақида қаранг: *Назликит. В.П.* Положение вақфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. Том. III. – Новый Маргелан. 1904. – С. 3-16., *Челович О.Д.* Самаркандские документы в XVI-XVI вв. (о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане) факсимиле, критический текст, перевод, примечание и указатели. – Москва. 1974. *Кутуббаев. З.А.* К истории вакуфных владений Ходжи Ахрара и его потомков. Автореф. дисс., канд. ист. Наук. – Т., 1970. – С. 22. *Болтаббаев С.Д.* Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX веков. Автореф... Дисс... канд. ист. Наук. – Т., 1995. *Маллабобов. Б.* Чоризмининг Туркистонда вақф мулкчилик сисёати (Хўжа Ахрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида). тарих. фан. номз. илмий даражасини олинг учун ёзилган дисс. Автореферати. –Т. 2004. –Б. 13-21.

гувоҳлар аниқ кўрсатилган. Вақфнома қози тасдигидан кейин қонуний кучга кирган.

ЖУЗЪЯ – дастлаб Араб халифалигида, кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида гайридин кишилардан олинган солиқ. Ўз даврида шариат меъёрларига кўра мусулмон бўлмаган фуқаролар жон солиғи тўлашлари шарт бўлган. Албатта, унинг бир қанча шартлари бўлиб, шулардан бири жузья тўловчи жисмоний шахс балоғат ёшига етган бўлиши керак бўлган. Қариялар ва аёллар, болалар, қул ва гадойлар жузьядан озод қилинган. Жузья асосан пул ва натура тарзида ундирилган.

ЗАКОТ (ар.) - 1. Дастлаб араблар томонидан босиб олинган ҳудудларда аҳолидан ундирилган диний солиқ сифатида шаклланган, кейинчалик чорва моллари, ҳунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарувчи усталар, савдогарлар ҳамда бошқа тоифадаги мулкдорлардан олинган солиқ, баъзан у амалдорлар ва руҳонийларни таъминлаш учун ҳам ундирилган.

2. Ислом динининг беш асосий фарзларидан бири, мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон, солиқ ҳам шундай аталган. Ислом анъаналарига кўра, мусулмоан бўлган, маълум бойликка эга бўлган, ўз даромадига эга бўлганлар закот беради. Закот миқдори пул даромадларининг қирқдан бир улушига тенг.

Мусулмон ҳуқуқшунослари «закот» тушунчасини «тозалаш» (беғуноҳ мусулмоннинг ўз бойлигидан фойдаланишини закот тўлаш «тозалайди») маъносида талқин этадилар. Баъзи тадқиқотчилар уни қадимги яҳудий тилидаги «*закут*» (хайрли иш) тушунчасига хос термин сифатида талқин қиладилар. Умуман, закотнинг келиб чиқиши исломдан олдинги араб қавмлари ва қабилалари орасида ҳам расм бўлган бўлиб, қўлга киритилган ўлжани бўлиш вақтидаги ўзаро ёрдам мақсадида келажак учун тузиладиган ўзига хос «жамғарма» сифатида ҳам таҳлил этилади.

Қуръони Каримда нозил қилинган сураларда закот «хайрли фаолият, моддий ёрдам, садақа» маъноларида қўлланилган. Эҳтиёжманд жамоа аъзолари фойдасига доимий равишда йиғиладиган солиқ сифатида закот хирождан кейин жорий қилинган бўлиб, Муҳаммад Пайғамбарнинг вафотларидан кейин жамият ҳаётида закотни тўлашга эҳтиёжнинг йўқлиги туфайли унинг ўрнини хайр-саховатнинг бошқа турлари эгаллаган. Закотни расмий равишда жорий қилиш ва миқдорини тайинлаш ҳазрати Умар халифалигининг дастлабки йилларида амалга оширилган.

Кейинчалик Ўрта Осиё жамиятида инсонларга меҳр-мурувват, саховат кўрсатиш мақсадида ислом анъаналарига кўра закотни фақат балоғат ёшидаги ва тўлашга қодир бўлган мусулмонлар берганлар ҳамда у қуйидагича олинган:

- экинзорлардан;
- узумзорлардан ва хурмо дарахтидан;
- чорвадан;
- олтин ва қумушдан;
- сотиладиган моллардан ва ҳоказо¹.

Дехқончилик маҳсулотларидан олинадиган закот ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида ҳосил ўриб-йиғиб олинган пайтда олинган бўлса, бошқа турдаги нарсалардан уларнинг қирқдан бири миқдорида йил тугагунча олинган. Йиғиб олинган маблағ қози ихтиёрида бўлиб, йил давомида ўша йиғиб олинган музофотдагина сарф қилиниши мумкин бўлган. Бундан фақат ғозийларга беришга мўлжалланган маблағларгина истисно эди.

Мухим жиҳати шунда бўлганки, йиғиб олинган закотдан ёрдам олишга ҳеч нарсаси йўқ ночорлар, камбағаллар, закот йиғиб олувчилар, тақдирланишга арзигулик кишилар (муайян тоифа вакиллари), қарзини тўлашга қодир бўлмаган шахслар, ғозийлар, уйига қайтиб беришга маблағи бўлмаган мусофирлар ҳақли бўлганлар.

Халқимиз ҳуқуқий қарашлари, миллий анъаналарига мувофиқ закот баъзида садақа (кўнгилли равишда хайру-эҳсон қилиш) тарзида ҳам ифодаланган. Гарчи у умумий йиғиб олинган бўлсада, кўпчилик ҳолларда мискин, фақир, бева-бечораларга эҳсон тариқасида ҳам тарқатилган. Кўпинча деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган закот «*ушир*» деб аталиб, афтидан, одатда қози ихтиёрига эмас, балки ҳазинага тушган. Шунингдек қазиб олинадиган олтин, қумуш, қимматбаҳо тошлар, денгиз маҳсулотлари ва топиб олинган ҳазиналардан тушадиган закот ҳам давлат ҳазинасига тушар эди. Кўп ҳолларда закот деганда чорва, пул ва сотиладиган моллардан олинадиган солиқ ҳам тушунилган.

Умуман закот ихтиёрий хайриянинг бир тури бўлиб, мусулмон банди ўз даромади ёки мулкини бир қисмини Аллоҳ йўлида хайр-эҳсон сифатида сарфлаган. Мусулмон кишиси ўз

¹ *Насруллаев Э.* Ҳуқуқий маданиятнинг тарихан шаклланишида ўзбекларга хос хайр-саховат, меҳр-мурувват тамойилларининг ўрни // Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Т., 2008.

даврида ўз даромаднинг бешдан бир қисмини қашшоқларга, етим-есирлар, ёлғизларга бериб, қолган қисмини ўз эҳтиёжига, сарфлаган. Хусусан Муҳаммад Пайғамбарнинг, кейинчалик эса халифаларнинг, қолаверса алоҳида мансабдаги имтиёзли мусулмон оилаларининг сарф-харажатлари ҳам шу тарзда бўлган¹. Арабларнинг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги 651 йилда Марвни эгаллашдан бошланиб дастлабки талончилик ҳужумлари, Пойкент ва Бухорони маҳв этиш билан яқунланган. Бу даврда закот бутун Мовароуннаҳрда кенг ёйилган.

Арабларнинг Ўрта Осиёдаги юришларида солиқ ва молия тизими дастлаб талончилик асосида амалга оширилган. Талончилик сиёсати айниқса араб bosқинчилигининг иккинчи даврида янада кучаяди. Хусусан Қутайба 707-715 йилларда Мовароуннаҳрни узил-кесил қўлга киритиб бойлик орттиришнинг зўравонлик йўлига ўтади. Масалан унинг тавсиясига биноан Самарқанд ҳукмдори 2.200.000 дирҳам тўлаш мажбуриятини олиб, барча олтин ва кумуш, зеб-зийнат буюмларини тортиб олишни кўзда тутди. Мовароуннаҳрни ўз мустамлакасига айлантиришда талончилик усули билан бирга солиқ солишни такомиллаштиришга ҳам аҳамият беради.

Халифалик даврида солиқ тизимининг қарор топиши ва ривожланиши йирик мутафаккир, қонуншунос Абу Юсуф Ёқуб ибн Иброҳим ал Ансорий (731-798) асарларида етарли даражада кенг ёритиб берилган. Бизгача унинг «Китоб ал-хирож» асари етиб келган. Дастлабки кезларда, юқорида айтиб ўтилганидек, давлат хазинасини тўлдирувчи асосий ва ҳар томонлама қулай манба закот бўлган. Кейинчалик закот ўрнини садақа эгаллаб, бу йигим ночор кишиларга бериладиган ёрдамдан иборат бўлган.

Солиққа тортиш тизимига кўра ерлар икки гуруҳга: ушр ва хирож ерларга бўлинган. Биринчи тоифага арабларга қарашли ерлар кирар эди. Қолган ерларнинг ҳаммаси иккинчи тоифа ҳисобланган. Бунда ушр алоҳида аҳамият касб этган. Ушр ерлардан олинган ҳосилнинг 1/10 қисми, хирож ерлардан ҳосилнинг 1/3 қисмидан 1/2 қисмигача солиқ (муносима) олинар эди. Бундан ташқари экин майдонига қараб қатъий тарзда, шунингдек, узумзорлар ва боғлардан белгиланган миқдорларда солиқ олинган. Чорвадорлардан солиқ асосан мол боши сонига қараб олинган. Хунармандлар ва савдо аҳли йиллик даромаддан ошган тақдирда

¹ Всемирная история экономической мысли. – М., 1-том, 1987. С- 305.

солиқ тўлаганлар. «Закот» сўзи кейинчалик ҳунармандчилик, савдо ва чорвачилик солиғига нисбатан қўлланиладиган бўлган. Бундан ташқари, турли фойдали қазилмалардан кўрилган даромад ва бевосита вориси бўлмаса, меросдан ҳам солиқ ундириш таомилга айланади.

Солиқнинг иккинчи бир кўриниши «жузья» ҳисобланган. У мусулмон бўлмаган эркаклардан ундирилган, унинг ҳажми келишув асосида белгиланган. Маст қилувчи ичимликлар ва сўйилган ҳайвонлар бундай солиқ тури сифатида қабул қилинмаган. Араблар ўз мустамлакачилик мавқеларини мустаҳкамлаб олиш мақсадида солиқ сиёсатидан ислом манфаатлари йўлида кенг фойдаланишга уринганлар. Солиқ тўлашдан ислом динини қабул қилган аҳоли озод қилинган. Хусусан, араблар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг хирожни маҳаллий олат бўйича ёзнинг ўртасида ҳамда иккинчи ярмида, ғалла пишиб етилганда ва кеч кузда ёки эрта баҳорда йиғиб олганлар¹. Бу эса айрим ҳолларда халқ ғалаёнларини кўтарилишига сабаб бўлган.

Халифалик томонидан Мовароуннаҳрга янги ноиб Ашраснинг тайинланиши солиқ масаласида айрим халқ ғалаёнларининг олдини олган. У маҳаллий феодалларнинг маслаҳати билан Исломога ўтганлардан хирож ва жузья ундиришни тўхтатиш ҳақида фармойиш беради. Бухоро ва унинг атрофидаги ўлпон тўлаб келаётган аҳоли ўзини мусулмон деб эълон қилади ҳамда шаҳарда масжидлар қурилиши авж олади. Аммо у хазинани бўшаб қолганини билгач, аҳолидан яна солиқ ундиришга фармойиш беради. Хирожнинг тикланиши шунга олиб келдики, 728-729 йиллар мобайнида Мовароуннаҳрда яна қўзғалонлар кўтарилади. Муқанна бошчилигидаги қўзғалон айнан шундай қўзғалонлардан бири эди. Тўхтовсиз халқ ғалаёнлари натижасида араб салтанати таназзулга юз тута бошлади, арабларнинг бой-бадавлат табақаларининг айрим қисми Мовароуннаҳрни аста-секин тарк этишга мажбур бўладилар.

Шу билан бирга, закотдан ташқари гарчанд солиқ бўлмаса-да, мусулмон давлатларида, хусусан, Мовароуннаҳрда тарихан закотнинг мазмун-моҳиятига яқин бўлган «садақа» тушунчаси ҳам мавжуд бўлган. Бу даврда садақа кенг тарқалган йиғим бўлиб, агарда унинг мазмун-моҳиятига эътибор қаратсак, у ўзига тўқ, турмушда моддий мавқега эга кишилар томонидан мискин, бева-

¹ История Бухары с древнейших времен до наших дней . – Т., 1976.

бечораларга берилганлиги аён. У жамиятнинг ўзига тўқ тоифа кишиларидан тўплаб олинган ва давлатнинг, яъни маҳалла, қишлоқ оқсоқолликлари, вилоят ҳокимликлари, беклик, амирлик, хонлик девони амалдорлари томонидан айрим ҳолларда мискин, камбағаллар учун тарқатилганлиги боис, моҳиятан давлат ва жамият ҳаётида ижтимоий аҳамият касб этган.

Жамиятда инсонларнинг ҳуқуқий мавқеи, ижтимоий тоифасига кўра «садақа»- (арабча - чин дилдан қилинган эҳсон) хайру-эҳсон тушунчасида ҳам қўлланилган. Садақа бериш ҳақида Қуръони Каримда ҳам таъкидлаб ўтилган бўлиб, у ҳақдаги масалаларни ислом ҳуқуқи (фиқҳ) нинг *уқубот* ва *аҳком* бўлимлари ҳам талқин қилади. Садақа бериш исломда имкони бўлган ҳар бир киши учун фарз ҳисобланади. Бировга садақа бера олишга қурби етмайдиган кишилар садақа олишлари мумкин бўлган, садақанинг қуйидаги турлари мавжуд бўлган: Бир марталик хайру-эҳсон кўринишдаги садақа, каффорат, яъни хайрли мақсадларга сарф этиладиган жарима кўринишдаги садақа, ўзига тўқ бўлган мусулмонларнинг даромадларидан йўқсил, мискинлар фойдасига ажратиб бериладиган садақа ва ҳоказо.

Дастлабки икки ҳолатда садақа пул, овқат, кийим-кечак, хизмат кўрсатиш ва уй-жой билан таъминлаш, қарздан ва мажбуриятдан кечиш каби шаклларда бўлган. Учинчи ҳолатда садақа – фақат пул билан бериладиган, у махсус солиқчилар томонидан йиғилиб, марказий ёки маҳаллий ҳазина (байт ул-мол)га келиб тушган¹. Хусусан, ўрта асрларда бу маблағ садақа деб аталувчи закотдан тўпланган маблағ билан биргаликда махсус ваколатли шахслар томонидан суғурта воситаси тури сифатида марказий ҳокимият номидан камбағал, муҳтож кишиларга тарқатилган. Садақа маблағларидан ёрдам олишга камбағаллар ва ногиронлар ҳақли бўлиб, уларнинг бу ҳолати тўғрисида жамоанинг уч аъзоси шоҳидлиги лозим бўлган.

Шунингдек, бирор сабаб билан хонавайрон бўлган, қурби етмайдиган харажатлар, тўловларни тўлаш (масалан, муҳтож қариндошларини боқиш) га мажбур бўлган кишиларга ҳам садақа берилган ва ҳоказо. Шунингдек, халифалик даврида садақа тўловчи ва тақсимловчи амалдорларга, мусофирхоналарга, бирор сабаб билан сафарни давом эттира олмай қолган йўловчиларга ҳам садақа маблағлари ажратилган.

¹ Ўша жойда.

Хукукий манбалар, фикҳ илмий манбалари ҳамда Ҳадису-шарифда ва бошқа адабиётларда садақа маъноси билан закот тушунилган. Садақа ва закот дастлаб бир-бирига яқин тушунча бўлганлиги боис, закотдан қоладиган маблағни олиш хукуқига эга кимсалар ҳам садақа маблағларидан фойдаланиш хукуқига эга бўлганлар. Хукукий ва тарихий ҳужжатларда садақанинг мажбурий турига закот, хирож, ушр, фитр, каффорат (жарима) қабилар кирган. Ихтиёрий садақалар эса худойи, тўйлар, зиёфатлар, хайрия ташкилотларига, жамғармаларга бериладиган моддий харажатлардан иборат бўлган. Одатда, садақа деганда фақат мухтожларга, гадойларга бериладиган нарсалар тушунилади. Лекин жамиятнинг хукукий мезонларидан келиб чиқиб садақа, хайр-эҳсоннинг барча турлари учун қўлланилган.

ЗАКОТИ–ЧАКАНА (ар. ўзб) – араблар ҳукмронлиги даврида жорий қилинган, ўрта асрлар ва ундан кейинги даврларда 40 бошдан кам қўйи бўлган фуқаролар закот тўламаган, аммо закоти-чакана, яъни майда закот тўлаши шарт бўлган.

ХИРОЖ (ар.) – араблар ҳукмронлиги даврида жорий қилинган ва ундан кейинги даврларда аҳолининг барча табақалари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ундириладиган энг кенг тарқалган солиқ тури. Мазкур солиқ асосан Шарқ мамлакатлари, хусусан, мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, араблар босқини даврида истило этилган мамлакатларда, исломни қабул қабул қилмаган барча тоифадаги мусулмон бўлмаган аҳолидан ундирилган. Кейинчалик у аҳолининг этник, ижтимоий мансублигидан қатъий назар барча учун мажбурий тўлов турига айланган. Солиқ миқдори аҳолининг бой-камбағаллигига қараб, ер, мол-мулк миқдори ҳамда оила аъзоларининг нуфузига қараб белгиланган. Ундирилган солиқ махсус тайинланган солиқ ходимлари томонидан қуйи бошқарув вакиллари, яъни ер-сув жамоаси раислари, қишлоқ оқсоқоллари, диний маҳкамаларнинг ҳамда вақф мулклари бошлиқлари гувоҳлигида амир, хон, бек хазинасига туширилган.

Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг, хонликларнинг ташқи савдо, иқтисодий, сиёсий алоқаларини ўз назоратларига олганликлари боис, генерал-губернаторликнинг махсус буйруғига кўра, давлатларнинг ички ишлари, хусусан солиқлар, тушумлар ва йиғимлар масаласига доимий аралашмаганлар.

Солиқларни тўламаган шахслар бой ва амалдорлар ерида ишлаб бериш, қўшимча ҳақлар ундириш, айрим ҳолатларда тан

жазоси бериш каби жазоларга тортилган. Ҳар бир фуқаро хирож тўловига шахсан ўзи жавобгар ҳисобланган. Кам ерли ва ерсиз деҳқонлар томонидан белгиланган солиқ ўз вақтида тўланмаса, ушбу масалага ер-сув жамоаси раислари ва қишлоқ оқсоқоллари жавобгар бўлмаганлар.

Солиқ шакли эса асосан натура тарзида бўлиб, кейинчалик Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлиги (1775-1825 йй) даврига келиб, у қисман пул кўринишини олган. XIX аср иккинчи ярмида Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олиниб, минтақада рус пуллари асосий эквивалент вазифасини бажара бошлагач, ярим ўтроқ ва ўтроқ деҳқонлардан хирож пул ҳамда натура шаклида, хусусан буғдой, арпа, сули, маккажўхори, ҳўл ва куруқ мевалар тарзида, ярим кўчманчи ҳаёт тарзида яшовчи чорвадорлардан эса натура сифатида қўй, эчки, сигир, бузоқ, от, туялар ҳам солиқ шаклида ундирилган.

Ўрта асрларга келиб Ўрта Осиёда ер эгалиги шакллари бирмунча ўзгарган, шу асосда улардан олинадиган солиқлар ҳам ўзгариб турган. Катта миқдордаги ерларни бошқариш йирик ер эгалари қўлида бўлиб, улар маҳаллий аҳолидан йиғилган солиқларни давлат хазинасига тушириб турганлар. Хусусан, **Исмоил Сомоний** исломни тарқатиш ва тарғиб қилишнинг энг яхши воситаси бўлган савдо-сотиққа ҳомийлик қилиш орқали ўлпон ва боғларни энг кам даражага туширганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Ҳукмдорлар солиқларнинг мутгасил тушиб туришини таъминлаш ва Бағдод ҳукмдорларининг тобора ортиб бораётган талабларини қондиришга интилиб, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ҳамда сувдан фойдаланиш қоидаларини бузган ҳолда ер-сув муносабатларини тартибга солиш юзасидан анчагина куч-ғайрат сарфладилар. «*Ариқлар тўғрисида китоб*» деб аталган қондалар мажмуи тайёрландики, у икки аср мобайнида сувдан фойдаланиш устидаги баҳсларни ечишда асосий қўлланма вазифасини ўтаган. Сомонийлар даврида ер эгалигига асосланган ишлаб чиқариш асослари тоборо кучая бошлагач, улардаги мулкий бўлиниш ҳам турли шаклларда бўлиб, олинаётган солиқ турлари ҳам кўпая бошлаганлигини кўриш мумкин. Жумладан, қуйидаги ер эгалиги турлари бўлган:

1. **Мулки султоний** – султон (амир) га тегишли ерлар. Солиқлар асосида ундан тушадиган даромадлар давлат хазинасига

тушган. Бу жуда катта ер-мулкларни, шу жумладан, кўн сонли деҳқонларнинг ер-сув ва бошқа даромад келтирадиган мол-мулклари ҳиссасига тўғри келган.

2. **Мулк ерлари** – улар хусусий мулк ерлари бўлиб, улар йирик ер эгалари, заминдорларга қарашли бўлган. Улар ҳиссасига тўғри келадиган солиқлар сулгон хазинасига тушган.

3. **Вақф ерлари** – улар масжид, мадраса ва бошқа диний муассасалар тасарруфидаги ерлар бўлиб, улардан олинадиган даромадлар диний муассасалар эҳтиёжи учун сарф қилиниши билан бирга, йирик ислом арконлари, зиёли ва уламолар улардан хайрия мақсадларда ҳам фойдаланганлар. Бундай ҳолат, айниқса сўнгги ўрта асрларга келиб хўжа ва эшонлар, авлиёларнинг жамиятда нуфузининг ортиши баробарида янада кенг қулоч ёзган. Айрим ҳолларда вақф мулкларидан олинган даромадлар мусулмон руҳонийлар манфаатлари учун ҳам хизмат қилган¹.

Сомонийлар даврида солиқлар асосан икки турга бўлинган:

1. **Хирож (мулки хирож)** – яъни жами солиқ олинадиган ерлар. Аҳолининг аксарият табақалари даромад туридан ва шаклидан қатъий назар, давлатга ер солиғи тўлашлари шарт бўлган. Жумладан, «мулки султоний» ҳам шу тоифага кирган. Аҳоли бундай ерлардан ҳосил миқдоридан келиб чиқиб, даромаднинг учдан бирини давлатга солиқ тарзда топширганлар.

2. **Солиқ тўлашдан қисман ёки бутунлай озод этилган ерлар.**

Бундай ерлар олий мусулмон руҳонийлари, жумладан, авлиё ва пирлар, юқори табақа *эшонлар*, *хўжалар* ва уларнинг авлодлари ҳамда Пайғамбар авлодларидан бўлган *сайидлар* мулки ҳисобланган.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида солиқлар асосида шакллантириладиган турли тўловлар билан биргаликда сомонийлар даврида кўплаб давлат мажбуриятлари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Жумладан, йирик-йирик сув иншоотлари, ариқлар, зовур ва каналлар, дамбалар қурилишида кўплаб қишлоқларнинг оддий аҳолиси мажбурий меҳнатга жалб этилган. Бунда

¹ Солиқларнинг аксарият турларидан озод этилган вақф мулклари ва уларнинг ҳолати ҳақида янги тадқиқотлардан маълумот олиш учун қarang: *Болтабоев С.Д.* Вақфиёе имушество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX веков. Автореф... Дисс... канд. ист. Наук. – Т., 1995. *Маттабоев Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилик сибсати (Хўжа Ахрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида) тарих. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. –Г, 2004. –Б. 13-21.

улар мажбуриятни бажаришни ўз ҳисобларидан ўтаганлар¹. Айрим ҳолларда солиқ олишда аҳолининг ижтимоий мавқеи ҳамда турмуш тарзи ҳам инобатга олинган. Бу, айниқса, илк ўрта асрларда яққол намоён бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Тарихчи Муҳаммад Наршахийнинг ёзишича, сомониёлар ва улар қўл остидаги амирлар даврида Бухоронинг хирожи Кармананики билан қўшилиб бир гал бир миллион бир юз олтмиш саккиз минг беш юз олтмиш олти дирҳаму беш ярим донакни ташкил этган. Ундан кейин хирож ҳар жиҳатдан камайган, баъзи ерлар сув тагида қолиб кетиб, подшоҳ бу мавзедан хирож олишни тўхтатган. Баъзи ерлар, масалан, Байканд ва бошқа кўп қишлоқлар, султоннинг мулкига ўтиб хирож дафтарида ўчирилган ва Кармананинг хирожи Бухоро хирожидан ажратилиб олинган².

Бу даврда, айниқса, Исмоил Сомоний ҳукмронлиги даврида давлат ўзининг ривожланишининг анчагина юқори чўққисига эришган. Хусусан, 900 йилда халифа Амир ибн Лайс тор-мор қилинганлиги учун унга Хуросондаги ноиблик ҳадя қилинади. Унгача бу ерларда тоҳирийлар ва саффорийлар ҳукмронлик қилганлар. Энди эса Хоразм жанубий чегараларидан Ҳиндистоннинг шимолий чегараларигача, шарқда Сирдарё ҳавзаларидан ғарбда Исфаҳонгача чўзилган улкан ҳудудда сомониёлар ҳукмронлик қилар эдилар. Исмоил Сомоний даврида мамлакатда марказлашган кучли ҳокимият таркиб топган, унга кўра вилоят ҳокимларини ҳукмдорнинг ўзи тайинлар эди. Исмоил Сомоний айрим муҳим лавозимларни мерос қилиб қоладиган тарзида шакллантирар экан, аҳолидан солиқ йиғувчи мушрифлар учун ҳам анчагина имтиёзлар яратган.

Айни вақтда ер, жон солиқларининг миқдори маҳаллий аҳоли турмушига, гарданига оғир юк бўлиб тушган. Жумладан Нуҳ ибн Мансур ҳукмронлиги йилларида деҳқонлардан йилига икки марта солиқ йиғиб олинган. Айрим ҳолларда солиқлар бирмунча барвақт, йил бошида ундириб олинган, бу эса аҳолининг маҳаллий ҳукмдорларга нисбатан ғазабини кўзғатган.

XI асрдан бошлаб, Ўрта Осиёда шартли ерга эгаллик «иқта» кенг ёйилади. Ер муайян муддатга совға қилиниб, «иқтадор» фойдасига маълум бир даромаднинг тўлиқ ёки бир қисми тегадиган бўлди. «Иқта» эгалари махсус фармон билан белгиланган тартиб-

¹ Бобобеков Х, Қаримов Ш ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т., 2000. 51 бет.

² Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 111 бет.

дагина деҳқонлардан солиқ ундира оларди. Солиқлар миқдори «иқта» ер совға қилинганидан аввал қанча бўлса, шунча бўлиши шарт эди. Нафақат ерни, тегирмон, ҳаммом, бозордаги дўкон ва бошқа нарсалардан тушадиган солиқ ёки даромадни ҳам «иқта» тарзида бериш мумкин бўлган.

Агарда мазкур тизимнинг маъно ва мазмуни, шаклланиши ва ривожланиш тарихига назар ташласак, «иқта» атамаси Ўрта Осиёда XVIII асрнинг 20-йилларига қадар қўлланилган. XIV асрда бу атама “суюрғол” тизими билан алмаштирилган.

“Иқта” тарихий тизими “**танҳо**” сўзининг синоними сифатида – шартли, яъни маълум шартлар асосида инъом этилган мулк маъносини билдирган. Шу билан бирга, баъзан “суюрғол” ва “иқта” атамалари бир-биридан тафовут ҳам қилган. XVI асрда ҳар икки атама бир хил тушунчани англатган, яъни шартли равишда сулола аъзолари ҳарбий бошлиқлар ва кўзга кўринган давлат арбобларига тожу-тахт олдида кўрсатган махсус хизматлари эвазига беришган инъом (вилоятлар ноҳиялар) маъносини билдирган. Иқта муваққат инъом ҳисобланган ва марказий ҳукумат, яъни хон учун қилинган алоҳида хизматлар эвазига аҳолининг ва ҳукуматнинг маълум тоифадаги кишиларига берилган. Аммо иқтадор фақат даромаднинг хон тарафидан белгиланган қисмигагина эга бўлган, олий мулкдорлик ҳақ -хукуқи хон томонидан сақланиб қолаверган.

Хусусан темурийлар ҳукмронлиги ва ундан сўнг фақат ҳукмрон сулола вакиллари, йирик ҳарбий арбоблар иқта эгалари ҳисобланганлар. Иқта соҳиби, гарчанд асосий солиқлардан озод булсада, хирожнинг бир қисмини, яъни ер-мулкдан тушадиган даромаднинг маълум қисмини давлат хазинасига топшириши зарур бўлган. Ҳатто бундай тоифадаги кишилар қўшни мамлакатларга уюштирилган ҳарбий юришлар вақтида, дарҳол ўз қўшинлари билан хонга ёрдамга боришлари ёки унинг ихтиёрига маълум миқдорда қўшин юборишлари шарт бўлган. Шу ҳам диққатга сазоворки, Ўрта Осиёлик ҳукмдорлар чет эллардан келиб, деҳқончилик билан шугулланувчи катта ер эгалари ва султонларга ҳам уларнинг хизматларини инобатга олиб иқта инъом этганлар. Демак, ўрта асрларда иқта тизими солиқлар тўлашдан бирмунча ҳимояланган, аммо давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий мақсадларида ва халқ манфаатлари йўлида ўз мол-мулкининг ёки даромадининг бир қисмини сарфловчи тизимнинг ўзига хос

кўриниши бўлиб, унинг давлат хазинасини шакллантиришдаги ўрни катта бўлган.

XVI-XVIII аср бошларига келиб эса *икта* тизими маълум худудни яъни маъмурий суд ва солиқ дахлсизлиги билан вақтинчалик ва шартли равишда бериладиган инъомларни англатган. Иқта эгалари ҳукмрон хонадонининг аъзолари, йирик амалдорлар ва ҳарбий тузилма аслзодаларидан иборат бўлган. Иқта миқдори инъом этилаётган шахснинг жамиятда тутган ижтимоий-сиёсий мавқеи билан боғлиқ бўлган. Иқта хирожнинг маълум қисмини марказий давлатнинг хазинасига топшириб туриш ва ҳарбий хизмат кўрсатиш шarti билан ҳам берилган.

Сомонийлар даврида давлат даромадлари ва харажатларини бошқариб турувчи олий молия амалдори, яъни муставфий девони марказий идора тизимида катта ўрин эгаллаган эди. Қорахонийлар замонида ҳам муставфий лавозими ўз аҳамиятини сақлаб қолган¹. Қорахонийлар, салжуқийлар, ғазнавийлар ҳукмронлиги йилларида ўлкада солиқ тизими ва унинг шакллари ҳақида маълумотлар бирмунча кам. Аммо мазкур давлатлар ҳукмронлиги йилларида ҳам давлатларнинг солиқ тизими ҳукмрон табақа вакиллари томонидан ишлаб чиқилган амалдаги қонун-қоидалар доирасида жорий этилган бўлиб, улар кўпроқ мавжуд тузум манфаатларини ва катта ер эгалари, ҳукмдорлар қизиқишларини ифода этган. Жумладан, Қорахонийлар даврида солиқ тизими учун, шубҳасиз, улкан ер ва мулк заҳирасининг мавжудлиги, у давлатнинг асосий даромадлар тушадиган манбаи ҳисобланган.

Аввало ҳали шартли ва доимий мулк қилиб берилмаган султон ерлари, яъни давлат майдонлари мавжуд бўлган. Бу ерлар хазинага солиқ тушумлари ва иқта тақсимои фонднинг асосий манбаи хизматини ўтаган. Солиқлар давлатларнинг махсус шахслари томонидан йиғилиб, улар давлат хазинасига тушган. Бутун сиёсий тизим аввало ғоят улкан ер фонди ҳисобига яшаган, даромадлар тушадиган асосий манба ердан олинадиган даромадлар ҳисобланган. Хусусий ва давлат ерлари хазинага солиқ тушадиган *икта* тақсимот фонднинг асосий манбаи бўлган. Бу эса феодал ер эгаллиги ҳукмронлик қилган даврнинг ўзига хос тартиби эди.

1219-1221 йилларда Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги ўрнатилган. Мўғуллар босқини ва истилосидан сўнг Моварауннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик

¹ *Гатауллин И.К.* Солиқлар ва солиққа тортиш. – Т., 1996. 45-бет.

воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донғи кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хўжанд, Марв, Термиз, Баях, Нишопур ва бошқа шаҳарлар харобазорга айлангирилди. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби улкан шаҳарлар аҳолисининг барчаси она шаҳарларини тарк этдилар бир қисми кириб ташландилар.

Чингизхон тириклик вақтидаёқ ўз ўғилларига мулкларини улус қилиб бўлиб беришни бошлаган эди. Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар иккинчи ўғил Чигатойга берилади. Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон вафотидан сўнг Чигатойга 4000 та аскар теккан экан. Маҳмуд Ялавочга солиқлар тушумини мунтазам назорат этиш ўлкада мўғулларга қарши ғалаён бўлишини олдини олиш масъулияти юклатилган эди. Кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар, қисман уламолар ҳам ўз жонлари ва қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш борасида хиёнаткорона тарзда босқинчилар хизматиغا ўта бошладилар.

Янги ҳукмдорлари босиб олинган ерлар аҳолисидан бож-хирож олиш ва ундиришни, истило этилган ерларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўллари белгилаш вазифаси турар эди. Мўғул зодагонлари мазкур масала бўйича ягона фикрга эга эмас эдилар. Ўтроқ ҳаёт муҳолифлари барча ерларни яйловга айлантиришни, шаҳарларни вайрон қилишни таклиф этишади. Бошқалар эса талон-тарожни тўхтатиш, хунармандчилик, савдо ва қишлоқ хўжалигига ҳомийлик қилиш, солиқ ва мажбуриятлар ҳажмини белгилаб қўйишни тавсия этадилар. Шу тариқа Мўғилистонда Чингизхон томонидан таклиф этилган тадбирлар ҳаётга татбиқ этила бошланади. Асосан икки хил солиқ белгиланади - **калон** (ер солиғи) ва **қончур** (чорвадорлар ва кўчманчи халқлардан олинган солиқ). Биринчи солиқ ҳосилнинг 10 фоизи, иккинчиси подадаги туёқлар сонининг 1 фоизи миқдоридан тўлов сифатида ундириш кўзда тутилади. Чингизхон ва унинг авлодларини ўлпон ва бўйсундирилган мамлакатлардан солиқларнинг мунтазам келиб туриши кўпроқ кизиқтирар эди. Улар кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хунармандчилик буюмлари ва нақд пулни узлуксиз олиб туришлари лозим бўлган.

Марказий Осиёнинг босиб олинган вилоятларини бошқаришда мўғуллар мусулмон савдогарларни жалб эта бошлаганлар. Ўз

даврида Мовароуннаҳрда солиқларни йиғиш йирик савдогар Махмуд Ялавочга топширилади. У дастлаб солиқларни ижара йўли билан ундира бошлайди. У солиқ ундиришда энг ваҳший усуллардан ҳам қайтмаган. Хусусан аҳоли биринчи талаб билан солиқ тўламаса, жисмоний чора-тадбирлар кўрилган, ҳатто уларнинг болалари ҳам солиқ ҳисобига тортиб олинган.

Бу ишда савдогарлар ва руҳонийлар, амалдорлар яқиндан ёрдам берганликлари учун уларга *пайза* лар бериб, уларни зарур нарсалар билан таъминлаш солиқ тўловчилар зиммасига тушган. Бундай шароитда ўлкада мўғулларнинг солиқ тизимига қарши йирик халқ кўзғолонлари бўлиб ўтади. Ана шундай кўзғолонлардан бири 1238 йилда Махмуд Торобий бошчилигида кўзғолон эди. Кўзғолончилар дастлаб жиддий муваффақият қозонадилар. Кармана шаҳри теварагида 10 мингга яқин мўғул сипоҳларини қириб ташлайдилар. Бу зарбага жавобан Хўжанддан етиб келган Махмуд Ялавоч кўзғолонни аёвсиз бостириб, кўзғолончилардан 20 минг кишини қириб тапплаш асосида халқ кўзғолонига жиддий зарба беради. Кўзғолон бостирилди, лекин у маҳаллий ҳукмдорларни ўз молия сиёсатини қайта кўриб чиқишга мажбур этди.

Лекин кўзғолон халқ оммасининг келгинди босқинчилар зулмидан сабр косаси тўлиб - тошиб, биргаликда ҳаракат қилиб, мустақиллик йўлида муваффақиятларга эришиш мумкинлигини кўрсатди. Мазкур кўзғолондан сўнг мўғул хони Мангухон (1257-1259) чиқарган ёрликқа асосан, белгиланган тартибдаги солиқ туридан ташқари аҳолидан озиқ-овқат, ем-хашак олинмаслиги, солиқ тўлашда жисмоний куч ишлагилмаслиги ва бошқа енгилликлар кўзда тутилган эди. XIV асрнинг биринчи ярмига келиб мўғул хонлари ўртасидаги ўзаро зиддиятлар, феодал тарқоқлик оқибатида мўғуллар Мовароуннаҳрдаги маҳаллий ҳокимликларни ва маҳаллий аҳолини бошқаришни уддасидан чиқа олмай қоладилар. Солиқ масаласидаги қарама-қаршилиқлар, айниқса, кучайиб кегади.

Айниқса, деҳқон ва хунармандларнинг аҳволи йил сайин ёмонлашиб борди. Чунки ер солигини тўлашдан ташқари, деҳқонлар турли мажбуриятлар ва хизматларни бажаришга мажбур қилинар эди. Хунармандлар айниқса, қуролсозларни ҳам натура мажбуриятини ўташ тартибида ишлашга мажбур этилар эди. Мангухон зўравонлик ва сунистеъмол қилиш тизими мўғулларга

қарши ҳаракатни кучайтирганини тушунар, шу сабабли у бўйсундирилган халқлар учун солиқларни юмшатишни таклиф қилди.

Салтанатнинг бутун аҳолиси (ўтроқ ва кўчманчи) даромадлари ва бойлигига мутаносиб равишда солиқ ва ўлпонлар тўлаши керак эди. Солиқ ҳар йили ундирилиши шарт бўлган. Бой киши бир йилда 10 динор, камбағал тоифа эса 1 динор тўлаши шарт бўлган. Чорва солиғи ҳар юз туёқдан бир бош миқдорида олинган.¹ Маҳмуд Ялавоч Маҳмуд Торобий кўзғолонидан сўнг ўз лавозимидан бўшатилади ва Мовароуннаҳрдан чиқариб юборилади. Солиқ олувчи ва ноиб этиб унинг ўғли Масъудбек тайинланиб, у бу лавозимда 51 йил хизмат қилади. У мўғулларга ўлпон ва солиқларни ўз вақтида тўлаб турди, натижада кейинчалик мўғуллар Мовароуннаҳрни бошқариш ишига деярли аралашмаганлар.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда мўғул зодагонларининг ер эгалиги ва мулк эгалиги борасида амалга ошираётган ислохотлари маҳаллий халқлар турмуш тарзига оғир юк бўлиб тушган эди. Ҳар йили мўғул зодагонлари ва ҳукмдорлари иштирокида ўтказилаётган қурултойларда ер эгалиги ва солиқ хусусидаги масалалар ҳам муҳокама этиб борилган². Қурултойда таклиф қилган тадбирлар Ўрта Осиё худудида амалга оширила бошланди.

Айниқса, маҳаллий деҳқон ва ҳунармандларнинг аҳволи янада оғирлашиб, улар ер, мол-мулк солиғини тўлашдан ташқари турли мажбуриятларни ҳам бажаришга мажбур эдилар. Натижада ўлканинг катта-кичик қишлоқларида жабр-зулум ва зўравонликларга қарши халқнинг қаршилик ҳаракатлари кучайиб борди, бу ҳолат, айниқса, ҳукмдорлар томонидан йиғиб олинадиган солиқлар ва уларнинг турларида янада қўпроқ кўзга ташланар эди.³

Мўғулларнинг Мовароуннаҳрдаги узоқ йиллик бошқаруви даврида ўлкада ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан инқирозли ҳолатнинг вужудга келиши, солиқлар тизимини такомиллаштириши баробарида, уларни ундириб олишда ҳам шафқатсизларча усуллар амалга оширилган. Бу ҳолат жамиятда ижтимоий тенгсизликни кучайи-

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. Т.1 Спб., 1989. – С.241 - 267. *Бартольд В. В.* Сочинения. Т-М., 1963-1973., *Гафуров Б.Г.* Таджики. М., 1972. *Гафуров Б. Г.* Таджики. М., 1972. История Бухары с древнейших времен до наших дней. Т. 1976.- С. 78.

² *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. Т.1.Спб., 1989.

³ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. Т.1.Спб., 1989. – С.241-267. *Бартольд В.В.* Сочинения. Т-М., 1963-1973., *Гафуров Б.Г.* Таджики. М., 1972. Ўзбекистон халқлари тарихи. // *Академик Аҳмадали Асқаров* таҳрири остида. Т., 1992.

шига ва юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида синфий курашнинг авж олишига олиб келди.

Феодал ер эгаллигининг кучайиши, мулкдор мўгул зодагонларнинг мутгасил жабр-зулмлари барча турдаги иқтисодий тўловлар, солиқлар ва йиғимларнинг бутун юкини оддий халқ елкасига ағдардилар. Улар мумкин қадар тезроқ бошқарувни қўлга олиш ҳамда бўйсундириш илинжида ҳаддан ташқари солиқларни кўпайтириб, оддий халқни қашшоқларга айлантирдилар, уларни исканжалар билан қийнаб, азоблай бошладилар, тўлашдан қочган, яширинганларни тутиб олиб ўлдирар эдилар. Ҳатто болаларини тортиб олар эдилар, айрим маҳаллий амалдорлар бу ишда уларга кўмаклашиб, товламачилик орқали бойиб олар эдилар.

1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Мунқа (1251-1259) улуғ хон сифатида сайланади. У дастлаб Чигатой улусини мулк сифатида тугатади ва уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунқанинг ўлимидан сўнг Чигатойнинг набираси Олғухон (1261-1266) Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлади. XIII асрнинг 60-70-йилларига келиб, расман ягона ҳисобланган мўгул империяси аслида Эрондаги Хулагийлар, Моварауннаҳрдаги Чигатойлар ва Олтин Ўрда деярли мустақил қисмларига бўлиниб кетган эди.

Айниқса, хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муомаласини изга солишда Чигатой улуси ноиб Маъсудбекнинг хизмати ва ислохотлари катта ўрин тутган. Маъсудбек мўгул қоон (хон) ларига шахсан яқинлиги ҳам унинг ислохотлар ўтказилишга имкон ҳам берган эди. 1271 йили мўғулларнинг маданий, ўтроқ ҳаёт тарафдорлари мадади, Талас қурултойи (1269-й.) қарорларига таяниб, Маъсудбек янги пул (молиявий) ислохот ўтказишга киришди. Унга кўра, ҳар қандай шахс ўзига керакли тангаларни зарбхоналарга олиб бориб, уни хоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат, вазнда зарб этиш мумкин эди. Аввал бошида қийинчилик билан кечган бу жараён XIII асрнинг 80-йилларига келгандагина фаоллаша борди.

Тез орада 16 та йирик шаҳар ва вилоятларида бир хил вазн ва юқори қийматга эга соф кумуш тангалар зарб этилиб, муомалага киритилди. Гарчи атрофдаги ислохотларга қарши мўгул ҳарбийлари Эрондан, Еттисувдан Моварауннаҳрга вайронагар-

чилик келтириб чиқарувчи курашларни амалга ошириб турсаларда, лекин ислохотлар боришига тўсқинлик қила олмадилар.

Тамға – мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё, Эрон, Олтин Ўрда худудларида жорий қилинган хунармандлар ва савдогарлардан ундирилган ва хон хазинаси учун йиғилган солиқ. Ушбу солиқни жорий этилиши натижасида мўғул ҳукмдорлари катта фойдалар кўрганлар. Ушбу солиқ маҳаллий халқ, хусусан савдогарлар ва хунармандлар зиммасига оғир юк булиб тушган. Мазкур солиққа кўра, ҳар бир солиқ тўловчи ўз даромадидан келиб чиқиб уни маълум муддатда тўлаши шарт бўлган. Амир Темур ва теурийлар ҳукмронлиги даврида эса ердан олинадиган солиқларни камайтириш хисобига ушбу солиқ тури сақланиб қолган бўлсада, соҳибқирон савдо ва хунармандчилик масаласида савдогарлар ва хунармандларга бошқа бир қанча имтиёзлар яратиб берган.

Мазкур солиқ тури теурийларнинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги даврида ҳам сақланиб қолган. Хусусан теурий ҳукмдор Мирзо Улуғбек даврида ер солиғини камайтириш хисобига амалда бўлган анъанавий *тамға* солиғи сақланиб қолган. Ҳукмдор ўз даврида Мовароуннаҳрда пул ислохотларини ўтказди, яъни пулларни бир жойда зарб қилишни жорий этади. Бундан мақсад мамлакатнинг бир неча шаҳарларида зарб қилинган тангалар кўпайиб, турли қаллоблик ва чалкашликлар келиб чиқишини, бозорларида қалбаки тарзда зарб қилинган тангалар кўпайишини, бу ҳолат натижасида пулни (солиқни) хазинага тушишини осонлаштиришни, савдогарлар ва халқ орасида турли келишмовчиликларни олдини олишни кўзлаган эди. Шу боисдан ҳукмдор қалбаки пулларни йўқотиб, ўрнига янги олтин ва мис тангаларни жорий этади. Натижада халқнинг мис тангаларга ишончи ортиб, савдо-сотикда жонланиш юз беради. Аммо бу ислохотдан ва катта фойдадан мулкдорлар, савдо эгалари, пул майдаловчи саррофлар, йирик шаҳарларнинг ҳокимлар маҳрум бўладилар.

Кўрилган зарар, албатта, савдо-сотик ва хунармандчиликдан олинадиган тамға солиғидан қопланган. Ушбу солиқ тури мўғуллар даврида жорий қилиниб, гарчанд Амир Темур даврида ҳам сақланиб қолган бўлсада, уни йўқотишни ҳеч ким Амир Темурга очик айта олмаган. Бу анъана мирзо Улуғбек даврида ҳам сақланиб қолган бўлиб, бу ҳолат бой-бадавлат кишиларнинг унга нисбатан норзилигини уйғотади. Ушбу фурсатдан унумли фойдаланган ўғли Абдулатиф мирзо Балх ҳокими сифатида шаҳарда тамға солиғини

бекор қилади. Натижада катта-катта мулкдорлар Абдулатифга илтифот қилиб, унинг атрофида тўпланишиб, уни кўллаб-қўватлай бошлайдилар. Доимо Самарқанд тахти учун даъвогарлик қилиб келган Абдулатиф фурсатдан фойдаланиб, фитна уюштиради ва отасини ўлдиртириб, тахтга ўтирган кунининг эртасигаёқ Мовароуннаҳрда тамға солиғини бекор қилади. Шу ўринда мирзо Улуғбек фожеасининг асл илдизлари унинг олимлик ёки подшолик фаолияти билан боғлиқ эмас, балки бошқа баҳоналар билан боғликлиги аён бўлади.

Аммо совет даври тарихшунослигида мирзо Улуғбекнинг адолатли ҳукмдор, ҳаққоний пул, солиқ ва иқтисодий ислохотларга оид фаолияти ва ўрнини баҳолаш ўша давр мафқурасига тўғри келмас эди. Шу билан бирга тарихий ҳақиқат бузиб кўрсатилиб, унинг ўлимида ислом дини ва руҳонийларнинг қўли бор, деган фикрни илгари суриш билан, ислом динини қоралашга, уни инсоният тараққиётига ғов бўлувчи ғоя сифатида намоёиш қилишга ҳаракат қилинди¹. Миллий мустақиллигимизнинг қўлга киритилиши туфайлигина, бу ҳақда матбуотда бир қанча мақолалар чоп этилиб, тарихий ҳақиқатни очишга муваффақ бўлинмоқда.

ЧОПГИН (м.т) – мўғулларнинг ҳарбий юришлари маҳалида талафот кўрган армия, қўшин ва бошқа кичик ҳарбий бўлинмалар эҳтиёжларини қоплаш мақсадида шаҳар, қишлоқ, овул ва бошқа аҳоли пунктларига талончилик мақсадида қилинган юриш (чопгин)лар шундай аталган. Чопгин пайтида талон-тарож қилинган аҳоли пунктларида аҳолидан сўрамасдан ҳаёт учун зарур бўлган барча мол-мулк, егулик, кийим-кечак, ўтин ва бошқа нарсалар ўлжа сифатида олиб чиқиб кетилган. Бундай ҳолат кўплаб содир бўлганлиги тарихдан аён. Биргина мўғуллар босиб олган мамлакатларда худди шундай чопгинлар кўплаб амалга оширилган. Амир Темурнинг Эрон, Мозандорон, Ҳиндистон ва Курдистонга ҳарбий юришлари маҳали қишлоқларга уюштирилган юришлар ҳам шундай аталган.

ШИБАҒУ (м.т) – хон, султон ва унинг яқинларига ёзги яйловлардан яйловга кўчиш пайтида берилган инъом. Шибағу асосан озиқ-овқатдан иборат бўлиб, фавқулодда ҳолларда пиширилган гўшти аҳолига тарқатишда ўз ифодасини топган.

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Бердимуродов А. «Билмадим, не эди гуноҳим?» ёхуд Улуғбек фожеасининг асл илдизлари нимда эди ?. // Солиқ тўловчининг журнали. 2009 феврал. 60-61 бетлар.

Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида солиқ тизими

Мовароуннаҳрда Амир Темур ва темурийлар даврида солиқ тизими тарихнинг олдинги даврларига нисбатан ҳам шаклан, ҳам мазмунан бирмунча ўзгарган. Хусусан йирик ва майда феодал ер эгаларининг асосий қисми суюрғол мулкларга эга эдилар. Вилоят ва туман ҳокимлари ана шундай ерларнинг тўла хўжайинлари бўлиб, солиқ ва ўлпонлар йиғиш учун улар давлат хазинаси олдида жавобгар бўлганлар. Бойси улар Амир Темур давлатининг асосий таянчи сифатида мулкдор ер эгалари каби аҳолининг имтиёзли қатламини ташкил этган. Ҳукмдор солиқ тўплашнинг вилоятлар ва улуслар тизимидан фойдаланган. Бунда барча тушумларни марказий давлат хазинасига тўпламасдан, уларни маҳаллий маъмурий тузилмалар ихтиёрида қолдиради ва уларга ўзларининг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда улардан фойдаланиш, натура тарзидаги мол-мулкларни эса ўз хоҳиш иродаларига боғлиқ тарзда тақсимлаш имкониятини беради.

Амир Темур хазинани иккига ажратиб, биринчи ўринга солиқсиз даромадлар қисмини эмас, балки солиқ ва йиғимлар фондини қўйган, чунки мамлакатни бошқаришда солиқларнинг аҳамияти ва тутган ўрнини чуқур мулоҳаза қилган, уларнинг демократик тамойилларини ривожлантиришга ҳаракат қилган.

Амалдаги суюрғол ва тархон тизимига кўра ҳар бир туман, вилоятда солиқлар учун жавобгар вазирлар фаолият кўрсатган, улар амирнинг молия девонига бўйсуниб, махсус солиқ йиғувчиларнинг тўплаган йиғимларини давлат хазинасига тушишини назорат қилганлар. Ҳукмдор ҳокимиятга келганда мамлакатдаги сиёсий парокандаликнинг олдини олиш учун, у эгаллаб турган бойликлардан келадиган даромадлардан инфратузилма ва солиқлардан тушган маблағлар ҳисобидан давлатнинг сиёсий мавқеини бир қадар мустаҳкамлаб турган.

Биз учун Амир Темур ва темурийлар даврида солиқ тизими ҳақида батафсил маълумот берувчи бирдан-бир манба бу «**Темур тузуклари**» дир. «Агар – дейилади «Темур тузуклари» да – хароб бўлиб ётган ерларнинг эгаси бўлса-ю, лекин обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин». Унда яна шундай дейилади: «Кимки,

¹ Темур тузуклари. - Т., 1991. 124-бет.

бирон сахрони обод қилса, ёки кориз курса, ё бирон бог кўтарса, ёки бирон-бир хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олик-солик) қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғилсин»¹. Кўриниб турибдики, давлат фуқаролардан тегишли нарсани ундириб олишдан олдин уларга албатта зарур шарт-шароитлар яратиб берганлиги яққол намоён бўлмоқда.

Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига ва бошқа шарт-шароитга қараб олинган. Мазкур мисоллар солиқ тизимининг Амир Темур ва темурийлар давридаги ҳолатини тўла намоён қилмоқда. Солиқ қонунчилигида, авваламбор, оддий халқ манфаатлари турганлигини англаш қийин эмас. «Негаки, - дейилади «Темур тузуклари»да, - раият хонавайрон қилинса, (давлат) хазина камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг кучсизланишига олиб боради»².

Бу даврда қатга ер эгалари, миришкорлар, дехқонлар, боғбонларга яратиб берилган шарт-шароитнинг ўзиёқ соҳибқирон даврида солиқ тизимида маълум имтиёзлар шаклланганлигидан далолатдир. Бу ҳақда «Тузуклар» да шундай дейилади: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан раиятдан молу-жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўловчи юборилмасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчи юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон ишлатиб ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар»³. Амир Темур девонида махсус вазирликлар фаолият олиб борган, улардан учинчиси **«Мулкчилик ва солиқ ишлари девони»** (вазирлик) деб аталган. Тўртинчиси ҳам молия ҳамда харажатлар тизими билан шуғилланган вазирлик бу, **«Кириччиқимлар ва хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб боровчи молия вазирлиги»** деб аталган.

Солиқ девони турли сабабларга кўра эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан закот ва бож олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, уларнинг

¹ Ўша жойда.

² Ўша асар. 122 бет.

³ Ўша асар. 124 бет.

барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш каби вазифаларни амалга оширган¹. Шу жумладан «Тузуқлар» да молия вазирига тегишли диққатга сазовор жумлалар ҳам учрайди². Унда, жумладан шундай дейилади: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб ўзлаштириб олган бўлсалар, агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улۇфа (яъни маош) миқдорига тенг бўлса мазкур маблағ унга совға – инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баравар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баравар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси салтанат хазинасига тортиқ сифатида олинсин»³. Амир Темур (1336-1405 йй.) еримизни мўғуллар ҳукмронлигидан озод этди. Ярим аср давомида у Кашмирдан Ўрта ер денгизигача, Орол денгизидан Форс кўлтиғига қадар чўзилган улкан салтанатни барпо этди. Юриш ва истилолар учун Темурга молия ресурслари керак эди, эгаллаб олинган бойликлар, ўз даромадлари, инфратузилма ва солиқлар уларнинг манбаи бўлди.

Амир Темур даврида асосий солиқлар ер солиғи (хирож, мол дейилган), жон солиғи (жузья), мишиладиган ҳайвонлар етказиб бериш (улоқ), бегар мажбуриятлари ва баъзи бошқа фавқулодда солиқлар (аваризот) мавжуд эди. Амир Темур ўзининг молия ва солиқ қонунларини ишлаб чиқишда салафлари ва замондошлари тажрибасидан фойдаланди. У ўзи истило этган мамлакатларнинг солиқ тизимлари билан ҳам танишади.

Амир Темур солиқ сиёсатининг асосий қонидаси «Темур тузуқлари» унинг ўз фарзандларига қолдирган сиёсий васиятидир. «Солиқларни йиғишда халқни солиқлар билан эзиб қўйишдан ёки вилоятларни хонавайрон қилишдан эҳтиёт бўлиш зарур, зеро халқнинг хонавайрон бўлиши давлат хазинасининг қашшоқлашишига олиб келади. Хазинанинг ночорлиги оқибатида эса ҳарбий кучлар пароканда бўлиб, бу эса ўз навбатида ҳокимиятни заифлаштиради». Қонунни ишлаб чиқишда, деб ҳисобларди Темур, аввало халқнинг манфаатларини ҳисобга олиш, унинг тўловга қобиллигидан келиб чиқиш зарур, асос қилиб ҳар бир алоҳида

¹ *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2000. 180 бет.

² Молия, хазинани бошқариш, солиқ тизимига оид маълумотлар олиш учун қараг: Темур тузуқлари. Т., 1991. 72-73 бетлар.

³ Темур тузуқлари. Т., 1991. 73 бет.

хўжаликда бой-бадавлатлиликнинг эришилган даражаси олиниси керак бўлган.

Бу даврда солиқларни ҳисоблаб чиқиш қоидалари ҳам мавжуд эди. Солиқлар ернинг унумдорлиги ва тегишли равишда белгиланган баҳоларга мувофиқ ҳисобланган. Масалан, агар деҳқон доимий ариқлар, сув қувурлари ёки оқимлар билан суғориладиган ерларга эга бўлса, фақат ана шу сувлар узлуксиз оқиб турсагина, мазкур ерлардан олинадиган даромад уч қисмга тақсимланган. Бунда учдан икки қисми ер эгасига қолган, учдан бир қисмини солиқ йиғувчи олган. Ерлар фақат ёмғир суви билан суғорилса, улар икки қисмга тақсимланган ва фақатгина лалмикор ерлардан ҳосилнинг учдан бир қисми солиқ сифатида олинган.

Қуйида биз ушбу даврда амалда бўлган солиқ, хазина, молия тизимига оид айрим терминлар изоҳига тўхталамиз:

ТОҒАР (т.) – Амир Темур ва temuрийлар даврида ҳамда Дашти қипчоқ ўзбекларида аҳолининг ярим ўтроқ ва ўтроқ қатламидан даромад манбаи ва туридан қатъий назар, чорва моллари, деҳқончилик маҳсулотлари ва бошқа хўжалик соҳаларидан олинадиган солиқ тури. Тоғар кўпинча уруш ва ҳарбий юришлар маҳали кўшинни озиқ-овқат ва ем-хашак билан таъминлаш учун ҳам тўпланган.

СУЮРҒОЛ (т.ўзб.) – инъом этилган, совға, марҳамат қилинган ер, сув, мол-мулк шундай аталган. Ўрта асрлардан бошлаб, айниқса, Амир Темур ва Temuрийлар ҳамда ўзбек хонликлари даврида давлат ва ҳукумат олдидаги алоҳида хизматлари учун бой-бадавлат кишилар, амалдорлар, юқори лавозим эгаларига ҳукмдорлар томонидан инъом этилган ер, мол-мулк. Бундай тоифа кишилар олаётган даромадлари учун барча солиқ ва мажбуриятлардан озод этилган бўлиб, мол-мулкдан ўз ихтиёрларича фойдаланиб келганлар. Ҳатто улар эгалик қилган бойликлар аждодлардан авлодларга мерос тарзида ўтган.

Ўрта Осиёда суюрғол тизими Амир Темур ҳукмронлиги даврида анча кучайган бўлиб, ҳукмдор, давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун саркардалар, вилоят ҳокимлари, беклар ва бошқа ҳурмат-эътибордаги алоҳида тоифа кишиларга деҳқончилик ерлари, яйловлар, ариқ ва каналларни суюрғол тарзида инъом этган. Ушбу тизимнинг яна бир ўзига хос томони шундан иборат бўлганки, уларни бошқарган ер эгалари ўзларига тортиқ қилинган жойлардаги аҳолидан олинадиган давлат солиқларини тўлалигича ё

маълум бир улушини ўзларига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъеридан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш баъзан салтанат кудратига путур етказган.

XVI – XVIII асрларда шайбонийлар, аштархонийлар ҳукмронлиги даврига келиб, суюрғол тизими янада авж олган. Хусусан, бу даврга келиб йирик-йирик қишлоқлар, туман ва вилоятларнинг бир қисми ҳам суюрғол тарзида алоҳида тоифа шахсларга қилган меҳнатлари эвазига тортиқ қилинган. XIX аср ўратларига келиб суюрғол ерлар “мерос ерлар” деб атала бошланган.

Янги босиб олинган ерларни хон оила аъзоларига бўлиб, фойдаланишга берган. Улардан ташқари, бундай суюрғол ерларни айрим қабилаларнинг бошлиқлари чингизий авлодига мансуб бўлмаганлар ҳам олар эдилар. Масалан, Абулхайрхон 1446 йили Сирдарёнинг ўрта оқимини босиб олгандан кейин, Сузоқни - Бахтиёр султонга, Сигноқни - Манодан ўғлонга, Ўзгандни - Ваққосбийга ҳадя қилган. 1428 йили Тура шаҳри ва Жанубий-Ғарбий Сибирё тархонлар Бахшибек ва Қутлуғ Буғага суюрғол қилинган. Бизнинг манбаларимизда эгаликнинг бундай шакли суюрғол деб аталмаган, ammo улар аслида ворисга қолдириладиган харбий ҳадялар бўлган.

Маълумки, зодагонлар ерга эгалиklarининг шартли суюрғол шакли теурийларнинг мулкларида кенг тарқалган ва Олтин Ўрдада ҳам маълум бўлган. Суюрғол XIV асрнинг иккинчи ярмида Оқ Ўрдада ҳам мавжуд бўлган. Низомиддин Шомийнинг ҳикоя қилишича, Оқ Ўрданинг лашкарбошиларидан бири Тўхтамиш билан Самарқандга қочганида (1377-1378 й.) Урусхон унинг суюрғолини тортиб олиб, Тойча исмли одамга ҳадя қилган. Абулхайрхон даврида Жануби-ғарбий Сибир ҳукмдорлари Бахшибек ва Қешакхўжалар тархон бўлишган. Шайбонийхон даврида Арқук ва унинг атрофидаги ерлар ҳам тархонлик мулки бўлган. Маҳмуд ибн Валининг юкорида эслатиб ўтилган асарида ҳам амир-тархонлар ҳақида кимматли маълумотлар бор.

Суюрғол ерлар ҳажми, шарти ҳамда ер ва ёрликка эга шахсларнинг табақасига инъом этиш жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб то алоҳида қишлоққача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоят кўпинча ҳукмрон сулола намоёндалари ёки йирик харбий ва давлат мансабдорларига берилган. Суюрғол эгасига у суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўллаш ҳамда

айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шохрух даврида Хоразм – Шох Маликка, Фарғона – Мирзо Аҳмадга, Тус, Машхад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хуросон – Бойсунқур мирзога берилган, Қобул, Ғазна, Қандахор вилоятлари Мирзо Қайду Баходирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларни қисқартирар ёки уларнинг маъмурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-ҳуқуқини чеклаб қуяр эди. Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва ҳақ-ҳуқуқи жиҳатидан анча мунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган. Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги ҳарбийларгача берилган. Бобурнинг ёзишича Хусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам кўшини (гул) нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган. Навкарларга берилган бу ерларда солиқ ва тўловлар олинмаган. Бундай ҳолларда шубҳасиз олий ҳукмдорлар ўртасида ер ва тож-тахт учун курашлар бўлиб турган. Айниқса бу Амир Темур ўлиmidан сўнг кучайган.

Хусусан 1405-1406 йилларда Халил Султоннинг Шохрух, Пирмуҳаммад кўшинлари билан Моварауннаҳр тахти учун бир неча бор ҳарбий тўқнашуви бунга мисолдир. Шу тариқа тож-тахт, ер-мулк талашкишлар оқибатида Хуросон, Балхдан то Ҳинд ерларигача бўлган ерларга ҳоким Пирмуҳаммад, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ тасарруфида бўлган Мироншоҳ ва унинг авлодлари ерларига бўлиниб кетади. Моварауннаҳр Халил Султонга расман қарашли деб ҳисоблансада, Туркистон, Ўттор, Сайрамда Амир Бердибек, Фарғонада эса Амир Худойдод ҳукмронлик қилишар эди.

Тархонлик ёрлиқлари эса суюрғолларга ўхшаб тож-тахт учун қилинган энг катта хизматлар эвазига берилган. Тархонлик ёрлиқларини фақат лашкарбошилар ва ҳарбий мансабдорларгина эмас савдогарлар ҳам олишлари мумкин бўлган.

Тархонларнинг аксарияти жуда бой бўлган. Масалан бу даврда Хирот атрофидаги мулклар Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги жуда катта ерлар Абу Али Тархон қўлида

тўпланган эди. Бобур Абу Али Тархоннинг шоҳона ҳаётини тасвирлаб, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматкору наварлари, ўтказган дабдабали тўй-томошалари, берилган қимматбаҳо совға-саломлари ва халққа қилган жабр - зулмлари тўғрисида ёзилган.

Темурийлар ҳукмдорлигининг сўнги даврида Бухоро, Самарқанд, Шахрисабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йиғиладиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар қўлида тўпланиб, Мовароуннаҳрда улар ғоят катта кучга эга эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, улар жуда катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳатто ўзаро низолар вақтида тархоннинг қўллаб-қуватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Тархонликда оддий кўчманчилар эса хожасининг чорвасини ўз чорваси билан бирга боқар, унга кўчиш ва қўйлар юнгини олиш даврида ёрдам берган. Ҳарбий юришлар вақтида хожасининг хузурига ўз отлари ва куруллари билан келиб, турли хизматларни ўтаган. Бундан ташқари, у турли солиқлар тўларди ва мажбурий хизматларни адо этган. Аҳолининг кўчманчи қисмидан олинадиган асосий солиқлардан бири қопчур (қобчур) ясоғи (мўғулча қўбчур), яъни ҳар бош чорвага солинадиган солиқ эди. Хон ёрликларига қараганда, бу солиқ Мунка давридан (1251 —1260) мавжуд бўлиб, чорванинг юздан бирини ташкил этар эди¹. Кейинчалик бу солиқ пул жаримаси билан алмаштирилган ва кўчманчилардан ҳам, ўтроқ аҳолидан ҳам ҳар 100 бош молга 70 танга олинган.

Дашти қипчоқ ўзбекларида ҳам ўтроқ ерларнинг аҳолиси яна бошқа солиқлар ҳам тўлаганлар. Шулардан бири *ошлиғ* (озиқ-овқат солиғи) бўлган. Бу солиқ адабиётларда қайд этилишича фақат уруш пайтида олинган. Ошлиғ - халқ учун энг оғир солиқ бўлиб фавқулодда ҳолларда жорий қилинган. Ошлиғнинг миқдори хон ва зодагонларнинг заруратлари ва талаб-эҳтиёжларига боғлиқ бўлган. Бу солиқ аҳоли учун жуда оғир бўлганки, уни йиғиб олингандан кейин, ҳатто бутун бошлиқ қишлоқлар хонавайрон бўлган. Масалан, Шайбонийхон 1504 йил, Тошкент ҳокими Маҳмудхон билан жанг қилганда аҳолини ушбу солиқ билан шундай қийнаб қўйдик, тарихчи Бўрибой Аҳмедовнинг сўзларига қараганда, Хўжанд ва Шохрухиянинг атрофларидаги қишлоқлар бечораҳол

¹ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т., 1992. 74-75.

бўлиб қолади¹. XX аср 20–30 йилларида худди вақф ерлари каби, улар ҳам мусодара қилиниб, давлат тасарруфига ўтказиб юборилган ва бутунлай ўз аҳамиятини йўқотган.

БАРОТ (ар.) – теурийлар ҳукмронлиги даврида диний уламо ва шайхларга давлат ва жамият олдидаги алоҳида хизматлари учун маълум шарт билан, бирор мулк ёки мансабни эгаллаш орқали халқдан солиқ тўплаш, ғалла, ем-хашак йиғиш учун берилган махсус ёрлик ёки ҳужжат. Бундай ҳужжат олган киши баротдор деб аталган.

Амир Темур жангларда қаҳрамонлик кўрсатганларга инъом, суюрғоллар берган, ҳукмдорнинг ўз хизматидаги қаҳрамон аскарларга суюрғол қилиб тарқатган ерлар ниҳоятда кенг майдонни ташкил этган. Суюрғол эгаси барча олиқ–солиқларни тўламасликка ҳақли ва ўзи бошқалардан давлат хазинасига солиқ йиғувчилик қилар эди. Суюрғол вақт ўтиши билан мерос сифатида бошқа ворисга берилган бундай ерлар кейинчалик дин кишиларига, масжидларга вақф қилиб бериладиган бўлди. Суюрғолларга кейинчалик тархонлик ҳам қўшилди. Тархонлик ер аскарӣй ва тужжорӣй турга айрилар, бироқ тархон эгаси ҳам солиқ тўламас, тўққизтагача айрим айблари кечирилар эди².

Амир Темурнинг муваффақиятлари сири шунда бўлганки, у ҳукмдори учун ўзини бағишлаган, солиқ тартибларига рияз этган аскарлардан иборат мукамал бир ўрдани ярата олди. Унинг ўрдаси, узоқ йиллик урушларда Темур билан барча оғир кунларни бошдан кечирган унинг аскарлари қаҳрамон ва музаффар Темур байроғи остида кураш олиб борганлар.

Темур давлатидаги иккинчи девон–молия девони эди. У «сарт девони» ҳам деб аталган. Девонни битта девонбеги бошқарган. Котибларнинг баъзилари вазир, баъзилари “нависандагони тожик” дейилган. Уларнинг бош вазифалари–солиқчилик ишларини юритиш, экин-тикин ишларини бошқариш, шаҳар қурилиши, хазина даромадни кўпайтиришдан иборат бўлган³. Солиқлар асосида шаклланган давлат хазинаси Мовароуннаҳрда Самарқанд қалъасида, Хуросонда эса Ҳиротдаги Ихтиёридин қалъасида сақланган. Бироқ бу хазинанинг шакли ва миқдори тўғрисида тарихий манбаларда аниқ бир фикрлар билдирилмаган. Давлатнинг

¹ Ўша жойда.

² *Исмомл Ака*. Буюк Темур давлати. Т. 1996., 116 бет.

³ Ўша жойда.

умумий даромади ҳақида ҳам маълумотлар ҳам деярли учрамайди. Энг кўп қўлланилган тўлов бирлиги Ироқ ва Кепакки динори, дирҳам ва танга эди. У юксак тўлов бўлгани учун солиқлар у билан ҳисобланган.

Амир Темур давлат бошқарувида солиқ ва молия тизими ўзининг муҳимлиги билан бошқа масалалардан ажралиб турган. Молия давлат пул ресурсларининг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондларини вужудга келтириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, улардан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатларни ифода қилади. Бу даврда пул муносабатлари етарли ривожланмаганлиги сабабли натура ҳолидаги давлат ресурсларининг ҳаракати ҳам Темурнинг диққат марказида бўлган.

Молия давлат ресурсларининг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондларини вужудга келтириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатларнигина эмас, балки товар-пул муносабатлари етарли ривожланмаган шароитда моддий (натура) ресурслари тўловини ташкил этиши Амир Темур бошқарувининг диққат марказида бўлган. Унинг давлат молиясини ривожлантиришга қаратилган хизматлари кўп қирралидир.

Биринчидан, у давлат молиясининг мўғул ва бошқа босқинчиларга қарамлигини узил-кесил тугатди, мустақил давлат молиясини яратди. Иккинчидан, марказлаштирилган давлат таркибига кирган 27 мамлакат молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усулларини жорий қилди. Учунчидан, Куръони Карим талабларини ўзида ифода қилувчи шариат тавсиялари асосида қурилган солиқ тизимини шакллантирди. Тўртинчидан, давлат хазинаси ресурсларини сақлаш ва улардан фойдаланиш тизимини қайтадан ташкил қилиб, марказнинг маҳаллий улуслар, туманлар билан муносабатларига аниқлик киритди.

Юқорида қайд этилганидек, Амир Темур аввало, давлат молиясининг мўғул ва бошқа босқинчиларга қарамлигини узил-кесил тугатди. Улкан давлатнинг мустақил давлат молиясини яратди ва уни муттасил такомиллаштириб борди. Марказлаштирилган давлат таркибига кирган барча мамлакатлар молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усулларини жорий этди. Шу билан бирга, солиқ тизимида ҳам бир қатор ислоҳотларни амалга оширди. Бунда ҳар бир мамлакат ва аҳолининг хусусиятларини эътиборга

олиб, қатор имтиёзлар жорий қилди. Давлат хазинаси ресурслари ва маҳаллий улус ҳамда туманлар ихтиёридаги маблағлар таркибига аниқлик киритди, уларнинг марказ билан молиявий муносабатларини такомиллаштирди.

«Темур тузуклари»да ҳар қандай жамият учун иқтисодий устуворлиги ифодаланиб, қуйидагича хулоса берилган. «...давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тирикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини яхши аҳволда саранжом тутади». Амир Темур солиқларни давлат хазинасини керакли моддий ресурслар билан таъминловчи асосий восита сифатида қараш билан бирга, солиқларни давлат бошқарувини амалга оширувчи ва иқтисодий-ижтимоий тараққиёт омили сифатида ҳам кўрган эди ҳамда бу борада бир қатор ислохотларни амалга оширди. Солиқ соҳасидаги ислохотларни умумий тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин.

Биринчидан, Амир Темур тарихда биринчилардан бўлиб давлат, халқ ва сипоҳ ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳамда муносабатни тўғри англаб етган. Буни биз унинг қуйидаги фикрлардан билишимиз мумкин. Райятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, райятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. У хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг камайиб кетишига сабаб бўлади, сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб келишини уқдиради.

Иккинчидан, Амир Темур даврида солиқларни тартибга солувчи қонун-қоидалари яхлит ҳолга келтирилади. Бу тартиб қоидалар «Темур тузуклари» асосида кафолатлаб қўйилган.

Учинчидан, солиқлардан фақатгина давлат хазинасини бойитиш эмас, балки давлат бошқаруви ва халқ манфаати учун ҳам кенг фойдаланила бошлайди.

Тўртинчидан, солиққа тортишда солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясидан фойдаланган ҳолда бир қатор солиқ имтиёзлари жорий этилади.

Бешинчидан, солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчалигига чек қўйишга имкон қадар ҳаракат қилинади.

Бу хусусиятлар эса ўрта аср ҳукмдорларининг ўзбошимчалик билан давлат хазинасини ўзлаштириш ва ўз манфаати йўлида турли

ишларни амалга ошираётган бир даврда солиқларга нисбатан бутунлай янгича қараш эди.

Амир Темур солиқ аппаратини ташкил этишга ҳам эътибор берди. Оқруғлар, вилоятлар ва мамлакатнинг бир қисми уларнинг илгариги соҳибларига ёхуд ўзининг амирлари, ўғил ва набираларига суюрғол қилиб, яъни аҳолисидан давлат солиқлари ва ўлпонларини ундириш ҳуқуқи билан умрбод эгаллик қилиш ва бошқариш ҳуқуқи берилди. Солиқ йиғимларини бутунлай ёки қисман суюрғол эгалари амалга оширишган. Бу бир томондан солиқ йиғимини самарали тарзда амалга ошириш учун имкон яратган бўлса, иккинчи томондан Амир Темур томонидан барпо этилган улкан марказлашган мамлакатда солиқ йиғимларини амалга ошириш ниҳоятда қийин ва мураккаб кечган.

Шунинг учун ҳам, соҳибқирон ҳар бир улусга солиқ ва бож тўловларини назорат қилиб боровчи вазир лавозими тайинлайди. Бу борадаги адолатсизлик учун суюрғол эгаси ва вазир лавозимидаги шахс жавобгар қилиб белгиланган.¹ Ўз фаолиятининг сўнгги йилларида Амир Темур бутун мамлакат бўйича ягона солиқ тизими бўлиши мумкин эмас деган хулосага келади. Албатта, ислом динига катта эътиқод қўйгани учун у шариат тавсиялари тарафдори эди.

Араб ва Кавказорти мамлакатлари, Мовароуннаҳрда солиқ тизими Темур томонидан белгиланган қонунлар бўйича шаклланди. Бироқ солиққа тортишнинг тарихан шаклланган тизимларига эга бўлган мамлакатларда Темур аввал ҳукм сурган солиқларни қолдиришга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам, бирор ҳудудни ўз давлатига қўшиб олганда янгидан-янги солиқ турларини жорий қилмайди. «Агар- деб ёзган эди- Тузукларда - ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда, (хирожни) тузукларга мувофиқ йиғсинлар». Бу, ўз навбатида, бир томондан, ўша ҳудудни бошқаришга энгиллик яратса, иккинчи томондан бу борада олдиндан мавжуд бўлган камчиликларни бартараф этишга кўмак берган. Шунингдек, бу тадбир тузуклардаги солиқ тўловчилар солиқни «яқши сўз билан олсинлар, калтак, арқон ишлатиб, ишни уруш ва сўқишгача олиб бормасинлар, уларни банди этиб, занжир

¹ Ўша манба. 125 б.

билан боғламасинлар»¹ - деб кўрсатилган ҳолатнинг олдини олишга хизмат қилган.

Соҳибқироннинг фикрича, қонунни ишлаб чиқишда, аввало халқнинг манфаатларини ҳисобга олиш, унинг тўловга қобиллигидан келиб чиқиш зарур, асос қилиб ҳар бир алоҳида хўжалиқда бой-бадавлатликнинг эришилган натижаси олинishi керак, дейди.

Амир Темургача солиқ йиғувчиларнинг иш ҳақи солиқ тўловчилар ҳисобига бўлиб, улар қонунда кўзда тутилмаган солиқларни ундиришга ҳам ҳаракат қилганлар. Темур солиқ тўловчилар, ясовулбошиларга халқнинг устига юк бўлиб яшашларига йўл қўймасдан, уларга маош тайинлаш билан бирга бу борада қонуний чекловларни ҳам ўрнатади. Бу ҳақда тузукларда шундай дейилади – «Яна буюрдимки, агар (ҳар ер ва аҳолининг) амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу йўл орқали бечорага зарар етказган бўлса, (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонтардан ундириб, жабр кўрганга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар»² бу эса анъанавий тарзда давом этиб келаётган солиқ соҳасидаги ўзбошимчаликка чек қўйишга хизмат қилган.

Соҳибқирон даврида солиқларни ҳисоблаб чиқиш қоидалари мукамал тарзда ишлаб чиқишга ҳаракат қилинади. Солиқ юки ернинг унумдорлиги ва тегишли равишда белгиланган баҳоларга мувофиқ ҳисоблаб чиқилган. Масалан, агар деҳқон доимий ариқлар, сув қувурлари ёки оқимлар билан суғориладиган ерларга эга бўлса, фақат ана шу сувлар узлуксиз оқиб турсагина, мазкур ерлардан олинадиган даромад уч қисмга бўлинган. Бунда учдан икки қисми ер эгасига қолган, учдан бир қисмини солиқ йиғувчи олган. Ерлар фақат ёмғир суви билан суғорилса, улар икки қисмга тақсимланган, улардан ҳосилнинг учдан бир қисми ёки чораги олинган. Кўриниб турибдики, солиқ миқдори ер сифатига – суғориладиган ёки лалмикор эканлигига қараб табақалаштирилган.

Хирож солиғи фақат ҳосил пишгач, йиғилиб, иккинчи ёки учинчи ҳосил учун солиқлар олинмаслиги тўғрисидаги қоида ҳам амал қилган. Бу ҳақда соҳибқирон томонидан Тузукларда алоҳида эътибор қаратилади. Натура билан тўланадиган ҳақни пулга алмаштиришлари мумкин эди. Агар фуқаро пул билан тўлашни хоҳласа, йиғимнинг бир қисми жорий нархларда баҳоланган.

¹ Темур тузуклари. Ғафур Гулом Т:1996 й. 124 б.

² Уша манба. 124 б.

Шуни айтиш керакки, чорвачиликдан келадиган дароматлар хазинага тўлиқ миқдорда ўтмасдан, солиқнинг кўп қисми натура тарзида ундирилган. Чунки улар ҳисобидан сипоҳлар ва сарой хизматчилари озиқ-овқат билан таъминланар эди. Баъзан от, туя ва бошқа ҳайвонлар сипоҳилар ҳамда амалдорлар учун улов воситаси сифатида хизмат қилар эди. Манбаларда 40 та қўйдан – 1 та қўй, 120 тадан 200 тагача қўйдан – 2 та, 300 қўйдан – 3 қўй олингани ёки бир бош отдан икки динор олинганлиги ҳақида тегишли маълумотлар бор.

Шу билан бирга, айрим манбаларда фойдали қазилмалардан фойдаланувчилар учун ҳам солиқ йиғилганлиги ҳақида маълумотлар келтирилган. Жумладан, Хутталон (ҳозирга Кўлоб) мамлакатидаги тоғларда олтин, кумуш, қалайи, темир, мис ва бошқа металллар ўрни кўрсатилади. "Ўша вилоятда ўлпон тўлайдиган аҳоли учун энг муҳим солиқ олтин ҳисобланган, чунки бир неча қишлоқларда солиқ олтин билан тўланади"¹ деб ёзади Маҳмуд ибн Вали. Манбаларда соҳибқирон томонидан бир қанча солиқ имтиёзлари жорий қилинганлиги баён этилган. Бу имтиёзлар қуйидагиларни ўз ичига олган:

- Қўрик ерларни ўзлаштирганлар ва кориз қурганлар.
- Тархон унвонига эга кишилар.
- Амир Темурнинг ҳарбий юришларида яқиндан кўмаклашган кўчманчи аҳоли.

Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, кумуш кепак динорининг икки мисқоли – бугунги санокда тўққиз грамм кумушга тўғри келган. Мирза Абдулатиф отаси Улуғбекка қарши кураш бошларкан, халқ уни қўллаб-қувватлаши учун, ҳукмронликни қўлга киритса, тамға солиғини бекор қилишни ваъда берган. Шу чоғларда Язд аҳолисидан йиғиладиган солиқлар ичида кийим-кечак ва ипак сотувчилардан тўпланадиган тамға ҳам бўлган². Давлат марказидаги айрим муаммо ва ўзгаришлар эҳтиёжлар туфайли мавжуд солиқлардан ташқари янгилари ҳам чиқиб турган. Масалан, ўша замонда гоҳида уй бошига пул тўплаш одати бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар учрайди. Шоҳрух ўлимидан кейин Эроннинг жануби ва Ажам Ироқидаги барча ерларда уй бошига солиқ олган. Язднинг ўзида 70 тумандан пул

¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Введение, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент, 1977. - С.38 - 92.

² Ўша жойда.

тўпланган¹. Амир Темур ҳукмронлиги даврида бошқа ҳукмдорлардан фарқли равишда, солиқларни ҳисоблаб чиқиш қоидалари ҳамда уларни тўплаш усулларига қатъий амал қилган.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур бошқарувида молия ва солиқ тизимини қуйидаги тамойиллар асосида бошқарган, деган хулосага келиш мумкин.

Биринчи тамойил – адолатпарварлик тамойили. Солиққа тортишнинг оммавий характери, солиқни фуқароларнинг даромадларига қараб тақсимлаш.

Иккинчи тамойил – аниқлик тамойили. Бунга асосан солиқ тўловчига солиқ ҳисоблаш усули, тўлаш вақти олдиндан маълум бўлиши керак.

Учинчи тамойил – солиқ тўлаш ва ундириш аҳолига қийин бўлмасдан, қулай бўлиши керак. Солиқ фуқаролар учун қулай вақтда ва усулда ундирилиши керак.

Тўртинчи тамойил – солиқларни тобора такомиллаштириб борилиши ва солиқ тўплаш харажатларининг камайиб бориши тамойили.

Бу тамойиллардан Амир Темур «Тузуқлар»да ўзича ўзига хос мулоҳаза билан баён қилган, унинг фикрича солиқ ҳосил пишиб этилгандан кейин олиниши керак. Бундан ташқари, Темурнинг ташаббуси билан фавқулудда ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган солиқларнинг бир қанчаси бекор қилинади. Булар қаторига соварий (олий мансабдаги кишиларга совға учун), кўналға (элчилар ва чопарлар учун меҳмон пули), шилон (сарой хизматчилари учун совға) ва бошқалар кирган.

Ўрта асрлар ва сўнгги ўрта асрлардан бошлаб, Амир Темур ва темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар даврида ҳам жамиятда айрим тоифа кишилар умумдавлат ва маҳаллий солиқлардан батамом ва қисман озод этилганлар. Бундай кишилар тоифаси олий мусулмон жамоаси аъзолари ва Муҳаммад Пайғамбар хонадонининг авлодларидан бўлган сайидлар ва хўжалар эди. Тарихий адабиётларда ана шундай кишилар қаторида Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор Валий, Бухорода Муҳаммад Исломо хўжа Саъд (Жўйбор хўжалари) ва уларнинг авлодлари келтириб ўтилади².

¹ Ўша жойда.

² *Чехович О.Д.* Самарқандские документы в XVI-XVI вв. (о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане) факсимиле, критический текст, перевод, примечание и указатели. - Москва. 1974. *Кутубов З.А.* К истории вакуфных владений Ходжи Ахрара и его потомков. Автореф. дисс..

Маълумки **Хожа Аҳрор** ўз даврининг бадавлат, обрўли, диний уламо ҳамда авлиёси сифатида танилган бўлиб, бутун Мовароуннаҳр оламида давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга эканлиги билан шухрат қозонган эди. Уни шу даражага етказган нарса, авваламбор, диний илми, пир ва авлиёлик жиҳати билан бирга, қўли остида катта миқдордаги ер-сув, мол-мулкнинг тўпланганлиги эди.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (Хожа Аҳрори Валий номи билан юритилган) 1404 йилда Тошкент шаҳридаги Абу Бакр Каффол мазори яқинидаги маҳаллада туғилганлиги қайд этилади. Хожа Убайдуллоҳ суфийлик тариқатининг йирик намоёндаларидан бири, диний уламо, шоир, нақшбандия тариқатининг машхур давомчиси бўлганлар. Ёшлигидан илмга чанқоклиги туфайли Бухородаги машхур мадрасада таълим олганлар.

Пири муршид Хожа Аҳрори Валийнинг нафақат Мовароуннаҳр, балки Хуросон, Ироқ, Озарбайжон, Рум (Туркия), Шом (Сурия), Миср, шимолий Ҳиндистон, шарқий Хитойда минглаб муридлари бўлган. Маҳаллий мусулмон халқлари авлиёни ўзларига пир даражасига кўтариб, навбат билан у кишига марҳамат кўрсатиб турганлар. Бу эса хожани жаҳон силсиласининг машхур пири муршиди ҳисобланган авлиёнинг шарқ оламидаги нуфузи нақадар баланд эканлигидан далолатдир. Абу Тохирхожанинг «Самария» асарида ёзилишича, «барча буюк хонлар хожани кулик, фармонбардорлик ва ихлос камарини белларига боғлагандилар. Хонлар бошларида подшоҳлик жиғаси ва белларида шоҳлик камари билан ул зотнинг оёқлари узанганда бўлса, атрофида яёв югурар эканлар. Хожанинг эшикларидagi хизматчиларига қарши озгина одобсизлик кўрсатган киши нафақат давлат ва малакатдан, балки соғлиқ ва ҳаётдан ажралиб, ўз замонининг ибрати бўлар экан. Ул зоти Шариф валоятлари ғоят баланд бўлиб, халқни истаган томонга буриб бошқарар эканлар»¹.

Тарихий адабиётлар ва илмий тадқиқотларда қайд этилишича, унинг йирик-йирик шаҳарларда қарвонсаройлари, сардобалари,

канд. ист. Наук. – Т., 1970. – С. 22. *Маллабосов. Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилик сиёсати (Хўжа Аҳрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида). тарих. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. –Т., 2004. – Б. 13-21. *Боттибосов С.Д.* Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX веков. Авторе. Дисс... канд. ист. Наук. – Т., 1995.

¹ *Абу Тохирхोजа.* «Самария». Т., - 1991, 27 - бет.

бозорлари, тимлари, савдо расталари, дўконлари, ҳаммомлари, тегирмонлари, мойжувозлари бўлган¹. Хўжа Аҳрор Валий ва унинг авлодларига тегишли мулклар Ўрға Осиё ҳамда шимолий Афғонистон худудларида 64 та қишлоқ, 1300 га яқин турли ўлчамдаги ер майдонлари бўлган. Ул пири муршид ва авлодалари гарчанд солиқ ва бошқа тўловлардан озод этилган бўлсада, ўз ихтиёри билан давлат хазинасига ва ҳукмдорларга совға ва эҳсон тариқасида доимо мол-мулкидан бир қисмини ҳар йили ўтказиб турган. Унинг ғалла, дон ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари билан боғлиқ ҳар йили давлатга тўлайдиган солиғининг ўзи 80 минг ботмонни ташкил этган.

Хожа Аҳрор ўз даврининг маърифатли ва раиятпарвар киши ҳисобланган. У даромаднинг маълум қисмини хайрли ишларга сарфлаган, оддий халқ, бева-бечоралар, мискину-фақирларга хайр-эҳсон тариқасида тарқатган. Халқ манфаатини ҳимоя қилган, кўплаб масжидлар, кўприклар, тим ва сардобалар, бозорлар қурдирган, йўллар ва қабристонларни обод қилган.

Ўз даврида турли ички низолар ва ўзаро урушларни олдини олган, тўланмаган олиқ-солиқларни ўз ҳисобидан тўлаб, одилона сиёсат билан сулҳпарварлик қилган. Масалан 1463 йили теурийзода Умаршайх мирзо Тошкент аҳлидан катта миқдорда хирож талаб қилганда, Хожа Аҳрор уни ўз ҳисобидан тўлаган, хунарамандлар ва бозор аҳлидан олинадиган тамға солиғига қарши чиққан. Ҳазрат эшон барча солиқлардан озод қилинганига қарамай, айрим йиллари ҳамма қатори хирож, ушр ва бошқа солиқларни (маънуоти девония ва навоби султония) тўлаб турган. Хожа Аҳрор ҳар йили Султон Аҳмад мирзо (1458-1494 йиллари Мовароуннаҳр ҳукмдори) нинг девонига 80 минг ман (ботмон) ғаллани хирож ўрнида юбориб турган, йилига унга хирожнинг бир қисми сифатида 10 минг кумуш танга бериб турган².

Умуман ҳазрат эшон ва унинг авлодларининг Мовароуннаҳр ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаёти, халқ турмуш тарзини яхшилаш, солиқларни камайтириш, маданий-маиший қурилиш иншоотларни барпо этиш ишларига оид маълумотларни кўплаб

¹ *Маллабоев. Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилик сиёсати (Хўжа Аҳрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида). тарих. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. -Т., 2004. -Б. 13-21. *Болтабоев С.Д.* Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX веков. Автореф. Дисс... канд. ист. Наук. - Т., 1995 10-17.

² *Кутбаев. З.А.* К истории вакуфных владений Ходжи Ахрара и его потомков. Автореф. дисс... канд. ист. Наук. - Т., 1970. - С. 16.

учратиш мумкин. Хусусан, В.П. Наливкин, О.Д. Чехович, З.А. Кутибаев, С.Д. Болтабоев, Б.Б. Маллабоевлар¹нинг ишларидаги маълумотларнинг ўзиёқ ҳазратнинг XV асрда Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги, жумладан, солиқ тизимини юмшатиш борасидаги ишлари нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Биргина эшоннинг сулҳпарварлик иши билан бек ва ҳокимлар ўртасидаги ўзаро низолар ва қирғинбарот урушларга чек қўйилган. Масалан, 1463 йили уч ҳукмдор (Фаргона подшоси Умаршайх мирзо, Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон, Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо) Ховос ёнида бир-бирига қарши лашкар сафлаганда Хожа Аҳрор тadbир ишлатиб, қон тўкилишига йўл қўймай подшоларни яраштириб қўйган².

Бизнинг эътиборимизни тортган яна бир жиҳат шундан иборатки, мазкур даврда юқори мартабали инсонларга, хусусан, дин пешволари, уламо ва авлиёларга бирор мулкдан ўз фойдалари ҳисобига солиқ йиғиб олиш ҳуқуқи ҳам берилган. Бундай ҳуқуқ Хожа Аҳрор Валий ва унинг авлодларига ҳам берилганлиги қайд этилади. Уларга бундай ҳуқуқни берувчи хон томонидан тасдиқланган махсус ҳужжат «барот» деб аталган³.

Мовароуннаҳрнинг юксак эътибордаги тарихий шахслари орасида бухоролик **Жуйбор хўжаларидан** хожа **Муҳаммад Исло**м, хожи Саъд ҳамда авлодларининг ўз даврида ва ундан сўнг ўзига хос нуфузи ва ўрни бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Қуйида ҳукмдор Абдуллахон II томонидан Муҳаммад Исло м авлодларини солиқ, мол, хирож масаласида ҳеч ким безовта қилмаслиги тўғрисидаги фармони янада қизиқарлидир, унда қуйидаги маълумотлар келтирилган. «Ушбу халифатнишон хонадонга доимо эш бўлган зафарлар хожанинг марҳамати ва

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Наливкин В.П.* Положение вакфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. Том. III. – Новый Маргелан. 1904. – С. 3-16., *Чехович О.Д.* Самаркандские документы в XVI-XVI вв. (о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане) факсимиле, критический текст, перевод, примечание и указатели. – Москва, 1974. *Кутибаев З.А.* К истории вакуфных владений Ходжи Ахрара и его потомков. Автореф. дисс., канд. ист. Наук. – Т., 1970. – С. 22. *Болтабоев С.Д.* Вакфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX веков. Автореф... Дисс... канд. ист. Наук. – Т., 1995. *Маллабоев Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хўжа Аҳрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида). тарих. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. –Т, 2004. – Б. 13-21.

² *Аҳмедов Б.* Ўзбекистон тарихи манбалари. Т., 2001. 74 бет.

³ *Чехович О.Д.* Самаркандские документы в XVI-XVI вв. (о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане) факсимиле, критический текст, перевод, примечание и указатели. – Москва, 1974. – С. 132.

орқасидандир. Шунинг учун ҳам, ул ҳазратнинг бу карами саховатлари ва мушоҳадаларини ўзимизга қонун деб ҳисоблаймиз. Бу муқаддимадан муддао шулки, Марви шоҳижаҳон вилоятининг қишлоқлари ва экин экиладиган ерлари ва мулку суюрғоллари ул қудсий паноҳ... солиқ ва сарварлар қавмининг етакчиси, улуг авлиёлар авлоди, порсолиқ нажобат хулосаси, маржаи фузало... аъло ҳазрат.... хожа Калонхожага меросий мулк ва унга таалуқдор экани маълум бўлди. Бизнинг равшан фикримиз ул ҳазрат экинзорларига ғамхўрлик қилишдан иборат экан, мазкур қишлоқлар наҳру зироатларни ул ҳазратнинг мулки ва суюрғоли эканлигини инobatга олиб молу, жиҳот, муқаррарий, ихрожат, миробона, коҳ, тарҳ, собун ва шу сингари олиқ-солиқлар хусусида безовта қилмасликларини буюрамиз; ул зотдан одам сўрамагайлар, раийатларини бошқа тарфларга кўчирмагайлар.

Улуг амирлар, масъул вазирлар, ул вилоятнинг амалдорлари, ҳокиму-кадхудолари фармонимизга риоя қилмоқлари ва ўзларича бирор иш кўрмасликлари лозимдир; ул ҳазрат ёбисотларидан танобона, талаб қилмасунлар; мулкларини меросий ҳисоблаб, уни дарубаст ўрнида кўргайлар, мулкларини янгидан таноблаб, яна бирор нима талаб қилмасунлар ва ул ҳазратнинг мулозимларига ғамхўрлик қилиш зарур ва мажбурий ҳисоблансин. Қонунга хилоф иш тутмай, шоҳона олий фармоннинг ҳар бир сўзига итоат этиб, унга риоя қилсинлар, ушбу фармоннинг ҳар йили янгиланиши талаб этилмасин ва зиммаларидаги мажбуриятлар чизигидан чиқмасинлар»¹.

Хожа Тождиддиннинг Бухоро вилояти ва туманотида жойлашган *20 минг таноб* агрофидаги ер-мулкларидан солиқ олмаслик ҳақидаги маълумотлар таҳсинга сазовордир. Бундай ерлар олиқ-солиқлардан озод этилганлиги тўғрисида махсус ҳужжатларга эга бўлиб, улар подшо, бек, амир ёхуд хонлар томонидан тасдиқланиши шарт бўлган. Қуйида мазкур масалага тегишли айрим ҳужжатлардан намуналар келтирамиз:

**Абулмазаффар вал-Мансур сайид Убайдулла
Баҳодирхон сўзимиз!**

Бухорога қарашли Пойируд (тумани)нинг ҳокимлари, аъмоллари, арбоблари, кадхудолари, элликбошилари ва ўнбошилари ҳамда Шохмуҳаммад қишлоғининг кадхудолари

¹ Аҳмедов Б. Ўша асар. 265-266 бетлар.

билсинларки, Работак кишлоғидаги қонуний ҳужжат асосида қадимда мулки хурри холисга айлангирилган 46 таноб ер эшонимиз мулла Мир Шофеъга тегишли бўлган. У ҳозир вафот этганлар. Бу ер мерос тариқасида унинг ўғли Ўзбекхўжага ўтган. У ҳозирда шу ерга эгалик қилади ва солиқлардан озод қилинган, бирон дирҳам ёки динар тўламайди. Шу важдан буюраман. Бу ерлар бундан кейин ҳам мулки хурри холис ва солиқлардан озод этилган деб ҳисоблансин; танабона, аворизот, таклифот ва қора хат ҳамда мардикор бериш мажбуриятлари хусусида ундаш бирон дирҳам ёки динар талаб қилмасинлар. Бундан буён бу ерларда қарвон тўхтамасин, фармонни бузмасинлар ва ҳар йили янги ҳужжат талаб қилмасинлар .

БУХОРО АМИРИ ҲАЙДАРНИНГ ФАРМОНИ

У абадий тирик!

Каттабек эшик оғага маълум ва равшан бўлсин ва (у) билсинки, мулозимингиз Раҳимқулибекбий олижаноб, кутблар кутби жаноб хожа Аҳрорнинг, қабри нурга тўлсин, Камонгарондаги вақф ерларига қасд қилган. Бу гапни (подшоҳ ҳазратларининг) олий узангисини ўпиш пайтида сайёдат маоб эшон Оламгирхожа шайхулислам айтган.

Шунга асосланиб, Сиз жанобга буюрамыз:

Агар (ҳақиқатан) шундай қилинган бўлса, Оллоҳнинг лаънатиغا қолмаслик учун бу ишни дарҳол тўхтатсинлар, мазкур вақф ерни, мазкур фармони олийга асосланиб, эгасига қайтарилсин, фармонга асло монъелик қилмасинлар².

Жўйборий хожалари ўзларининг Бухоро, Миёнқол, Самарқанд, Тошкент, Саврон, Туркистон, Ахсикат, Насаф, Ҳисор, Термиз, Қубодиён, Балх, Бадахшон, Ҳирот, Марв, Мурғоб, Машҳад ва бошқа жойлардаги мавжуд йирик ер-сувлари, беҳисоб мол-мулкларини кўплаб амалдорлар ёрдамида бошқарганлар. Энг аввало уларнинг ер-сувлари Бухоро, Самарқанд, Насаф, Ҳисор, Термиз, Балх, Бадахшон, Хуросон, Марв шаҳарларига тақсимланган бўлиб, уларнинг ҳар бири саркорлар томонидан бошқарилган. Хожалар ўз шахсий девонларини, дафтархона, яъни барча мулкни (жумлат ул-мулк) назорат қилиб турувчи молиявий идораларни ҳам ташкил қилганлар.

¹ Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Ғ., 2001. 88 бет

² Ўша асар. 76 бет.

Дафтархонада *дафтардор* (ҳисобчи) ва *котиб* каби амалдорлар ишлаганлар. Шунингдек кушбеги, мирохур, мири шикор, мушриф, кози баковул, керак ярқоччи каби бир қатор мансаблар ҳам мавжуд бўлган. Хожаларга тобе бўлган кўчманчи қабилалар (эл ва аймоқот) устидан махсус амалдор-доруға хукмфармонлик қилган. Кўриниб турибдики Жўйбор хожалари маълум давлат идора услубига ўхшаш бошқарув идорасини тузганларки, бу ўз ўрнида уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги куч-қудрати ва мавқеидан далолат беради. Булар ўша даврдаги солиқ ва йиғим турларида ўз ифодасини топган

Молу жиҳот – маҳсулот ва нақд пул билан олинадиган ер солиғи

Муқаррарий – аниқ ёки бевосита солиқ.

Ихрожат – давлат хизматчиларининг маоши ва давлат муассасаларининг сарф-сурфи учун йиғиладиган солиқ.

Миробона – мироб фойдасига йиғиладиган солиқ.

Қох – ем-хашак солиғи, кўшин учун зарур пичан-похол тайёрлаш мажбурияти.

Тарх – давлат омборидаги дон ва бошқа молларнинг аҳоли томонидан юқори нархда мажбурий равишда харид қилиниши; деҳқонларнинг эса ўз маҳсулотларини паст баҳода давлатга сотиши.

Собун (собои) – қадимий туркча сўз; «ер ҳайдаш», «хўкиз кўшиб ер ҳайдаш», афғидан, аҳолини мажбурий равишда ер ҳайдашга сафарбар этиш; «хашар» атамасининг маънодоши.

Ёбисот – солиқлардан озод қилинган ташландик ёки кўрик ер. Бундай ерлардан Амир Темур ва теурийлар даврида умуман солиқ ва йиғимлар олинмаган. Демак ўрта асрлар ва сўнгги ўрта асрлардан бошлаб, жамиятда айрим тоифа кишилар умумдавлат ва маҳаллий солиқлардан батамом ва қисман озод этилганликлари, бундай кишилар тоифасига олий мусулмон жамоаси аъзолари ва Муҳаммад Пайғамбар хонадонининг авлодларидан бўлган сайидлар ва хўжалар ҳам кирганлар.

Уларнинг бундай нуфузга эга бўлганликлари ҳамда барча тўлов ва солиқлардан озод этилганлиги, ўз навбатида, ўша даврда ўлкада ислом дини анчагина тараққий этганлиги ва унинг нуфузи давлат ва жамият ҳаётида катта эканлиги билан изоҳланмоқда.

Ўрта Осиёнинг чет давлатлар билан олиб борган халқаро бож муносабатлари. Маълумки Буюк ипак йўли қадимги даврлар, ўрта асрларда ва ундан сўнг шарқ ва ғарбни боғловчи асосий тармок

ҳисобланган. Давлатларда истъёмол буюмлари, хусусан кийим-кечак, озик-овқат бозори анча тараккий этган эди. Бунинг асосий сабаби шундаки, ушбу минтақаларда азалдан деҳқончилик маданияти устун бўлган. Ерга эгаликнинг ижара, шартнома ва ҳагто хусусий шаклларида, ҳуллас кўп қиррали мулкдан кенг фойдаланилган. Бу жараён савдо муносабатларида ҳам ўз аксини топган.

Ерга хусусий мулкчилик тўғрисида гап кетганда, ўлкамиз учун анъанавий бўлган ер эгалиги тушунилади. Хусусан Амир Темур даврида, масалан ерга эгаликнинг бешта асосий шакли мавжудлиги тарихий манбаларда қайд қилинган.

1. *Суюрғол ерлари.* Бу турлича катталиқдаги ерлар бўлиб, давлат мулки ҳисобланган ерлардан ажратиб берилган. Бу ер наслдан-наслга ўтган, суюрғол эгаси ердан фойдаланганлиги учун давлатга солиқ тўламаган. Бу ер эгалари асосан катта ер эгалари бўлиб, бу ерларда деҳқонларни ишлатганлар ва улардан ер солиғи - хирож ундирганлар.

2. *Тархонлик ерлари.* Бу ерлар хусусий мулк бўлиб, мулк эгасига бирон-бир хизмат учун берилган. Тархонлик ёрлигини олгандан кейин ердан келадиган бутун даромадни ўзига қолдирган. Бундай ёрликқа эга бўлган ер эгаси катта ҳуқуқларга эга эди. Ёрлик асосидаги ерлар наслдан-наслга ўтган.

3. *Ушр ерлари.* Ерга эгаликнинг бу шакли саид ва хўжаларга тегишли бўлган. Бу ерлардан олинадиган ҳосилнинг ўндан бир қисми давлатга тўланган.

4. *Вақф ерлари.* У масжид, мадраса, хонақо, мазор ва шунга ўхшаш жойларга тегишли бўлган. Ер, сув, вулқон, тегирмон, жувоз, бозор, саройларни ҳам вақф қилиш одат бўлган. Бундай мол-мулкдан сайидлар, эшонлар авлодлари ҳамда хўжалар ҳам катта имтиёзларга эга бўлганлар.

Ерлар умуман давлатники бўлиб, лекин ундан турли хил шаклларда фойдаланилган. Унинг шакли қандай бўлишидан қатъий назар, мақсад битта – ерни ишлаш, ундан ҳосил ундириш ва бозорни мўл-кўл маҳсулот билан таъминлаш бўлган. Деҳқон учун қайси ва кимнинг ерида ишлашнинг фарқи бўлмаган. У фақат бир нарсани, яхши ишлаб, яхши ҳосил ундиришни, оиласини боқиб, яхши турмуш кечирини ўйлаган. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, бозорлар бу вақтда жуда обод бўлган. Ерга эгалик эса маҳсулот ва пул шаклида ундириладиган солиқлар орқали бошқарилган. Барча солиқлар ҳиссасан ундирилган ҳосилнинг учдан бир қисмигача, баъзан эса ярмига тенг бўлган.

Ички ва ташқи бозорда бож муносабатларини тартибга солиш, айниқса, Амир Темур даврида янада ривожланади. Самарқанд атрофида янги қишлоқлар барпо қилиниб, улар дунёнинг йирик шаҳарлари номи билан аталади. Янги бозорлар, савдо расталари қурилади, шаҳар атрофида турли хил савдо кўргазмалари ўтказилади. Бу ҳақда испан элчиси Де - Клавихо Самарқанд ички бозорининг ниҳоятда бой ва арзонлигини таърифлаш билан бирга, ташқи савдода тутган ўрнини ҳам юқори баҳолайди. Рим ва Татаристондан тери ва мато, Хитойдан энг яхши ипак келтирилган. Яна дунёнинг бошқа ерида топилмайдиган мушк, лаъл, дур ва гавҳарлар бошқа ҳар хил қимматбаҳо буюм ҳамда дориворлар келтирилган. Хитойдан келтириладиган моллар қимматбаҳо бўлган. Ҳиндистондан майда атторлик моллари келтирилган. Темур даврида Самарқанд Шарқнинг йирик савдо марказларидан бирига айланади.

Айниқса, бу даврда шарқ давлатларидаги йирик шаҳарлар, хусусан Бағдод, Шом, Ҳиротдан келаётган мусулмон савдогарларидан бож ундиришда имтиёзлар берилганлиги, бу анъана араб халифалиги давридаёқ шаклланганлиги айрим тарихий манбаларда учрайди¹. Ибн Арабшоҳ Хуросондан маъданлар, Ҳинд ва Синддан ёқут, олмос, Хитойдан атлас, нодир тошлар, мушк, бошқа юртлардан олтин, қумуш келтирилганлиги, улар орасида мусулмон савдогарларига алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатилганлигини қайд этади.

Самарқанд ташқи бозорга мол ҳам чиқарган, бугдой ва гуруч анчагина арзон бўлган. Бунинг сабаби бундай моллардан бож ундиришда бирмунча имтиёзлар ҳам мавжуд эди. Буюк ипак йўли савдо қарвонлари фақат савдо-сотик билан шуғулланиб қолмай, юртлар, халқлар ўртасида умуминсоний қадриятларни тарғиб қилувчи муҳим алоқа воситаси ролини ҳам бажарган.

Табийики, Амир Темур ва темурийлар даврида кенг ривожланган савдо-сотик, бож муносабатлари салтанатнинг парчаланиши билан йўқ бўлиб кетмади. Фақат савдо-сотик маркази энди Самарқанддан Бухоро ва Хива хонлигига кўчади, холос. Бухорода бу вақтга келиб савдо-сотик билан шуғулланувчи маҳаллалар, чорсулар, савдо расталари, тим ва тоқлар вужудга келади. Бу ерда кўплаб усти ёпиқ бозорлар ва божхон марказлари мавжуд бўлган. Айниқса, Тими Абдуллахон машҳур бўлган. Савдо йўлларида туя қарвонлари тўхтатилиб, савдогарлардан маълум тўловларни амалга

¹ Всемирная история экономической мысли. М., 1-том, 1987. С- 307.

ошириш учун божхоналар қурилган, карвонсаройлар, работлар, сардобалар, дарёларга янги кўприклар қурилади. Савдо-сотик халк хўжалигининг муҳим тармоғига айланиб боради.

Бухоро ва Хива хонлиги Иван Грозний билан элчилар алмашиб дипломатик, бож ва савдо алоқаларини йўлга қўяди. Москвадан морж тишлари, кўн, ов қушлари, ошланган тери, асал, мум, ёғоч идишлар, ойна, бахмал келтирилган, ҳарбий қурол, металлдан тайёрланган буюмлар, совут харид қилинган. Россия ва Сибирга ипак, пахта ва улардан тўқилган газмоллар, қорақўл тери, гилам, қурук мева, атторлик моллари чиқарилган. Тошкентдан чармдан ишланган буюмлар, от терисидан баланд эгарлар, ўқдонлар, чодирлар, чопонлар, жойнамозлар, елкапўшлар, камонлар, қогозлар, ғалла чиқарилган. Чор Россияси хукмронлиги даврига келиб ўлкадаги божхона марказларида Россиядан келаётган савдогарлардан бож-хирож ундирилмаган.

IX-X асрларда ва ундан сўнг карвон савдосида бож тизими муҳим аҳамият касб этган. Карвонлардаги савдогарлардан молларининг қиймати, узоқ-яқиндан келаётганига қараб ҳам бож ундирилган. Жануби-шарқий Европадан Ўрта Осиё, шунингдек, Эрон ва Кавказ орқали Мўғилистон ва Хитойга йўналган 922 йилда халифа Муқтадирнинг Булғорияга юборган улкан карвонида 3000 от ва туя, 5 минг киши бор эди. Карвонлар божхонада мол айирбошлаб, пул ҳам ҳисоб-китоб бирлиги сифатида хизмат қилган. Мусулмон савдогарлари Хитой шаҳарларида бож сифатида молни молга айирбошласа, Оврупода қумуш тангаларни ишлатганлар¹. Карвон савдоси IX-X, XIV - XV асрларда анча ривожланади. Хатто хазарлар ва булғорлар билан савдо ҳам олиб борилган. Асосий транспорт воситаси ўта чидамли икки ўрқачли Бактрия туяси бўлган.

Хонликларда маҳаллий аҳоли даромадларидан давлат хазинасига келиб тушадиган солиқлар билан бирга ажнабий фуқаролар, хусусан, ўлкага савдо айирбошлаш учун келган савдогарлар, турли бошқа этник жамоага мансуб аҳолидан ҳам маълум миқдорда солиқлар олинганлигини кўриш мумкин. Масалан, Қўқон хонлигида савдо карвонларидан вилоят ҳокимларининг давлатнинг махсус чегара ўтиш жойлари (**божхона**)да турган масъул шахслари бож ундирганлар. Масалан, чет элдан келган савдо карвонлари бир

¹ Туҳмас Н. Бозорга ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., 1996. 146 бет.

марта умумий нархда 2,5 фоиз солиқ тўлаганлар. Яхудий ва христианларга тегишли товарлардан эса 5% закот олинган¹.

Европа ва Осиёда ўзбек, тожик, козоқ, қирғиз, туркман савдогарлари умумлаштирилиб "муслмон савдогарлари" деб аталган. Улар айна вақтда муслмон маданиятини тарқатувчилар ҳам эди. Бу ҳақда академик В.Бартольд шундай ёзади: "Мўғул империяси ташкил топишининг ўзи кўп жиҳатдан Хитой ва Мўғулистон ўртасидаги савдо-сотикни ҳам ўз қўлларида ушлаб турган муслмон савдогарлари фаолияти билан изоҳланади²." XVI-XVII асрларга келиб Ўрта Осиё ва Россия орасида савдо алоқалари анча кучаяди. 1464 йилда Хиротда темурий Абу Саид томонидан биринчи рус элчилари қабул қилинганлиги маълум.

Савдо алоқалари XVI асрга келиб янада кучайишига туғилиб келаётган савдо капитализми ҳам катта таъсир кўрсатади. Бу савдо алоқалари Буюк географик кашфиётлардан кейинги дастлабки савдо алоқалари эканлига боис ҳам унинг аҳамияти ҳар икки томон учун бекиёс эди. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиёдан Россияга юбориладиган асосий экспорт моллари ипак, ип-газлама бўлган бўлса, Россиядан Ўрта Осиёга эса инглиз мовути, мўйна, тери, ёғоч идишлар, игна, ҳар хил тўғноғичлар келтирилар эди. Икки томонлама мол айирбоишлар ҳар икки томон учун аҳамиятга эга эди. Бухоро ва Хива билан савдода бож алоқаларининг ўрнатилиши рус ҳудудларига бўлиши мумкин бўлган тажовулардан саклаши билан бирга, Ўрта Осиё шаҳарларида савдогарлардан олинадиган бож солиқлари ва маблаглари бошқа ҳудудлардагига қараганда анча арзон бўлган³. Иккинчидан Москва ҳукумати Бухоро ва Хива хонлигига келгусида Ҳиндистонга ўтадиган арзон божхона пунктларига эга транзит йўли сифатида қарай бошлаганлар.

Шу билан бирга XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан пахта ишлаб чиқариладиган барча Шарқ мамлакатлари, хусусан Мисрдан то Ҳиндистонгача бўлган мамлакатлар ҳам ашё таъминотчисига айланиб қоладилар. XVIII асрда бир фунт пахта ҳам ашёсининг нархи 10-15 тийин, пахта қалавасиники 30-40 тийин бўлган. Бу нарх XIX асрнинг иккинчи ярми, яъни руслар Ўрта Осиёга келгандан кейин ҳам деярли ўзгармади. Қизиги шундаки, ўлкада етиштирилган пахта ҳам ашёсининг рус саноатида қайта

¹ Бобобеков Х, Каримов Ш ва бошқалар Ўзбекистон тарихи. Т., 2000.150 бет.

² Бартольд В В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, М.- С 131-137.

³ Всемирная история экономической мысли. М.,1-том, 1987. С- 301

ишланиши 300 йиллик тарихга эга бўлиб, бу пайтда ғалланинг хиссаси 20 фоизга тушиб қолади. Бу ҳол, ўз навбатида, чорвачиликка салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Хўжалик ҳаётининг асосий қисми қишлоқ хўжалигидан иборат бўлиб, боғлардан ундириладиган фойданинг асосий қисми ҳам шу маҳсулот турлари билан, солиқ ундириш ҳам ҳам шу соҳалар билан боғлиқ бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам, Ўрта Осиёнинг чет эл билан савдо алоқаларида асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари муҳим рол ўйнаган.

Буюк ипак йўли гарчанд XVI аср ва XVII аср бошларига келиб ўз аҳамиятини йўқотган бўлса-да, кейинги даврларда, яъни Чор Россияси Туркистон ўлкасини эгаллаган кунларидан бошлаб ўзининг иқтисодий мустамлакачилик ниятларини амалга оширишга киришади. Бунинг учун, биринчи навбатда, Россия губерняларидаги саноат корхоналарини мунтазам равишда хом ашё билан таъминлаб турувчи темир йўллар қурилиши мўлжалланади.

Ўрта Осиёда темир йўллар қурилиши орқали юк ташиш арзон ҳамда улардан ҳеч қандай бож олинмаганлиги маълум. Бундай темир йўллар 1881-1886 йилларда Михайловский кўрфазидан Чоржуйга Каспийорти темир йўли қурилади, 1888 йилда бу йўл узайтирилиб, Самарқандгача етказилади. 1906 йилда Тошкент - Оренбург темир йўли ишга туширилади.

Туркистон Россиянинг маркази билан темир йўл орқали боғлангач, рус капитали (сармоялари) ўлкага оқиб кела бошлади. Туркистон хом ашё базасида савдо-саноат юритиш, завод-фабрикалар қуришга интилувчиларга Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки, Россия давлат банки пул қарз бериб турар эди. Натижада бир қатор заводлар, савдо шоҳобчалари, озиқ-овқат ишлаб чиқарувчи корхоналар қурилди. 1913 йилда тузилган «Бешбош» деган пахта-ёғ ширкати Туркистонда 29 та пахта заводи қурди, ўлкада етиштирилган пахтанинг 30 фоизини харид қиларди, 80 минг тонна пахта толасини ташиб кетар, 160 минг тонна чигит тайёрларди. Катта сармоядор Водьяевлар Туркистонда «Водьяевлар 200 савдо уйи»ни ташкил этиб, 30 та пахта заводи қурилади.

1912 йилда Фарғона водийси ҳам Россия билан темир йўл орқали боғланади. Мустамлака Туркистонда темир йўлларни қуриб битирилиши ўлкани Россия саноатининг ғилдирагига янада маҳкамрок боғлайди. Ўлканинг хом ашё етказиб берувчи манба сифатидаги ўрни мустаҳкамлангач, бу ерга турли фирма ва биржалар кириб кела бошлади ва улар Туркистоннинг иқтисодий

ҳаётида жадаллик билан ўз таъсирини кучайтириб боради. Улар ўлкадан хом ашё олиб кетиш, Россиядан саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари олиб келиб сотиш билан чекланмай, суғориладиган ерларни сотиб олиб пахта экишни кенгайтирадилар.

Пахтачиликнинг ривожланиши бундай фирма, биржалар, маҳаллий судхўр ва савдогарлар учун катта имкониятлар яратиб беради. Улар асосан хом ашё етиштириш йўлига ўтиб олган деҳқонларга келаси йил оладиган ҳосили ҳисобидан пул қарз берганлар. Деҳқонларнинг моддий аҳволи оғирлашган сари уларнинг ҳосилдан тушган даромади қарзини тўлашга, ерга ишлов беришга, оиласига озик-овқат маҳсулотларини сотиб олишга ҳам етмаган, иккинчи томондан, катта ер майдонлари маҳаллий бойлар ва судхўрлар қўлига ўтиб кета бошлаган.

Айниқса, XIX асрнинг биринчи ярми ва ўлкада Чор Россияси босқини арафасида ва ундан сўнг қишлоқ хўжалигидан олинадиган даромадлар ўлкада халқ даромадларининг 65-70 фоиздан зиёдроғини ташкил қилган. Қолган қисми ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқлари - саноат, хунармандчилик корхоналари, савдо, транспорт ва бошқа соҳаларга тўғри келиб, улар ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ёки унга хизмат кўрсатишга асосланган эди.

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг катта қисмини берар эди. Чор Россияси ҳукмронлиги даврига келиб саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида оғир саноат асосий ишлаб чиқариш фондларининг 12 фоизини ташкил қилиб, ялпи маҳсулотнинг икки фоизини берган ҳолос¹. Майда хунармандчилик саноати ҳиссаси эса анча юқори эди. У ички истеъмол бозорини ранг-баранг моллар билан тўлдиришда муҳим аҳамият касб этган.

¹ Ўша жойда.

Ўрта Осиё хонликлари даврида солиқ тизими ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий омиллари

XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида минтақада шаклланган Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ҳукмронлик қилган даврлар ҳисобланади. Бу даврда ўлкада ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўзига хос шакли ер эғалиги тобора кучайган, давлатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт нотекис кечган, ўзаро табақавий курашлар, ҳарбий низолар олдинги даврларга қараганда нисбатан кўпроқ содир бўлганлиги билан ҳам характерланади.

Сўнги ўрта асрларга келиб, айниқса, Ўрта Осиё хонликлари ҳукмронлиги даврида ер эғалигининг бир неча шакллари, хусусан, давлат ерлари, мулкый ер эғалиги ҳамда мулки холис, мулки хур ва вақф ерлари мавжуд бўлган. Давлат хазинасининг қатта қисми асосан, ер эғалиги асосида яъни, даромадлар манбаи асосида шакллантирилган. Масалан шайбонийлар даврида худди temuрийлар давридаги каби ер-сув, мол-мулкларнинг қатта қисми вилоятлар, туманлар ихтиёрига ўтказилиб, давлат олдида алоҳида хизмат кўрсатган шахсларга **суюргол** сифатида берилганлиги тарихдан аён. Бу даврда солиқларнинг ошиб бориши, ўз навбатида, меҳнаткаш аҳолининг турмушини анча оғирлаштириб юборган.

Жумладан, шайбонийлар даврида ҳам худди temuрийлар давридаги каби солиқлар, тўлов ва мажбуриятларнинг турлари сақланиб қолиши билан бирга, уларнинг турлари янада ортган. Масалан, бу даврда боғлардан, узумзорлардан, полизлардан, бедазорлардан қўшимча солиқлар олиб турилган¹. Бундай солиқлар, шубҳасиз халқнинг турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатиши билан бирга, маҳаллий бойларга нисбатан халқ қўзғолонларининг кўтарилишига ҳам сабаб бўлган. Шу билан бирга, иқта тузилмасининг нуфузи ортиб борган.

«Иқта» XVI—XVIII аср бошларида ҳукмрон сулола намояндалари (султонлар) ва йирик амирларга маълум ўлка ва вилоятларнинг шартли равишда ишъом этилишини аниқлаган. Уларга ишъом этилган ерларни идора қилишда кенг маъмурий ва иқтисодий ҳуқуқлар ҳам берилган. Масалан, «Абдуллонома» муаллифи Абдуллахоннинг Хузор ва Жигдалиқда ов қилишига оид воқеаларни баён этаркан (1586), қуйидаги муҳим маълумотни келтиради: «У ерга Шаҳрисабдан улуғ нўён Қамбарбий етиб келди

¹ Бобобеков Ҳ, Каримов Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. – Т., 2000. 122 - бет.

ва хурмат ила ҳукмдор олдида тиз чўкиб, унга иқта тарзида инъом қилинган Шаҳрисабзга таклиф этди. Таклиф қабул қилинди ва жаноби олийлари Шаҳрисабзга қараб йўл олдилар. Зикр этилган амирнинг базми жамшидидан сўнг Шаҳрисабздан келадиган даромаднинг бир қисми унга берилиши ҳақидаги умиди рўёбга чиқмагач, жаноби олийлари ислом куббаси бўлмиш Балхга жўнаб кетишлари биланоқ, тўхтовсиз Шаҳрисабзни тарк этди ва Самарқандга, иқбол нишонлик султон Ибодулло олдига ошиқди ва у ерда унинг буюк амирлари сафига кўшилди». Ҳофизи Таниш Бухорий давом этиб: «Қамбарбийдан сўнг ҳукмдорсиз қолган Шаҳрисабзга Шибирғон вилоятининг ҳокими олий иқтидорли амир Абдусамадбий тайинланади. Шу билан бирга, унга Шаҳрисабздан тушадиган даромаддан 150 минг хоний миқдордаги маблағи ҳам берилган.

Бизнингча, ушбу маълумотлар шуни англатадики, иқта вақтинча ва шартли равишда берилган инъом бўлган. Иқта эгаси келаётган солиқларнинг фақатгина ўзининг туриш-турмуши учун зарур бўлган миқдоригагина дахлдор бўлган. Фақат айрим ҳоллардагина барча солиқлар унинг ихтиёрида қолдирилган. Буни зикр этилган Шаҳрисабзнинг собиқ ҳукмдори Қамбарбийнинг вилоятдан тушаётган барча солиқларни ўз тасарруфига олиш учун қилган хатти-ҳаракатларига оид маълумотлар тасдиқлайди. Бу ҳолатни Маҳмуд ибн Вали тасдиғида ҳам кўриш мумкин.

1588-1589 йили Балх ҳукмдори шайбоний Абдулмўминхон Машҳад, Сабзавор, Исфохон ва Нишопур устига катта юриш қилади. Бу шаҳарларни ўз тасарруфига киритгандан сўнг юришда фаоллик кўрсатган амирларга турли-туман иноятлар қилди. «Жумладан, – дея давом этади муаррих, – Шохмуҳаммад баҳодир Кўлобдан чақириб олинди ва Маймана, Форёб, Хайробод, Қайсар, Олмор вилоятлари на уларга тобе бўлган ноҳиялар ҳукмдори қилиб тайинланди. Улардан йиғиладиган йиллик даромад мавлоно соҳиб девон томонидан 200 минг танга миқдорида белгиланади.

Шундай қилиб, ўша даврда иқта муваққат инъом ҳисобланган ва марказий ҳукумат, яъни хон учун қилинадиган алоҳида хизмат учун берилган. Иқтадор фақат даромаднинг хон тарафдан белгиланган қисмигагина эга бўлган. Олий мулкдорлик ҳақ-хукуқи хон томонидан сақланиб қолаверган. Қуйида биз баъзи ҳолларда хоннинг хоҳиши билан иқталарнинг мусодара қилиниши ва бошқа шахсларга инъом этилиши, иқта ҳажмининг қисқартирилиши ёки кенгайтирилиши каби ҳолларни ҳам кўраимиз.

Бундай ҳолат Аштархонийлар даврида ҳам сақланган бўлиб, Бухоро амирлигида қишлоқ аҳолисининг бир қисми ерсиз бўлиб, ижарага ер олиб кун кечиришлари билан бирга, ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлар. Шаҳарларда яшовчи хунармандлар ҳам маълум миқдорда солиқлар, яъни закотдан ташқари яна бир қанча мол-мулк солиқларини тўлаб турганлар. Бундай ҳолат Хива хонлигида ҳам кўзга ташланган.

Хонликда биз юқорида қайд этган ер эгаллиги турларидан ташқари маълум уруғ-жамоа оқсоқолларига тегишли ерлар ҳам бўлиб, бундай ерлар, шубҳасиз, ажодлардан-авлодларга мерос тарзда ўтиб борган. Ерсиз ва кам ерли камбағал аҳоли бой-бадавлат заминдорларга ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлар. Ерлар Шоҳобод, Ярмана, Ғазовот, Полвонёб, Қилич, Ниёзбой, Довдан ва бошқа каналлар орқали суғорилиб, сувни бошқариш ва тақсимлаш катта ер эгалари қўлида тўпланган. Хонликда солиқ ва ўлпонларнинг 25 га яқин турлари бўлган¹.

Бу даврда солиқ йиғиш ишлари билан «мууриф»лар, айрим ҳолларда унга «амлоқдор»лар ҳам аралашганлар. Ҳосил деярли етилай деб қолган пайтда амлоқдор ўз одамлари билан ғаллазорга келган, уни бу ерда қишлоқ оқсоқоли ҳамда деҳқонлар кутиб олган. Амлоқдор ҳосил чўғини чамалаб, далада неча таноб ер борлигини ва ундан қанча ботмон донга солиқ солиш лозимлигини белгилаган. Ботмон турлича оғирлик бирлигини ифодаласа-да, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ва буларга яқин туманларда бир ботмон–олти пудга тенг бўлган. Ер эгалари амлоқдор билан баҳсга киришиб, оқсоқол ва ўз яқинларини гувоҳ қилиб, ўтган йили қанча солиқ тўлашгани тўғрисидаги маълумотларни далил қилиб келтиришарди.

Пиравард оқибатда ҳар иккала томон солиқ миқдорини тахминий рақамлар билан белгилаш борасида ўзаро бир битимга киришар, амлоқдор эса отдан тушмай, тўланадиган солиқ миқдорини дафтарига ёзиб қўйган. Амлоқдор бир неча кун давомида далаларни айланиб чиқиб, уйига қайтиб экинзорга қараб олинадиган солиқларни бир-бир ҳисоблаган, уларни ўз муҳри билан муҳрлаб, ҳисоб-китобларни қишлоқларга жўнатган. Деҳқонлар мазкур ҳисоб-китобларни олганларидан кейингина ҳосил ўримиغا киришганлар. Шунингдек, хирождан ташқари бошқа солиқлар ҳам солинган.

¹ Ўша манба. 140-бет.

Кафсан - амлокдорларни таъминлаш учун белгиланган алоҳида солиқ бўлиб, у ҳар 10 ботмон дондан ярим пул дон ва ҳар 10 ботмон пахтадан 15 фунт пахта миқдорида олинган. Хонликларда кафсан-доруга (кафсан-даруга) - доруга (туман ҳокими), катта ер эгаси, мулкдорлар фойдасига ундириладиган солиқ ҳисобланган.

Муштак - амин ва солиқ йиғувчилар, оқсоқоллар фойдасига ҳамда донни хирож ҳисобига топширилишини кузатишда қатнашган қуйи лавозимдаги маъмурлар фойдасига олинган солиқ ҳисобланган. Муштак ҳар бир хўжаликдан доннинг бир сиқими ёки дон ва жўхорининг умумий чорак қиймати миқдорида ундирилган.

Шу билан биргаликда, худди теурийлар даврида бўлгани каби, шайбонийлар даврида ҳам ер эгалигининг энг кенг тарқалган тури суюрғол эди. Бундай ер эгалиги орқали ерларни шартли тарзда тутиб туриш, маҳаллий ҳукмдорлар учун қўл келган. Маҳаллий ҳукмдорлар суюрғол ва иқтани кенг жорий этиб, йирик ер эгалари олдида ўзларининг ижтимоий мавқеларини анчагина мустаҳкамлаб олганлар. Бу орқали уларнинг мамлакатдаги ижтимоий ва сиёсий мавқелари анча ортган. Хон саройида солиқлар йиғиш, уларни ҳужжатлаштириш, ойлик ва йиллик йиғимларни ҳисоблаш ва бошқа сарой юмушлари билан шуғулланувчи котиб, ҳаттотлар, омбор хўжайинлари, баковулар ва яна кўпгина мансабдорлар фаолият кўрсатганлар.

Шайбонийлар даврида солиқлар, ўлпон ва мажбуриятларнинг олдинги даврларга қараганда анчагина кенг тармоғи шаклланган. Жумладан, уларнинг 90 га яқин турлари бўлганлигини қайд этиш мумкин. Асосий солиқ ер ҳайдаб экин экиладиган ерларнинг 30-40% ни ташкил этувчи **хирож** солиғи ҳисобланган.

Хусусан давлат девони қўшин ва хон саройи сарф-харажатлари учун «**ихражат**» йиғилган, боғлар, полизлар, бедазорлардан алоҳида солиқлар олинган. Давлат пул ва мол-мулкка муҳтож бўлганда фавқулотда солиқлар тўпланган. Бу айниқса, урушлар маҳали янада авжига чиққан. Аҳоли солиқ ва ўлпонлар тўлашдан ташқари, мажбурий меҳнатга ҳам тортилган. Оммавий ҳашар, мажбурий ариқ ва зовурлар қазииш, қурилиш ишларига барча беклик ва туманлардан аҳоли жалб этилган. Улар ўзлари билан бирга зарур егулик, озиқ-овқат, зарур асбоблари билан келиши шарт бўлган. Улар шу орқали давлатга текин ишлаб беришиб, бу

айрим пайтларда қайсидир маънода ҳукмдорлар учун қўшимча бойиш манбаи бўлиб хизмат қилган. Доимий ва муваққат солиқларнинг олиनावериши аҳоли турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатганлиги шубҳасиз.

Шундай шароитда хонлар мамлакатда баъзан пуд ислохотларини ҳам ўтказиб турганлар. Шайбонийлардан Кучкунчихон (1515) ва Абдуллахонлар ҳам пул ислохоти ўтказадилар ва бу мамлакатдаги иқтисодий аҳволни яхшилашга олиб келади. Хусусан Абдулазизхон ва Абдуллахон II даврларида катта кутубхоналар мавжуд бўлган. Бу даврда математика, астрономия, тиббиёт, тарих, адабиёт соҳаларида кўзга кўринарли ажойиб асарлар яратилган. Шайбонийлар даврида қурилган Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Масжиди Калон (1540-1541), Тоқи Заргарон (1559), Тоқи Саррофон (1559) каби иншоотлар ва Модариҳон мадрасалари шулар жумласидандир. Шайбонийлардан Абдуллахон II даврида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида олиб борилган урушлар натижасида теурийлар давридаги кўпгина иншоотлар вайрон қилинган бўлса, иккинчи томондан у кўплаб работ, сардоба, мадраса, масжид, кўприк, сув омборларини қурдириб, мамлакат ободончилигига катта ҳисса қўшганлар.

Шайбонийлар даврида ҳам иқтисодиётнинг асосини қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик, хунармандчилик ташкил этарди. Деҳқончилик асосан лалмикор ва обикор-суғориладиган ерларда бўлган. Бугдойнинг ўн икки нави етиштирилган ва бошқа анъанавий экинлар экилган. Деҳқончилик учун қулай бўлган ва ҳосилдор ерлар йирик амалдорлар ва ҳарбийлар ҳамда дин пешволарига қарашли бўлган. Шайбонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан Жўйбор хожалари катта таъсирга эга эди. Улар сиёсий ҳокимият бошқарув ишларига таъсир кўрсатиш билан бирга катта ер мулкларига ҳам эгаллик қилардилар.

Шайбонийлар даврида амалга оширилган ислохотлардан яна бири қаровсиз ётган ерларни ўзлаштиришга эътибор қаратилганлиги эди. Чорвачилик ҳам яхши ривожланган. Хунармандчиликнинг 60 дан ошиқ тури мавжуд бўлган. Ички савдога катта эътибор берилган. Ташки савдода Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Россия, Хитой каби давлатлар билан савдо алоқалари олиб борилган. 1588 йилда Бухорода бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон ҳам ўз маълумотларида Бухоро шаҳрида ҳар йили

йирик савдогарлар курултойи бўлиши, бу ерга Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катга-катга савдо карвонлари келишини ёзиб қолдирган эди.

Шайбонийлар ва аштархонийлар даврида Дашти қипчоқда истикомат қилган ярим кўчманчи халқлар ҳам шариатга асосланган закот тўлаганлар. Бу ўша даврда мазкур минтақа табиий шароити ва аҳоли турмуши билан боғлиқ равишда чорва миқдорига қараб йигиладиган солиқ бўлиб, хон ва султонлар фойдасига ҳар бир чорвадорлар жамоаси ва якка шахслардан олинган. Бундай закот (хунармандчилик ва савдо закотидан фарқли равишда) *савоим* закот деб аталган (ўглаб юрган чорвага қараб закот) ва у чорванинг қирқдан бири тўланган. Мажбуриятлар эса куйидагилардан иборат бўлган:

Сўғим – қадимдан ярим кўчманчи халқларда қишга гўшт тайёрлаб олиб кўйиш одати бўлган ва шунинг учун чорванинг бир қисмини сўяр эдилар. Буни сўғим сўйиш деб аталган. Сўғим сўйиш пайтида ҳар бир кўчманчи хонга, султонга ва зодагонларга сўғим учун мол олиб келиши шарт бўлган.

Шибату – хон, султонларга ёзги яйловдан яйловга кўчиш пайтларида берилган инъомни аниқлаган. Шибату асосан озиқ-овқатдан иборат бўлиб, фавқулодда ҳолларда пиширилган гўшдан иборат бўлган.

Совари (совурин тарзида ҳам учрайди) - кўпинча «пешкаш» (форс - «тортиқ») сўзи билан ва баъзан тансуқот сўзи билан биргаликда эслатилади. Совари номи «совга», «тортиқ» бўлиб, аслида аҳолидан амалдорлар томонидан мажбуран йиғиб олиниб хон, подшоҳларга овуллар ва унинг атрофларидан ўтиб кетаётганларида берилган. Умуман совари - «тортиқ» қилинганда фуқаронинг ёки мағлуб томоннинг хонга ё подшоҳга тобеълиги далили ва садоқати ҳақидаги қасами деб ҳам тушунилган.

Пешкаш (форс-«совга», «тортиқ») - пешкаш чорва моллари, ов қушлари, қимматбаҳо кийимлар, нақд пул, жавоҳир кабилардан иборат бўлган. Ноёб китоб ва хатто чоракор ҳам пешкаш қилинган. Амирлар қозоқларга қарши юришдан олдин (1508—1509 й. кишида) кўшинлари билан Шайбонийхон хузурига келганларида унга «беҳисоб совғалар» топширган. Шайбонийхон қозоқлар юртига қарши юришдан қайтгандан сўнг беҳисоб пешкаш тортиқ қилган. Хон йиғилган барча пешкашни уч қисмга бўлишни буюрган, учдан бирини Ҳамза султонга инъом ва икром этган,

Ҳамза султон қилинган инъомни ўз аскарлари ва одамлари орасида бўлиб бериши зарур бўлган, яна учдан бирини Шайбонийхон ўзининг хос одамларига ва яқинларига бўлиб берган, колган учинчи қисмини хон ўзига қолдирган¹.

Юқорида қайд этилганидек солиқлар ва бошқа тўловларнинг ошиб кетиши шайбонийлар ҳукмронлиги, Қўқон, Хива, Бухоро амирликлари ҳукмронликлари даврида аҳоли турмуш шароитларини олдинги даврларга қараганда бирмунча оғирлашувига олиб келган. Бунга асосий сабаб, ҳокимиятда мутлақ бошқарув тизимининг жорий этилганлиги бўлиб, унга кўра хон ва унинг атрофидаги ҳукмдорлар ўз вазифалари бўйича мутлақ ваколатларга эга бўлганлар. Бундай ҳолат солиқ тизимида ҳам кўзга ташланган. Яъни аҳолидан тўпланадиган солиқ йиғишга масъул кишилар томонидан кимда-ким солиқларни ўз вақтида тўламаса, уларга нисбатан чоралар кўрилган. Масалан, ер солигини тўламаганлик учун хон ва амирга тегишли ерларда ишлаш учун юзлаб меҳнаткаш аҳоли мажбурий меҳнатга тортилганлар.

Хонга тегишли мол-мулк омборига ҳамда хазинага тушувчи нарса яъни мол-мулк, қимматбаҳо буюмлар, пул, танга кабиларни назорат қилувчи ва хазинага тушувчи маблағни ҳисоб-китоб қилувчи масъул кишилар бўлиб, улар ҳам хон девонининг масъул шахсларидан ҳисобланганлар.

Масалан, Қўқон хони саройида хизмат қилган *мирзаи дафтардор* солиқлар ва тушумлар асосида хон хазинасининг аҳволи ҳақида дафтарга қайд этиб борган. Саркор ва иноқ эса хонлик хазинасига қабул қилинадиган маҳсулотларни сақловчи ҳисобланган. Агар улар пуллардан иборат бўлса, уни *меҳтар* ёки хоннинг *газначиси*, яъни кассири қабул қилган. Шунингдек, у хоннинг барча қимматбаҳо буюмларини бошқарувчиси ҳам ҳисобланган². Шундай қилиб хонликлар даврида ер эгалиги муносабатларининг янада ривожланиши солиқларнинг турлари ва шакллариининг ортиши ва ўзгаришига ҳам олиб келганлигини қайд этиш зарур.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, ўз даврида хон, амир, бек ва давлат хазинасини тўлдиришда умумдавлат бюджети ва маҳаллий бюджетлар муҳим аҳамият касб этган. Масалан, Қўқон хонлигида хон хазинасига келиб тушадиган солиқлар *хоссачи* деб,

¹ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Т., 1992. 76 бет.

² Бобобеков Х, Каримов Ш. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи. – Т., 2000. 147 бет.

маҳаллий бюджет эса *бек хазинаси* деб аталган¹. Хон хазинасига барча турдаги натура солиқлари ва пуллар, қимматбаҳо буюм ва бошқа моллар келиб тушган. Улар асосан Қўқон ва унинг атрофларидаги қишлоқлардан тўпланган.

Хон хазинасининг заҳирасини қуйидагилар ташкил этган:

- чорва молларидан йиғилган закот;
- туздан олинадиган бож;
- хон маблағи ҳисобига қурилиб, ижарага берилган дўкон, карвонсарой, омборлардан йиғиладиган солиқлар;
- тўй маросимлардан йиғиладиган солиқлар;
- мерос мол-мулклардан йиғиладиган солиқлар².

Вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларни олиш ҳуқуқи ҳам берилган. Юқорида биз қайд этганимиздек, бошқа даврларларда бўлгани каби XIX асрнинг биринчи ярмида хонлик даромади асосан натурал маҳсулотлар ва пулдан иборат бўлган.

Хонликларда маҳаллий аҳоли даромадларидан давлат хазинасига келиб тушадиган солиқлар билан бирга ажнабий фуқаролар, хусусан ўлкага савдо айирбошлаш учун келган савдогарлар, турли бошқа этник жамоага мансуб аҳолидан ҳам маълум миқдорда солиқлар олинганлигини кўриш мумкин. Масалан, Қўқон хонлигида савдо карвонларидан вилоят ҳокимларининг давлатнинг махсус чегара ўтиш жойлари (божхона)да турган масъул шахслари бож ундирганлар. Масалан, чет элдан келган савдо карвонлари бир марта умумий нархдан 2,5 фоиз солиқ тўлаганлар. Яҳудий ва христианларга тегишли товарлардан эса 5% закот олинган³.

Шундай қилиб хонликлар даврида ҳам ер эгалигининг ўтмишида шаклланган турлари сақланиб қолиши баробарида, улардан тушадиган солиқлар ҳам маълум миқдорда давлат ва амалдорлар хазинасини тўлдиришида катта аҳамият касб этган. Аммо қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг пастлиги, қишлоқ хўжалигида сақланиб қолган ибтидоий агротехник анъаналар, меҳнаткашларнинг талаб даражасида ҳосил етиштиришларида тўсқинлик қилиб келган. Шундай бўлсада, маҳаллий бой ва ҳукмдорлар томонидан жорий этилган солиқлар, тўлов ва йиғимлар

¹ Ўша асар. 149 бет.

² Ўша асар. 150 - бет.

³ Ўша жойда.

мажбурий характерга эга бўлган. Натижада биргина солиқларнинг ўзиёқ халқнинг гарданига огир юк бўлиб тушган.

Хонликлар даврида халқ ҳўжалигининг нотекис ривожланиши ва ижтимоий ҳаёт тараққиётига салбий таъсир кўрсатган омиллардан бири - солиқлар ва турли мажбуриятларнинг бетартиб тизими эди. Ҳукмрон доира айрим вакилларининг бу борадаги ўзбошимча хатти-ҳаракатлари аҳоли турмуш даражасининг пасайишига, унинг баъзи қатламларининг камбағаллашувиغا олиб келар эди. Шундай хусусий ҳоллардан бири ҳақида Хожа Самандар Термизий келтирган маълумот диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Қарши яқинидаги Пуран қишлоғидан ўтган Насаф ҳокими Муҳаммаджон — бий юз бир кишининг бугдой экилган даласини кўриб: «(шу даладан) ҳар куни менинг отларимга (озик) берилсин», - деб амр этади. Муаллифнинг таъкидлашича, бу далага ишлов берган чол талон-торож этилиб «...у томонидан экилган бугдой (амир) отларига ем бўлди»².

Ўзаро низолар оқибатида шаҳарлар, қишлоқлар ва кичик шаҳарлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар узлиб қолар эди. Бу ҳолат, айниқса, савдо соҳасида яққол кўзга ташланади. Алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркорки, ҳажм жиҳатидан кичикроқ бўлган баъзи шаҳарларда савдо мунтазам эмас, балки ҳафтанинг маълум бир кунларида бўлган. Қишлоқлар ва кичик шаҳарлар турли тоифадаги олиб-сотарлар, катта савдогарлар кўрсатмасига биноан хом ашёнинг ялпи харидини амалга оширувчи шахслар томонидан тез-тез қатнаб, савдо-сотик қилинадиган ерлар бўлиб, улар ўз фаолияти билан товар айирбошлаш ҳамда маҳаллий ишлаб чиқариш тараққиётига катта ҳисса қўшганлар. Айрим даврлар мобайнида кузатишган сиёсий ихтилофлар натижасида бу алоқалар издан чиқиб, иқтисодиёт, хусусан савдо равнақининг сусайишига олиб келган.

Аҳоли турмуш даражасининг пасайиб бориши натижасида кўп ҳолларда қимматчилик бўлиб турган. 1677 йили Хивадан Россияга қайтган Василий Даудов жумладан, қуйидагиларни қайд этган эди: «Мадад нули ва нон ва от-улов йўқ эди, уруш ва катта ўзаро низолар сабаб Бухоро ва Хивада нон ва ҳар қандай овқатни жуда қиммат нарҳда сотиб олдик»¹. Рус кишиси томонидан билдирилган бу фикр Абулғозийнинг бошқа бир маълумоти билан ҳам тасдиқланади. Унинг баён этишича, ҳокимият учун авж олган курашлар оқибатида Шаҳарлардан фарқли равишда чекка

қишлоқлар аҳолисининг катта қисми мана шу солиқларни тўлай олмасдан қийналар эдилар. Бу эса халқнинг маҳаллий ҳукмдорларга нисбатан ғазабини янада қўзғатиб, уларга қарши халқ ҳаракатларини содир бўлишга сабаб бўлган. Биргина XIX асрда Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида ана шундай қўзғолонлардан ўнга яқини содир бўлганлиги фикримиз далилидир. Масалан, йирик қўзғолонлардан бири 1612 йилда Тошкент ва Самарқандда, 1709 йилда Бухорода, 1714-1720 йилларда Самарқандда, XVIII асрнинг 20, 40-йилларида Кармана, Миёнкол, Шаҳрисабз ва бошқа жойларда кўтарилган халқ қўзғолонларидир.

XVII аср охири XVIII аср бошларида тинимсиз бўлиб турган ўзаро курашлар, сиёсий тартибсизликлар халқ оммасининг аҳволини оғирлаштиради, солиқлар кўнаиб, порахўрликнинг авж олиши, бошбоқдоқлик мамлакат хўжалигининг вайрона ҳолга келиб, издан чиқишига олиб келади. Шундай оғир вазиятда вафот этган Субҳонқулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтиради. У марказий ҳокимиятни мустақамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни бўйсундириш, кўтарилган қўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Убайдуллахон йирик зодагонлар, қабила бошлиқларининг мавқеини пасайтириш, сиёсий тарқоқликни бартараф этиш мақсадида уларни марказий ҳокимиятдан четлаштирди, ҳатто диний-сиёсий ҳокимиятга катта таъсири бўлган Жўйбор шайхларини солиқ тўламаслик имтиёздан маҳрум этди. Яна давлатни бошқаришга ҳунармандлар ва савдогарларнинг болаларини жалб қилиб, ўзига ишончли янги амалдорларни шакллантиришга ҳаракат қилган Убайдуллахон фаолияти юқори табақа вакиллариининг норозилигига сабаб бўлган бўлса, 1708 йилда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун ўтказган пул ислоҳоти аҳолинининг ўрта табақаси орасида ҳам хоннинг таъсирини анча пасайтиради.

Хонликларда давлатларнинг умумий хазинаси молия бўлими томонидан назорат қилинган. Хусусан Бухоро амирлигида молия ишларига раҳбарлик қилиш ва назорат қилиб туриш **қушбеги**га тонширилган бўлиб, у хирож, закот ва бошқа солиқлардан тушган маблағларни тўланишини кузатиб борган. Ўрта Осиё хонликлар орасида Бухоро амирлигида ҳам барча солиқлар ичида энг каттаси хирож эди. Хирож ҳосилнинг маълум қисми ҳисобидан натура билан тўланган. Биргина XIX аср охирларида йирик шаҳарлар

атрофида ва баъзи кичик шаҳарларда хирожнинг бир қисми пул билан йиғиб олина бошланган.

Солиқ солиш ҳам маълум тартиблар асосида амалга оширилиб, ҳосил етилган пайтда амлоқдор (солиқ йиғишни бошқарувчи амалдор) ўз кишилари билан деҳқоннинг экин экилган ерига ташриф буюрганлар. Амлоқдор қишлоқ оқсоқоли билан бирга далаларни айланган. Амлоқдор дала неча таноб¹ эканлигини тахминан чамалаб ўлчаган ва у ерлардан қанча солиқ олинishi белгилаган. Даромад олиниб, солиқ тўлангач, амлоқдор солиқ тўловчига патта бериб унга ўз муҳрини босган. Бу деҳқоннинг ва ер эгасининг солиқ тўлаганлигини амалда исботловчи ҳужжат ҳисобланган. Ҳосил ўрилганидан кейин, янчилиб, бугдой хирмониға тўкилган бўлса, унга ҳеч ким тегмаслиги учун алоҳида кузатувчилар томонидан махсус *лой муҳрлар* билан муҳрланган.

Барча хонликларда, хусусан Бухоро амирилигида ҳам пул тарзидаги солиқлар давлат хазинасига келиб тушган. Уни девонбеги бошқарган, унга дафтардор² ёрдам берган. Натура тарзида тўланган солиқлар яъни нарсалар ҳам хон ёки амир хазинасига келиб тушган, уни назорат қилишни *арбоб*³ бошқарган.

Белгиланган солиқларни тўланишида уларнинг тўлови ҳам муҳим аҳамият касб этган. Ўлкада давлат ҳукмдорлари томонидан ички савдо, умуман аҳоли турмушини яхшилаш ниятида пул ислоҳотлари ҳам ўтказилгани маълум. Чунончи, 1507-1509 йиллари Муҳаммад Шайбонийхон то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирликдаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовдаги (5,2 г) кумуш ва мис тангаларни жорий этади. Бу, албатта, пул-савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо Муҳаммад Шайбонийхон ўлиmidан сўнг, бир томондан, шайбонийлар сулоласи ичидаги ўзаро қарама-қаршиликлар, иккинчи томондан, Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳарбий юришларидаги жанглар мамлакат иқтисодий ҳаётига катта зарар бўлиб, пул қадрсизланган. Шунинг учун ҳам, Кўчкунчихон 1515 йилдан бошлаб пул ислоҳотиға киришиб, фақат 1527 йилга келиб аҳволни тўғрилашға эришади⁴.

¹ Бухоро амирилигида ўша давр ҳисоби билан бир таноб ер 2500 м² га яқин бўлган.

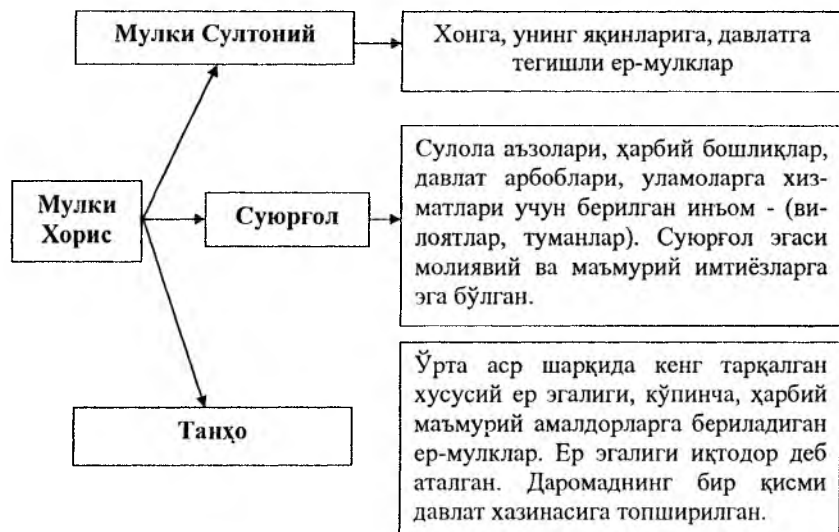
² Дафтардор бу, хон ёки амирнинг крим-чиқимлари ҳамда хазинаға келиб тушувчи солиқларни ҳисоблаб борган амалдор ҳисобланган. Баъзи жойларда дафтардор хон ҳузурида ўтказилган баросимларға ва бошқа талбирларға сарфланган маблағларни ёзиб борган.

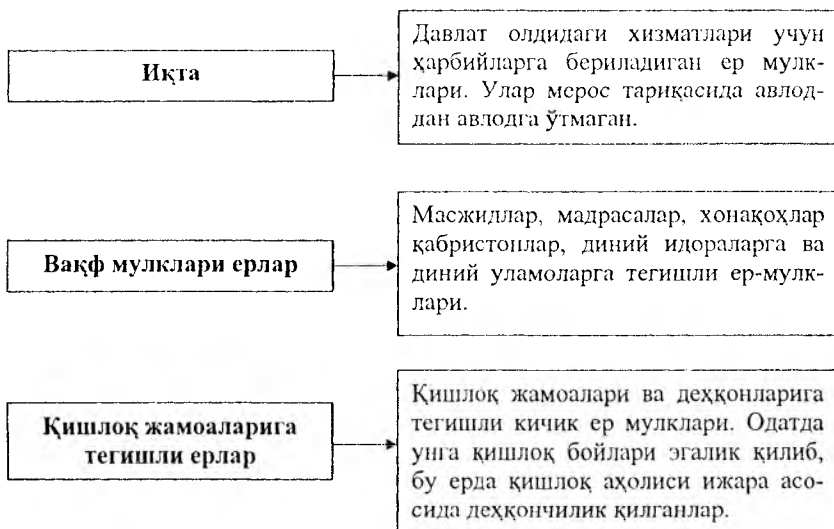
³ Бундай лавозим эгаси баъзи жойларда солиқ йиғиш билан ҳам шуғулланган, шу билан бирға хон хазинасига келиб тушаётган нарсаларни назорат қилган.

⁴ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2001. 250 бет.

Шайбонийлар ҳукмронлигидан сўнг Бухоро тахтини аштархонийлар эгаллайди. Аштархоний ҳукмдорлиги даврида давлат хазинасини бойитишнинг ягона усули халқдан солиқларни кўпроқ йиғиб олиш деб ҳисобланганлиги сабабли ҳам солиқлар сони ва миқдори ҳаддан ошириб юборилган. Масалан, Субхонқулихон даврида 7 йиллик солиқларни 1 йилда йиғиш ҳақида фармон эълон қилинган эди. Бу аҳолининг янада камбағаллашувига, ерларнинг қаровсиз бўлиб қолишига, деҳқончиликнинг инқирозига, нархларнинг ошиб кетишига олиб келди.

Бу даврда хонликдаги анъанавий бўлган хирож, закот, ихрожат, бож каби солиқлардан ташқари жуда кўплаб катта-кичик солиқлар жорий этилган. Улар асосан ўзаро низолар туфайли тез хувиллаб қоладиган хазинани тўлдиришга, қўшинлар таъминотига, хон ва сарой аъёнлари харажатларини қоплашга сарфланган. Асосий солиқ тўловчи *райят* – деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, чорвадорлар эди. Турли солиқлардан ташқари қишлоқ ва шаҳар аҳолиси турли ишлар (каналлар қазич, ариқларни тозалаш, қурилиш ишлари ва бошқалар)га мажбуран жалб этиларди. Бундан ташқари, мазкур тадбирлар учун сарфланадиган харажатлар аҳолидан турли йўллар билан ундириб олинарди. Мамлакат фуқаролари бўлмаган савдогарлардан олинадиган солиқлар (бож) деярли ўзгаришсиз бўлиб, кўпинча, уларнинг миқдори сиёсий муносабатларга ҳам боғлиқ эди.

Бухоро хонлиги ва амиригида солиқлар ичида энг аҳамиятлиси хирож эди, чунки бу солиқ хонликларда катта қисмини ташкил этган давлат ерларидан олинар эди. Хирож асосан натура тарзида тўланган. XIX асрда йирик шаҳарлар атрофида ва баъзи бошқа ерларда хирожнинг бир қисми пул билан йиғиб олина бошланади. Қанча хирож тўланиши қуйидагича белгиланар эди. Ҳосил етилган пайтда амлоқдор (солиқ йиғишни бошқарувчи амалдор) ўз кишилари билан деҳқонлар даласига чиқиб борган. У ерда уни қишлоқ амини ёки оқсоқоли ва деҳқонлар кутиб олганлар. Амлоқдор дала неча таноб (Бухоро ҳисоби билан бир таноб ер 2500м² га яқин) эканлигини «кўз билан чамалаб» ўлчаган ва қанча хирож тўланиши белгиланган.

Агар деҳқонлар амлоқдорларнинг ўзбошимчилигига қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилсалар ва оқсоқол ҳамда ўз қўшнилариининг гувоҳлиги бўйича ўтган йиллардаги солиқ маълумотларини айтиб, уларга қарши чиқсалар, улар деҳқонларни бутунлай хонавайрон қилишлари мумкин эди. Кўпинча, амлоқдорлар далага чиқишга кечикканлари туфайли пишиб-етилган буғдой табиий офат натижасида кутилганидан анча кам ҳосил олишга тўғри келган.

Шунга қарамай амлоқдорлар деҳқонлардан белгиланган солиқнинг ҳаммасини ундириб олганлар.

Шундай қилиб, ер солиғини ундириб олишнинг ҳамма тизими ўзбошимчаликка асосланган бўлиб, деҳқонларни ҳаддан ташқари хонавайрон қилган.

Солиқлардан яна бири закот, яъни мол-мулкдан олинадиган давлат солиғи эди. У мол-мулк баҳосининг тахминан 1/40 ҳажмида тўланган. Бундай йиғимларда мол солиғи, шунингдек, савдогарларнинг мол сотиб олиш учун келтирган пуллари даромад манбаи ҳисобланган. Шунингдек, савдогар ўз молини бир жойдан иккинчи жойга неча марта олиб борган бўлса, у ўз молига шунча марта закот бериши керак эди. Бундай ҳолда закот савдогарларни жуда оғир аҳволга туширувчи, молларни истеъмол этувчиларни ташвишга солиб қўювчи ва солиқ йиғувчиларни бойитувчи ўзига хос ички божга айланиб қолган.

Чорвачилик туманларида ҳайвонлардан олинадиган закот натура (беш – ўн туядан бир бўталок, қирқ қўйдан бир қўй ёки бир эчки) билан ундирилган. Бунинг устига маҳаллий ҳоким фойдасига закот солиғининг яна бир тури—«*закоти-чакана*» ҳам ундириб олинган. Биринчи манғит хони Муҳаммад Раҳим томонидан Бухорода, қўнғиротларнинг биринчи хонлари томонидан Хивада, минглар томонидан Қўқонда кўпгина чорвачилик билан боғлиқ янги солиқлар жорий этилган.

Бухоро хонлигида уруш маҳали, аҳолидан, одатдагидек, фавқулодда солиқ (*жул*) йиғиб олинган. Амир Музаффар аминона атамаси билан юритилган махсус солиқ жорий қилган. Бунда товар ва мол-мулк нархининг 1,5 фоизи миқдорида солиқ тўланган. Вакт ўтиши билан у доимий солиққа айланади ва тўловчиларнинг қаршилигига қарамай 1920 йилгача сақланиб қолган, баъзан уни махсус ижарачиларга топширганлар¹.

Закот ва аминонадан ташқари, даллол солиғи, бир вилоятдан иккинчи вилоятга олиб ўтилаётган моллар, умуман юклардан олинадиган божлар ҳам савдо йиғимларига кирган. Молнинг нархи уни дастлаб олиб кетилган жойидан олиб борилган жойигача бўлган масофанинг узоқ-яқинлигига қараб олинадиган бож ва бунинг устига закот қўшилиши сабабли анча ошган. Яна улар қаторига молларни қайиқларда дарёлардан олиб ўтгани учун

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Т. Ўзбекистон Фанлар Академияси. 1957 й. 4 томли. 1 том. 2-китоб. 42 б.

олинадиган солиқ (*сув пули*) ни, бозордаги жой пулини ва бошқа солиқларни ҳам қўшиш керак бўлган.

Деҳқончилик қилувчи қишлоқ аҳолиси қонунлаштирилган ер солиғидан ташқари, ҳар бир таноб бог ёки полизга махсус солиқ *таноб пули*, бедазорга *алаф пули* тўлаганлар. Кўпинча, бу икки солиқ умумий термин билан танобона ёки таноб пули деб аталган. Бу солиқларнинг миқдори ерларнинг бозорларга яқинлигига ва бошқаларга кўра хилма-хил бўлган. XIX асрнинг 50-йиллари охирларида амир Насрулло (1827-1860 йиллар) даврида бу солиқларга ўзгартиришлар киритилади. Зарафшон бўйида бир қанча деҳқонлар жамоаси полизлари ўз уйларидан узоқ бўлгани ва уларга яқин жойлардаги полизларга қараганда ўша ерларни ишлаш оғирлигини айтиб, таноб пулини камайтиришни илтимос қиладилар. Амир бу илтимосни қондиради ва полиздан олинадиган махсус солиқ ўрнига *қўш пули* ни жорий этади.

Бунда омочга қўшиладиган бир жуфт иш ҳайвонига (қўш) ва бир мавсумда 48-50 таноб ерни ишлай олиш қувватига қараб солиқ солинган. Кейинчалик бу солиқ бошқа солиқларга қўшимча равишда ҳамма деҳқонларга солинадиган бўлган, деҳқонлар бу солиқни тўлашга мажбур эдилар. XIX асрнинг ўрталарида Самарқанд туманида ерларнинг суғорилишига, бозорга узоқ-яқинлигига ва бошқаларга қараб, ҳар бир жуфт иш ҳайвондан олинадиган қўш пули бухорий тангада 1 сўм 20 тийиндан 4 сўмгача бўлган¹.

Бундан ташқари иш ҳайвонларидан олинадиган махсус йиғим *яксара* ҳам мавжуд эди. Бунда ҳар бир жуфт от ёки хўкиз ҳисобидан бир ботмон чамасида буғдой ундириб олинган. Кимда бир бош иш ҳайвони бўлса, у ярим ботмон *нимсара* буғдой бериши керак эди. Сув тегирмонлари ва обжувозларнинг эгаларидан ҳам маълум миқдорда пул ёки натурал йиғимлар ундириб олинган. Бухоро амирлигида ўлпон йиғиш билан девонбеги - молия вазири шуғулланган, у солиқ дафтари яъни - ўлпонлар рўйхатларини тузган.

Молия амалдорлари девонбеги раҳбарлигида хон саройининг молия ҳисоботи ва моддий қисми билан шуғулланганлар. Натура мажбуриятлари устидан назоратни *арбоб* олиб борган. 1633 – 1634 йилларда Имомқулихон фармойишига кўра Қўшқўрғон деган

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Т. Ўзбекистон Фанлар Академияси. 1957 й. 4 томли. 1 том. 2 китоб. 42-43 бб.

жойда янги ариқ ана шу усул билан қазилган бўлиб буни замондошлари хон саховати эмас, балки кулфат деб баҳолашган. Арбоб хирож йиғиш билан ҳам шуғулланган, элчиларни овқат билан таъминлаган, суғориш ишларини назорат қилган.

Бироқ ерларнинг кўпчилиги феодаллар тасарруфида бўлгани учун хон хазинасига давлат ўлжаларининг жуда оз қисми келиб тушган. Зодагонларни заифлаштириш учун Убайдуллахон (1702-1711 йиллар) уларнинг ер мулкларига дахл қилади. У феодаллардан ер («мулк»)ни тортиб олиб уларни сарой аёнларига бермоқчи бўлади. Бироқ у мерос ерларни тортиб олиб дарвешлар уюшмаси мададидан маҳрум бўлади, натижада унга қарши фитна уюштирилади ва 1711 йили ўлдирилади.

Хирож ерлари (яъни солиқ олинувчи ерлар - замини хирожий) хонликдаги деҳқон аҳолига тегишли ерларнинг катта қисмини ташкил этган. Хирож муайян ер участкасидан белгиланган суммада пул ва маълум миқдорда дон билан ундирилган (хирожии вазифа) ёки ҳосилнинг бешдан, олтидан, саккиздан бир қисми миқдорида ҳосилнинг мутаносиб қисмини тўлаш (хирожии муқассама) сифатида ифодаланган. Тўланадиган солиқ ҳажми эса синов тариқасида донни янчиб кўриш йўли билан аниқланган. Ботмон турлича бўлиб, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ҳамда уларга туташ ҳудудларда у 6 пудга тенг бўлган.

Ҳосил янчиб олиниб, хирмон қилинган, деҳқонлар унинг бир қисмини сотишлари мумкин бўлган. Қозилар бу вақтда ғалланинг бозордаги нархини ҳушёрлик билан кузатганлар. Агар нарх солиқ тўланиши пайтидаги нархдан юқори бўлса, фарқини қоплаши учун қўшимча йиғимлар йиғилган.

Хива хонлигида ҳам олиқ-солиқлар масаласи муҳим аҳамият касб этган. Хонлик ташкил топган дастлабки даврларда ўлпон йиғиш учун ҳокимлар (округ ҳукмдорлари), уларнинг ноиблари ёки қозилар жавоб беришган. Улар ҳузурида *божмонлар* (бож йиғувчилар) ва закот йиғувчилар, агар ўша ерда давлат ерлари ҳам бўлса, *мурифлар* (натура билан тўланадиган ўлпонларни йиғувчилар, улар Бухоро амлоқдорларига мувофиқ келган) ҳам хизмат қилганлар. Қишлоқларда маъмурий миршаблик таркибидаги барча ишлар билан оқсоқоллар шуғулланиб, улар аҳолидан ўлпонлар ҳам йиғишган. Хонликнинг маъмурий ва молия-солиқ аппарати пул билан таъминланганлиги сабабли ўлпонларни, айниқса, даҳякни йиғишда жиддий суиистеъмолчиликлар бўлиб турган.

Маълумки, XVII аср бошларида Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг тахтга Араб Муҳаммадхон (1602-1621) ўтиради. Бу даврда Хива хонлигида ички курашлар, айниқса унинг ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг отасига қарши чиқиши тахт учун курашни авж олдирди. Улар отасига қарши курашда муваффақият қозонадилар ва тахтга ўтирган Элбарс ва Ҳабаш султонлар (1621-1623) укалари Исфандиёр (1623-3643) томонидан тахтдан тушириладилар. Тахтга чиққан Исфандиёр даврида мамлакат сиёсий ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек кўнғиротлари Исфандиёрга бўйсунмай қўядилар. Сўнгра Абулғозихон (1643-1663) акаси Исфандиёр вафотидан кейин тахтни эгаллайди. Туркман, қалмиқларга қарши муваффақиятли уруш олиб борган Абулғозихон Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юришлари уюштиради. Узоқ талашилардан сўнг у 1662 йилда Бухоро хони билан сулҳ тузишга мажбур бўлади.

Унинг ўғли Анушахон (1663-1687) даврида ҳам Бухоро ва Хива ўртасидаги урушлар давом этаверади. Бу даврда Хива кўшинлари Бухоро, Самарқанд, Қаршига ҳужум қиладилар. 1685 йилда Ғиждувон яқинидаги мағлубиятдан кейин Бухоронинг Хивадаги таъсири кучаяди. Субҳонқулихон Анушага қарши фитна уюштириб, унинг ўғли Эрнакка тахтни эгаллашга ёрдам беради. Отасини кўр қилиб, тахтни эгаллаган Эрнак (1687), ҳокимиятни узоқ вақт сақлаб қола олмади. Субҳонқулихон Хивадаги тарафдорлари ёрдамида тахтга Шохниёзни (1688-1702) ўтқазиб, амалда Хивани вассал давлатга айлантиради. Шохниёз хонлик мавқеига эга бўлгач, Россия ҳукмдори Петр I дан Хивани Россия таркибига қўшиб олишни сўрайди. Рус подшоеси Хива хонлигини ўрганиш ва тобе қилиш мақсадида Александр Бекович-Черкасский раҳбарлигида Хивага ҳарбий экспедицияни юборади. Хива хони Шерғозихон (1715-1728) даврида хонликдаги сиёсий низолар мамлакатнинг иқтисодини издан чиқаради. Шерғозихон 1717 йилда хонликка ташриф буюрган рус экспедициясини яхши кутиб олди. Унинг маслаҳати билан Бекович-Черкасский кўшинларини 3 га бўлиб жойлаштирди. Қулай вазиятдан фойдаланган хиваликлар рус кўшинларини бутунлай қириб ташлайди.

Хонликда аҳолидан асосан хирож, закот, жузья каби солиқлар ундириб олинган. Уларнинг миқдори шариатда белгиланганидек бўлган. Солиқлардан ташқари аҳоли турли мажбуриятларни

бажариши шарт эди. Хусусан каналларни тозалаш, янгиларини қазини учун илк баҳорда ўз ерига эга бўлган ҳар бир хонадондан бир киши жалб этилиб, 15 кун ишлаб бериши шарт бўлган.

Хива хонлигида хусусий ерларга солинадиган солиқ у ер қандай тоифага мансублигига боғлиқ бўлган. Ёрлиқли мулк, яъни давлат ерларидан хон ёрлиғи билан бирор шахснинг фойдаланиши учун ажратиб берилган ёрлиқли хусусий ерлардан олинадиган ер солиғи (дахяк) ўрнига пул тарзида (салғут) олинган. Аҳолининг қадимдан хусусий мулки ҳисобланган одатдаги хусусий ерларга ҳам салғут билан солиқ солинган. Адай мулк (халқ тилида атай мулк) ерларидан ер солиғи эмас, балки ҳовли пули солиғи ундириб олинган. Бу солиқнинг миқдори солиқ тўловчи мол-мулкнинг кўп-озлигига қараб белгиланган.

Ҳовли пули (уй-жой солиғи) даромад солиғига ўхшаш бўлган. Улар салғут ва дахякни тўла давлатга, дахякнинг бир қисмини ўз вақф идоралари фойдасига тўлаганлар.

Савдо ишларида белгиланган закот йиғими, тарози пули ва бошқа солиқлардан ташқари, Хива хонлигининг савдо марказлари (Урганч, Хонқа, Хива, Гурлан, ва бошқалар) даги савдогарлар ҳар йили хонга «бой пули» солиғи тўлаганлар. Хон бу солиқни ҳамма бой савдогарларга ўзи хоҳлаганча солган. Савдо шаҳарларига ёрлиқлар юборилар ва ёрлиқларда ҳар бир шаҳардан хон хазинасига қарз тариқасида маълум миқдорда пул юборилиши керак эди. Лекин олинган бу пуллар эгаларига қайтариб берилмас эди. Белгиланган пул шаҳар аҳолисига тақсим қилиб ундирилар эди. Бу ўзига хос қарз олишлар бир йилда икки-уч марта такрорланиб турган.

Хон ҳокимияти қозоқлардан ва қорақалпоқлардан чорванинг сонига қараб чорва учун 1/40 миқдорида закот ундириб олган. Бундан ташқари, Амударёнинг ўнг қирғоғида пода эгаларидан бугунлай ўзбошимчалик билан ундириб олинадиган солиқ-*торчўн* деб аталган. Бунда қирғоқ бўйлаб жойлашган туманлардаги янтоқни мол егани учун ҳам ҳатто солиқ олинган. Тўқайдан ўтган ҳар бир сурувдан бир бош қўй олинган.

Хива хонлигида 25 турга яқин турли доимий ва фавқулудда ўлпонлар, мажбуриятлар ва солиқлар бўлган. Бу ўлпон ва мажбуриятларнинг миқдори хоннинг ва хон амалдорларининг хоҳиши билан белгиланган.

Ўлкада чоризм истилосидан кейин «салғут кесма» деган янги солиқ жорий қилиниб, ҳар қайси уйдан 20 танга (1сўм) дан пул, давлат қарамоғидаги яйловлардан фойдаланганлик учун «чўп пули» олинган¹. Қорақалпоқлар Хива хонлиги хазинасига катта солиқлар тўлашлари керак эди. Мусулмон одатига кўра, улар закот йўли билан ундириб олинган. XIX асрнинг ўрталарида 40 бош молдан олинадиган закот 9 сўмга яқин бўлган, 40 бош майда шохли молдан 10 аббос ёки 2 сўм 50 тийин олинган, кейинчалик 1 бош молдан 1 танга олинган². XIX асрнинг сўнгги чорагида хонликдаги ерлардан ҳар йили натура солиғи йўли билан 66 минг пудга яқин дон тўланган.

Бу даврда Хива хонлигида айрим тоифа мулкдорлар солиқлардан озод этилганлиги ҳақидаги ёрлиқларга эга бўлганлар. XIX асрнинг 80-йилларида 1800 дан ортиқ мулк эгалари ўлпондан озод қилинганлиги ҳақида ёрлиқ оладилар. Шундай ёрлиқларнинг аксарияти сайидлар, эшонлар, хўжалар ва бошқаларнинг авлодлариға берилган. XIX асрнинг охирларида 4 мингга яқин диний уламолар ва уларнинг авлодлари солиқлардан озод қилинган. Уларнинг ҳар бирининг ери 10 танобдан 400 танобгача бўлган. 1887-1893 йилларнинг ўзида Хива хони 11 та катта феодалга 4956 таноб ерни инъом қилган.

Бой ва ўрта ҳол аҳоли солиқ тўлашда ўзларининг ерларининг ҳажмига қараб 3 тоифага бўлинганлар:

1. 10 таноб ва ундан кўп ери бўлганлар, 3 тилла (10 сўм 80 тийин) салғут тўлаганлар.

2. 5-10 таноб ери бўлганлар, 2 тилла (7 сўм 20 тийин) тўлаганлар.

3. 3 танобгача ери бўлганлар қуйи тоифа ерлар ҳисобланиб, (3 сўм 60 тийин солиқ тўлаганлар.

Солиқ тўловчиларнинг бу тартибда тоифаларга бўлиниши ҳукмдорлар ва катта ер эгалари учун фойдали эди. Чунки улар минглаб таноб ерларга эга бўлган бўлсаларда бир йилда фақат 3 тилла ҳисобида солиқ тўлаганлар ҳалос³. Хива хонлигида бу вақтда хон бюджети даромадининг асосий манбаи ўтроқ ва ярим кўчманчи ишлов бериладиган ерлардан олинадиган солиқлар эди.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Т. 1957 й. 1 том. 2 китоб. 158 б.

² Уша асар. 70 б.

³ Уша асар. 56-57 бб.

Қўқон хонлигида ҳам Ўрта Осиё минтақасига хос бўлган ер эгаллиги билан бирга ҳунармандчилик ҳам анча ривож топган. Барча йирик ҳунармандчилик турлари, тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мискарлик, дурадгорлик ва бошқалар анча ривожланган. Қўқон ўз темирчилари, мисгарлари, Чуст дўппидўзлари, Риштон кулолчилик маҳсулотлари, Марғилон ипак ва шойи буюмлари билан шуҳрат топган бўлиб, хонликдаги юқори сифатли ҳунармандчилик буюмларига ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган. Ўрта Осиё хонликларидаги молия маҳкамаси, яъни ўз мамлакати меҳнаткашларини талаш маҳкамаси солиқ йиғувчиларнинг кўп сонли штатларига эга эди. Россияга қўшилишга қадар бу ерда солиқ ундиришнинг архаик усуллари ва деҳқонларни иқтисодий мажбур қилишнинг оғир усуллари сақланиб қолган.

Ўрта Осиё хонликлари даврида мулкка эгаллик ва давлат бошқаруви

<p>1. Олий табақа Унга хон, амир ва унинг яқинлари, беклар, йирик сарой амалдорлари (вазирлар) кирган. Мулкка эгалликни ва давлат бошқарувини шу табақа вакиллари амалга оширган.</p>	<p>2. Умаро- харбий -маъмурий амалдорлар, йирик саркардалар, вилоят ҳокимлари, қўшин ва қабилла бошлиқлари. Мулк эгалари ва маҳаллий бошқарув шулар қўлида бўлган.</p>	<p>3. Уламолар- йирик дин пешволари, шайхлар, хожалар ва бошқалар. Улар нафақат диний, балки дунёвий фаолият билан ҳам шуғулланган.</p>
--	---	--

4. Фузало- жамиятнинг маданий-маънавий ҳаётида фаолият юритувчи ижтимоий табақа вакиллари олимлар, шоирлар ва бошқалар кирган.

5. Райят (фукаралар)- жамиятда асосий ишлаб чиқарувчи, моддий бойлик яратувчи, ҳазинага солиқ туширувчи куйи ижтимоий табақа бўлиб, уларга савдогарлар, ҳунармандлар, ўртаҳол деҳқонлар, чорвадорлар ва ёлланиб ишлайдиган аҳоли вакиллари кирган.

XIX асрнинг иккинчи ярми ҳамда XX аср бошларида хонликлар даврида мулк ва ерга эгалликнинг турлари:

1. **Мулкни султоний** – давлатга қарашли ер ва мулклар.
2. **Хусусий** ерлар ва мулклар.
3. **Вақф мулклари** – диний маҳкамалар, мадрасалар, масжидлар, қабристонлар ва диний уламоларга қарашли ер ва мулклар.

Бухор амирлигида мавжуд бўлган энг асосий солиқ турлари:

Хирож, закот, алаф пули, мушрифона, танобона, бўнак пули, обжувоз пули, аминона, таги жой пули, сув пули, сурувона, пешкаш, миробона, хас пули, жўйча пули, осие пули, ушр ва бошқалар.

Хива хонлигида мавжуд бўлган энг асосий солиқ турлари:

Алгут, салгут, милтиқ пули, арава олув, миробона, мушрифона, афанак, чибик пули, қўналға, тутун пули, бегар (*солиқ тўламаганлар учун жорий этилган мажбурий меҳнат*), чўн пули ва ҳоказо.

Қўқон хонлигида мавжуд бўлган энг асосий солиқ турлари:

Танобона, миробона, ускуна пули, кўприк пули, бож ва божгир пули, тарози пули, ўтин пули, тутун пули, сув пули, намак пули, тўй пули, мукасама, қафсан ва бошқалар.

Хонлиқдаги мавжуд солиқлар тизими шариат қонун-қоидаларида белгиланган тартибларга мос келсада, аҳолидан кўплай майда солиқлар, жарималар ундириб олиш кенг тарқалган. Асосий солиқ хирож бўлиб, у пул ва маҳсулот тарзида ундириб олинган. Савдогарлар ва чорвадорлар закот солиғини тўлашар, хунармандлардан ҳам турли солиқлар *тамға* солиғи олинган. Солиқ йиғувчи амалдор *танобчи* (ер ўлчовчи ҳамда ҳар бир таноб ердан солиқ олувчи), закот солиғини йиғувчи амалдорлар *закотчи* деб аталган. Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ва вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу нарса ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқлар тури ва миқдори оширилган.

Солиқлардан ташқари аҳоли мажбурий равишда турли ишларга каналлар қозиш, ариқларни тозалаш, ободончилик ишларига турли қурилишларга жалб қилинган. XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигининг солиқ тизими Бухоро амирлиги билан ўхшаш бўлган. Бу ерда ғаллазорлардан хирож йиғими узумзорлар, полизлар, боғлар ва техника экинлари билан банд бўлган ерлардан танобона ундирилган, мол-мулк ва чорвадан закот олинган. Шахсан хонга қарашли қишлоқлардан бевосита хонга бериладиган ёки хоннинг махсус фармони билан у ёки бу аъёнларга таъминот учун бериладиган солиқ ундирилган ҳолос.

Одатдаги солиқлардан ташқари хонлар янгиларини ҳам жорий этганлар. Бунда, айниқса, Худоёрхон ажралиб турган. У экилган мевасиз дарахтлардан, шаҳарга олиб кирилган пичандан, тоғ ўрмонларида ёкилган писта ва кўмирдан ҳам солиқ олган. Худоёрхон хазинадаги етишмовчиликни хилма-хил мусодара қилишлар ва чайқовчилик воситасида тўлдирган.

1858 йилда Қўқон хонлигининг шимолий қисмида Туркистон, Чимкент, Тошкент вилоятларида қўзғолонлар бошланади. Тошкент ҳоқими Аҳмад Парвоначининг солиқ йиғишида ҳаддидан ошиб кетганлиги халқ ҳаракатининг юз беришига сабаб бўлади. У ҳар бир қўй учун 1 сўм, бир бош қорамол учун 2 сўм, туя учун 3 сўм, бўталоғи учун 2 сўм, ҳар бир қиз турмушга чиққани учун 20 сўм тўлашни шарт қилиб қўйган. Қўқон хонлигида солиқларни йиғиш бирмунча бошқача бўлиб, хирожнинг миқдори, бугдой, жўхори ва бошқа донли экин ҳосилининг бешдан бир қисми тариқасида солиқ сифатида ундирилган.

Хирожнинг яна бир тури, танабона солиғи эди. Масалан, терак, қайрағоч экилган бир таноб ердан 50 тийин, узум, мевазордаги ҳар таноб ердан 2 сўм, пиёз, сабзи экилган бир таноб ердан 1 сўм солиқ олинган. Хирож дастлаб маҳаллий ҳоким хазинасига тушган. Шу ҳисобдан бек маъмуриятни маош билан таъминлаб турган, хон талаб қилганда кўшин тўплаб, уларга хизмат ҳақи тўлаган. Солиқ тўловчининг рўйхати қатъий юритиб борилган. Аҳоли расмий солиқлардан ташқари мироб ва мулла учун ҳам галладан маълум миқдорини бериши лозим бўлган.

Кўкон хонлиги Чор Россиясига тобе бўлгандан сўнг солиқлар миқдори кескин даражада ошиб кетади. Чунки унинг хазинаси бўшаб қолган эди. Шунинг учун у янгидан-янги солиқ турларини жорий этади. Сув пули, даллол пули, мевасиз дарахтлардан солиқ, ўтин пули, пичан, писта, кўмирдан олинадиган солиқ ва бошқалар. Хонликда 30 дан ортиқ солиқ турлари бўлган.

Шу ўринда қуйида биз Ўрта Осиё хонликлари даврида мавжуд бўлган айрим солиқлар, тўловлар, йиғим ва мажбуриятлар ҳақида маълумот бериб ўтамыз:

АЛАФ ПУЛИ (ар.ф.-т) – кейинги ўрта асрларга келиб Ўрта Осиё хонликларида асосан бедазорлар, мевали боғ ва узумзорлардан олинган солиқ тури.

АМИНОНА (ар.ф.-т) – бозорларда турли савдо моллари, хусусан, қўй, эчки, қорамол, от, туя, бугдой, хўл ва қуруқ мевалар ҳамда бошқа турмуш учун зарур эҳтиёж моллари сотганлик учун ҳар бир жой эвазига олинган йиғим. Унинг миқдори молнинг умумий баҳосининг 1,5% га тенг бўлган. Жумладан, сотилган битта туядан 2 танга, 1 та отдан 1 танга, 1 та эшакдан 40 танга, йирик шохли қорамол учун 40 тангагача олинган. Аминона Бухоро амирлигидаги йирик шаҳар ва қишлоқлардаги бозорларда пахта, қорақўл тери кулолчилик буюмлари, тери, жун, ўтин, ҳатто қандолатчилик маҳсулотлари сотадиган савдогарлардан ҳам ундирилган.

АМЛОК (ар.) – ўрта асрларда ер эгалигининг шакли, хусусан, ерлар, мол-мулклар, ер-сув, аҳоли тасарруфидаги нарса ва буюмлар амлок дейилган; Бухоро амирлигида солиқни тақсимлаш бирлиги ҳисобланган; XVI-XIX асрларда Бухоро ва Кўкон хонликларида феодал ер эгалигининг бир тури бўлиб, давлат олдидаги хизматлари учун шахзодалар, лашкарбошилар ва амалдорларга инъом қилинган ер- сув амлок дейилган.

АМЛОКДОР (ар.ф.-т) – Бухоро амирлигига қарашли энг кичик бўлинма – амлокни бошқарувчи киши. Амлокдор бой табақа вакилларида бўлиб, бек томонидан тайинланган. Амлокдорга бир неча қишлоқ қарам бўлган. Амлокдор кўлида котиб, мироб, амин, оқсоқоллар хизмат қилганлар. Амлокдорлар ўз ерларини деҳқонларга ижарага берганлар. Амлокдорлар хирож йиғиш, деҳқонлар етиштирган ҳосилни ҳисобга олиш, солиқ тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар билан шуғулланганлар.

АМЛОК ЕРЛАР (ар.) – ўрта асрларда ер мулкининг асосий шакли. Амлок ерлар амир ихтиёрида бўлиб, деҳқончилик қилиш учун айрим кишиларга берилар эди. Амлок ерларга экин эккан деҳқонлар давлатга феодал рентаси – хирож ва бошқа солиқлар, йиғимлар тўлаганлар.

АРБОБОНА (ар.ф.-т) – Бухоро амирлигида арбоблар фойдасига халқдан йиғиб олинадиган солиқ.

БАКОВУЛ (т.-н.) – турли даврларда турли хил маъноларни англатган. XVI-XIX асрларда белгиланган жойларда савдогарларнинг тамга, яъни бож солигини тўлаб ўтишлари устидан назорат қилиб турган кичик мансабдаги ҳарбий хизматчи

БАРГ МОЛИ (ф.) – асосан воҳа ва водийларда ўстириладиган тутзорлардан олинадиган солиқ. Бухоро амирлигида ана шундай тутзорга эга бўлган деҳқонлар ҳар йили баҳорда тутзорларни кесиб, ипак қурти боққанлар, шу орқали ҳар йили бир маротаба солиқ тўлаб турганлар. Аммо хусусий хонадонларда ўстирилган тут дарахтларидан солиқ олинмаган.

БАРИМТА – қарзни тўлашдан бош тортганлардан ундириб олиш мақсадида вақтинча сақлаб туриш учун зўрлик билан олинадиган ўлжа ёки мол.

БИСОТ (ар.) – айрим киши, хўжаликнинг жамғарган мол-мулки. Қиз чиқариш, ўғил уйлантириш ёки ўсимлик деб бисот йиғилади. Илгари гилам ва шунга ўхшаш қимматли нарсалар яхши бисот ҳисобланган. Ҳозир ҳам бу атама турмушимизда қўлланилиб турилади.

БЕГАР – Хива хонлигида 12 кунлик давлат меҳнати мажбурияти бўлиб, халқ ҳукмдорлар томонидан жорий қилинган иш ва мажбурий меҳнатда қатнашганлар. Бундай мажбурият XVI-XIX асрларда Ҳиндистонда беғор деб аталган.

БОЖ ВА БОЖГИР ПУЛИ – бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга тўланадиган ёки бир мамлакатдан бошқа малакатга,

ички феодал курашлар кучайган вақтларда эса бир вилоятдан бошқа вилоятга ўтиш учун, шунингдек, шаҳар ва қишлоқ бозорларида савдогарлардан олинадиган махсус тўлов. Ўрта Осиёда бож олиш ўрта асрлардан бошлаб давом этиб келган.

БЎНАК ПУЛИ – XX аср бошларигача Ўрта Осиёда мавжуд бўлган иш ҳақи ҳисобидан деҳқон ва ҳунармандларга берилган қарз. Халфа ишга ёлваниш олдидан устадан маълум муддатга бўнак пули олинган. Бундай қарзни узолмаган халфа бошқа устанинг дўконига ишга ўта олмаган. Бўнак XIX аср охири XX аср бошида пахтакор туманларда ҳам кенг тарқалган. Асосан деҳқонлар қишлоқ хўжалик асбоблари, уруғлик каби нарсаларни сотиб олишга муҳтож бўлганда берилган. Бўнак олган деҳқоннинг ери ва мол-мулки гаровга қўйилиб, ундан олинган тилхат қози томонидан тасдиқланган.

ВАСИҚА – 1. ўрта асрларда ер, мол-мулк олди-сотдиси тўғрисида тузилган расмий шартнома. XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликларидаги қозихоналарда васиқа фақат бир нусхада шарият қонунлари асосида тузилган. Унда ҳар икки тараф, яъни олувчи ва сотувчи ҳамда гувоҳлар васиқага имзо чеккач, уни қози имзолаб муҳрлаган. Амирлар, беклар, вилоят ҳокимлари ер ва бошқа кўчмас мулкларни тортиқ қилганларида васиқани ўзлари берганлар.

2. Васиқа кўчмас мулкка доимий ёки вақтинчалик эгаллик қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат ҳисобланиб, бундай ҳужжат айрим ҳолларда, хусусан, вақф маҳкамаларини ва уларга тегишли мол-мулкларни солиқлардан озод этилганлигини ҳам тасдиқлаган. Бундай ҳужжат иноятнома деб ҳам аталган. Жумладан, архив ҳужжатларида қайд этилишича, «XIX асрнинг охириларида 1800 дан ортиқ мулк эгалари ўлпон ва солиқлардан озод қилинганлиги ҳақида ёрлиқлар олганлар.

Шундай ёрлиқларнинг кўпи руҳонийлар, хусусан, сайидлар, хўжалар, эшонлар ва бошқа диний уламо вакилларига берилган. XIX асрнинг охириларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарамасдан Ўрта Осиёда 4 мингга яқин руҳонийлар хонадони ўлпонлардан озод қилинган. Уларнинг ҳар бирининг ери 10 танобдан 400 танобгача етган¹.

Хусусий мулк қилиб берилган ерлардан хирождан улар қандай тоифага боғлиқлигига қараб олинган. Хон ёрлиғи бўйича муайян мулк қилиб берилган хусусий мулк ёрлиқ ерлари (ёрлиқ мулклар)

¹ ЎзР. МДА Ф – И 21, Оп – 1, Иш 792, 986.

ва азалдан хусусий мулкни ташкил этган хусусий мулк ерлари (мулк) солиғи (ёки салғут) деб номланувчи, пул билан тўланадиган ер солиғига тортилган, адай мулк (оддий халқ тилида атай мулк) ерларидан ер солиғи эмас, балки кўра солиғи ундирилган, бу солиқ тўловчилар ўз мулккий аҳволларига кўра киритиладиган тоифага мувофиқ ҳисоб-китоб қилинган ва шу сабабли даромад солиғи хусусиятларига эга бўлган. Саидлар, хўжалар, шайхлар ва мансабдор шахсларнинг ерлари махсус хон ёрлиқлари билан хирож тўлашдан озод қилинган бўлиб уларга худди шундай васиқалар берилган.

ДАЛЛОЛ ҲАҚИ (ўзб.) – соғувчи ва харидор ўртасидаги, мол ва тарозибон ўртасидаги ўзаро олди-сотди муносабатларини келиштирувчи, мувофиқлаштирувчи масъул шахсга ўзаро келишув асосида тўланадиган пул. Зеро, даллоллар ҳар бир модданинг сони, миқдорига қараб ҳақ талаб қилса-да, ҳар ким ўз эҳтиёжига қараб даллол билан келишган ҳолда даллол ҳақини тўлаган. Ҳар бир бозорда йирик-йирик даллоллар фаолият кўрсатган, довруғи етти иқлимга машҳур даллоллар бўлиб, одамлар ўз молларини сотиш учун ўзларига таниш даллолларга мурожаат этганлар, уларга бозор маъмурияти фаолият юритиш учун зарур шарт-шароитларни яратиб берган. Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида даллол ҳаққига ҳатто бозор хўжайинлари ҳам дахл қила олмаганлар. Даллоллик, кўпинча, аждодлардан-авлодларга, отадан-болага мерос бўлиб ўтган.

ЖҲЙЧА ПУЛИ (ф.ўзб) – Бухоро амирлигида деҳқонлар томонидан унча катта бўлмаган сув иншоотлари, ариқ ва зовурлардан фойдаланганлик учун тўланган тўлов шундай аталган. Жўйча пули солиқ йиғувчилар томонидан экин майдонининг қай даражада суғорилгани, қанча миқдорда сув ишлатилганига қараб, мироблар билан биргаликда амир хазинаси учун тўпланган.

КАФСАН (ф.-г.) – мулкдор ва ер эгасининг солиқларидан ташқари хирмондан олинадиган ҳаққи.

КОТИБОНА (ф.) – хон, амир, бек саройида фаолият кўрсатган барча тоифадаги котиб, мирза ва хаттотлардан йиғиб олинган йиғим, XIX аср охири - XX аср бошларига келиб Бухоро амирлигида у, 2 тангадан 4 тангагача миқдорда бўлган. Йиғиб олинган пул хон, кейинчалик амир хазинасига тушган.

КЎПРИК ПУЛИ – Ўрта Осиёда хонликлари худудида маҳаллий ва ҳукуматга қарашли бўлган кўприклардан мол олиб ўтувчилардан олинадиган ўтиш ҳақи, бож ёки йиғим.

ЛАБАКИ ПУЛИ (ф.ўзб.) – каттароқ сув иншоотлари, ариқ ва зовурлардан сувни ўғирлаб, яширинча фойдаланганлиги учун солинган жарима пули. Бунда, маблаг, албатта, мироб гувоҳлигида ундирилиб, ҳукмдор хазинасига тушган.

МАКТАБ ПУЛИ (ўзб.) – ота-оналарнинг мактабдаги домлага фарзандларини бериб ўқитганлиги учун тўланган пул. Албатта бериладиган пул ҳар бир ота-онанинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда белгиланган бўлиб, олди-берди натура шаклида ҳам амалга оширилган. Бухоро амирлигидаги мактабдор домлаларнинг оладиган ҳақлари бошқа хонликлардаги мактабларга қараганда анча юқори бўлган. Жумладан, амирлик қушбеги идораси ҳар бир ўқувчи учун 10-15 бухорий танга талаб қилган.

МЕХТАР (ар.)- Бухоро амирлигида закотчилар бошлиғи. Қўқон ва Хива хонликларида давлат хизматчиси. Шунингдек, ўтмишда сарой созандаларининг бошлиғи, етакчи созанда. Темурийлар замонида меҳтарлар ноғорачиларидан, кейинчалик сурнайчилардан тайинланган.

МУШТАК (ф.) – ўтмишда Бухоро амирлигида мажбурий бўлган, амин, оқсоқол ҳамда назоратчилар фойдасига олинган ҳақ. Албатта, муштак тўлашдан диний уламолар, вақф эгалари озод этилганлар. У асосан натура тарзида амалга оширилган.

МУШРИФОНА (ф.) – солиқ йиғувчи мушрифларнинг маоши учун олинадиган махсус солиқ тури. Бу солиқ тури кейинги ўрта асрлар ва ундан сўнг Хива хонлигида ҳам жорий этилган бўлиб, йирик-йирик амалдорлар уни ўз фойдалари учун йиғиб олганлар.

МУҚАРРАРИЙ – аниқ ва белгилаб қўйилган солиқлар; *ихроҷот* – давлат идораси хизматчиларининг харажатларини қоплаш учун аҳолидан тўпланадиган солиқ; *миробона* – миробларнинг маоши учун халқдан йиғиладиган солиқ; *коҳ* – қўшиннинг эҳтиёжи учун халқдан тўпланадиган ем-хашак йиғими; *тарҳ* – мажбурият (бунда раият давлат омборидан бирон нарса, кўпинча дон-дун сотиб олганда қиммат нархлар билан олиб, сотганда арзонга сотишга мажбур бўлган); *собуи* (сабан) - ер ҳайдашга киришилганда ва ҳосил йиғиштириб олинганда ўтказиладиган маросим ва уни ўтказиш учун аҳолидан тўпланадиган йиғим.

МУҲРОНА (ф.) – йиғим-терим маҳали хирмондаги дон уюмлари доруга томонидан рўйхатга олиниб, муҳрланган. Муҳр лой ёки тахтачадан тайёрланган бўлиб, хирмондаги дон у олинмагунча ҳеч кимга сотилмаган. Агарда кимда-ким ўғирлик

қилиб қўлга тушиб қолса, унга нисбатан 52 тангагача жарима солинган ёки шунга лойиқ мол-мулки ундирилган.

НАЗР (ар.) – ислом илоҳиётида ва фикҳда бирор диний хатти-ҳаракатни бажариш ёки бирон нарсани дин йўлида ҳадя қилиш ҳақидаги диндорнинг аҳди, ўз-ўзига ваъдаси назр дейилади. Илгари диндорлар орасида назр кенг тарқалган бўлиб, хусусан, сўфийлик раҳнаомлари, пирлар ва эшонларга фақат пул ва молни эмас, балки фарзандларни ҳам назр қилиб бериш ҳоллари бўлган.

ОБЖУВОЗ ПУЛИ – Ўрта Осиё хонликларида шоли, сули, масхар каби экин турларини обжувоздан фойдаланганлиги учун йилига олинган солиқ тури. Унинг миқдори турли жойда турлича бўлган. Масалан, шаҳарларда обжувоздан олинадиган солиқ миқдори ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳолиниқидан бирмунча кам бўлган. Хусусан, Бухоро амирлигида у 20 тангадан 100 тангагача тўланган.

ОСИЁ ПУЛИ (ф.-т.) – тегирмон пули ҳам дейилган. Бухоро амирлигида ҳар бир сув тегирмонидан йилига 20 тангадан 100 тангагача бўлган миқдорда олинадиган солиқ.

ОШЛИҒ (ф.-т.) – сўнгги ўрта асрлардан бошлаб Хива ва Бухоро хонликларида уруш маҳали аҳолидан йиғиб олинган мажбурий йиғим. Бундай солиқ тури Хива хонлиги ва Дашти қипчоқ ўзбекларида умумий озиқ-овқат солиғи деб ҳам аталган. У урушлар бошланишидан олдин, фавқулодда уруш маҳали эса урушдан сўнг давлатнинг ҳарбий ва иқтисодий даромадларини қоплаш учун тўпланган.

ПЕШКАШ (ф) – совға, ҳадя, тортиқ, инъом маъноларини англатган. Хонлиқлар даврида оддий аҳолидан маҳаллий ҳукмдорлар ташаббуси билан хон, бек ва амирларга тўплаб берилган совға. Ушбу йиғим тури чорвачилик билан шуғулланган чорвадор аҳолида, кейинчалик ўтроқ деҳқон аҳолида ҳам натура (нарса, буюм) тарзида амалга оширилган.

САРРОФ (ар) – ўтмишда бозорлар ва гузарларда, шаҳарнинг гавжум ерларида, дўкон ва савдо расталаридаги махсус ажратилган жойларда туриб савдогарлар ҳамда оддий аҳолининг пулини майдалаб берувчи киши. Бухоро хонлиги ва амирлигининг йирик шаҳарларидаги бозорларда саррофлар учун алоҳида дўконлар ҳам бўлган. Саррофлар пул ва тангаларни майдалаш билан бирга, ўз дўқонидаги хунармандчилик буюмлари, зеб-зийнатлар, тақинчоқлар, кулолчилик ва темир буюмлари каби нарсаларни

айнан шундай нарсаларга алмаштириш, сотиш, уларнинг нархини белгилаш, пул, қимматбаҳо буюмларни маълум муддатгача сақлаш ишларини ҳам бажарганлар.

XIX аср охири – XX аср бошларига келиб саррофлар чет давлатларга савдо учун борувчи савдогарларнинг рус пулларини Қўқон пули, бухорий тангага алмаштириш билан ҳам шугулланганлар. Бухоро амирлигининг йирик шаҳарларидаги савдогар ва хунарманд оилаларда саррофлик отадан фарзандга мерос тарзида ўтган.

СУВ ПУЛИ – хонликлар даврида дарё, канал, зовур ва ариқлардан олиб ўтилган юклардан олинадиган пул. Аҳоли томонидан у камбағал ёки бой бўлишидан қатъий назар барчадан бирдек олинган сув пулининг характери XIX аср охири – XX аср бошларига келиб бирмунча ўзгарган. Жумладан, Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг, Ўлкадаги барча дарё қирғоқлари ва бандаргоҳларида молларни у қирғоқдан бу қирғоққа олиб ўтиш ишлари рус маъмуллари қўлига ўтган. Бундай жойлар Амударё ва Сирдарёда кўпилаб ташкил этилганлиги тарихдан аён.

СУРУВОНА (ф.ўзб) – Бухоро амирлигида ярим ўтроқ чорвадор халқлар қўй-эчкилари, қорамоллари, от, туя, йилқиларининг давлатга тегишли экинзорларни, ҳукмдор ва амалдорларнинг ерларини пайхон қилганлиги ёки уларга тегишли яйловлардан молларини ҳайдаб ўтганлиги эвазига солинган жарима. Сурувона божгир ва амлоқдорлар томонидан йиғиб олинган, унинг миқдори ҳар бир отарга 2 та қўйни ташкил этган.

ТАГИ ЖОЙ ПУЛИ (ф.) – бозорларда савдо қилинадиган ҳар бир қарич жой учун тўланган пул. Жой пули бозорларнинг катта-кичиклиги, уларнинг нуфузига қараб белгиланган. Масалан, Бухоро амирлиги маркази Бухоро шаҳридаги Арк майдонидаги бозордаги савдо жойлари Ўрта Осиёда энг қиммат ҳисобланган. Масалан, ушбу бозорда 5 қарич жой учун савдогарлар ҳар ойда бозор маъмуриятига 400-500 бухорий тангагача пул тўлаганлар. Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олинган, йирик-йирик шаҳарлардаги бозорлардаги жойларни тасарруф этиш ва сотиш ишига шаҳар приставлари, участка нозирлари ҳам аралаша бошлаганлар. Тушган маблағларнинг асосий қисми волостлар маҳкамаси орқали уезд бошлиқлари хазинасига бориб тушган. XX аср бошларига келиб барча жойларда рус рубллари асосий

эквивалент вазифасини ўтай бошлагач, бозорлардаги жой учун савдогарлар фақат рус пулларини тўлашга мажбур бўлганлар.

ТАНОБ ПУЛИ (ф.т) – ўрта асрларда мевазорлар, бедазорлардан йиғиб олинган ҳосил миқдоридан олинган пул. Сўнги ўрта асрларга келиб хонликлар даврида ҳар бир таноб ер майдонидан 40 тангагача солиқ ундирилган. У беда солиғи, боғ солиғи номлари билан аталган.

ТАНОБЧИ – хонликлар даврида ердан олинган ҳосилнинг миқдорини белгиловчи, ер ўлчовчи амалдор танобчи деб аталган. Танобчилар хонлар ва бекларнинг алоҳида мансабдор шахслари бўлиб, уларнинг ушбу мансаб эгаси эканлигини тасдиқловчи ҳукмдорлар томонидан тасдиқланган ҳужжатларига эга бўлган.

ТАРИҚОНА (ф.) – қозилар томонидан меросни тақсимлагани учун олинадиган йиғим. Унинг миқдори тақсимланган мероснинг 1/20 ёки 1/10 қисмига тенг бўлган.

ТАРОЗИ ПУЛИ (ўзб.) – ўтмишда ва ҳозирги кунда ҳар бир бозорда тарозибон томонидан бозорлар учун йиғиб олинадиган, ҳар бир молнинг оғирлигига қараб аниқ белгилаб қўйилган пул. Тарози пули бозорлардаги савдо нуфузи, бозорнинг катта-кичиклиги, харидор ва савдогар ўртасидаги олди-сотди муносабатларидан келиб чиққан ҳолда белгилаб қўйилган. Тўпланган пул бозор хазинасига тушган. Тарозибон ўз хизмати учун ҳар куни ўз ҳақини олиб турган.

ТАНҲО (м.) – хонликлар ҳукмронлиги даврида давлат ҳукмдорлари томонидан давлат олдидаги хизматлари учун алоҳида тоифадаги ҳарбий бошлиқларга берилган инъом этилган ер. Танҳо эгаси танҳодор ёки танҳочи деб аталган. Баъзи адабиётларда Танҳо мол-мулк, пул, буюм тариқасида ҳам берилганлиги қайд этилади, у шартли ёки вақтинчалик ҳам берилган.

ТОВОН (ф.т) – турли урушлар ва бошқа ҳарбий низолар даврида бир мамлакатнинг иккинчи мамлакатга етказган зарарини қоплаш учун тўланадиган маблағи. Товон пулини тўлаш одати Ўрта Осиё тарихида кўплаб содир бўлган. Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгач, хонликлар Россияга катта миқдорда контрибуция, яъни товон пули тўлаганлар.

УЛУФА (ар.) – хонликлар даврида хон, амир қўшини ихтиёридаги от-уловларни ем-хашак ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаш мақсадида оддий аҳолидан йиғиб олинган солиқ тури. Улуфа ҳам тоғар каби мол-мулк, нарса, буюм, озиқ-овқат тарзида

йиғиб олинган. Мўғуллар, Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида жангчиларга бериладиган маош ҳам улуфа деб аталган.

УСКУНА ПУЛИ - (ўзб.) – деҳқонлардан олинган йиғим бўлиб, у мевали дарахтлар учун олинган.

УШР- (ар.) – ўндан бир, ўндан бир қисми. Мусулмон мамлакатларида, хусусан, ўзбек хонликларида ҳар бир хўжалик даромадининг ўндан бир қисми ҳажмида натура ва пул шаклида тўланадиган қишлоқ хўжалик солиғи. Араблар босқинининг дастлабки даврларида ушр вақф эгалари, диний уламо ва авлиёлардан олинмаган.

ХАЗИНАЧИ (ф.т) – хон, амир, бек ва бошқа амалдорлар томонидан тайинланган мансабдор бўлиб, у давлат ва айрим мансабдор шахсларнинг солиқлари орқали йиғилган маблағларни сақланишига бевосита жавобгар шахс ҳисобланган. Хазиначининг вазифаси нафақат ҳукмдорнинг хазинасини муҳофаза этиш, балки тўпланган маблағни фақатгина ҳукмдорларнинг фармон ва кўрсатмаси билан ўз муҳри билан махсус ҳужжат орқали харажат учун ишлатилишига ҳам жавобгар бўлган. Хазиначи нафақат пул ва қимматбаҳо нарсаларни, балки мол-мулк омбори, зарур ашёларни кўриқлашга ҳам масъул ҳисобланган.

ЧИГИР ПУЛИ (ўзб.) – ушбу йиғим асосан, суғорма деҳқончилик ерларида, чигирдан фойдаланганлик учун олинган. Хусусан, қарздор деҳқонлар ҳам уни тўлаши мажбур бўлиб, агар деҳқон бир таноб ерни чигирда суғорган бўлса, улар чигир пули тўлашлари шарт бўлган.

ЧЎП ПУЛИ (ф.т) – баъзи манбаларда «ўтин пули» тарзида ҳам келтирилади. Ўрмон, саксовулзор, тўқай ва бошқа жойлардан аҳоли томонидан кўплаб дарахтлар ва бошқа ўсимликларни кесиб кетилиши баробарида жорий қилинган солиқ тури. Тоғли ва адирдашт ҳудудларида яшаган аҳоли томонидан ҳам маҳаллий тоғ ва адирдашт шароитга мослашган кўплаб ўсимликлар, хусусан, шувоқ, юлгун, саксовул, тоғолча, арча, бодом каби ўсимликлар ҳам кесилиб табиатга маълум миқдорда зарар етказилган, шундай шароитда давлат томонидан аҳолидан бир хил миқдорда солиқ йиғиб олинган. Бу чўп пули деб аталган.

ЎЛПОН (т.) – қадимда, ўрта асрлар ва ундан сўнг Шарқий ва Марказий Европада оммавий, барча учун жорий этилган мажбурий йиғим. Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг ўлпоннинг характери бирмунча ўзгартирилган ҳолда бу ерда ҳам жорий

этилган. У экин майдони, олинган ҳосил ва даромад миқдорига қараб, ҳар йили йигиб олинган.

ҚЎНАЛГА, ҚЎНОҚ ҲАҚИ (т.) – ўтмишда ҳарбий қисмлар, армия бир жойдан иккинчи манзилга силжиётган маҳалда йўлда катта-кичик қишлоқлар ва шаҳарларда тўхташга, тунашга мажбур бўлганлар. Шундай шароитда аҳоли уларни озиқ-овқат, ем-хашак ва жой билан таъминлашга мажбур бўлганлар, шундай қўним манзилгоҳлари қўналга, бериладиган мол-мулк, озиқ-овқат ва ем-хашак эса, қўноқ ҳақи деб аталган. Қўноқлар қўнган қишлоқлардаги аҳоли бериладиган ҳақни, албатта, ўз ҳимматларига яраша ҳада этганлар.

ҚЎШ ПУЛИ (т.) – 1. Хонликлар даврида ҳар бир иш ҳайвони, хусусан, қўш учун қўшиладиган ҳўкиз, от, эшак ҳисобидан олинган йигим.

2. Бир мавсумда икки иш ҳайвони ишлов бера оладиган ер майдони учун олинган бўлиб, унинг миқдори 1 сўмдан 3 сўм 60 тийингача бўлган. Бу солиқ тури Бухоро амирлигида амир Насрулло томонидан жорий этилган.

Чор Россияси хукмронлиги ва совет даврида солиқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари

Чор Россиясининг Ўрта Осиёни забт этиши ўлкада ишлаб чиқариш муносабатлари ва унинг характери тубдан ўзгаришига олиб келди. Айниқса, тарихан шаклланган ер эгаллиги муносабатлари билан бирга саноатлашган ишлаб чиқаришнинг, мустамлака бошқарув тизимининг, ўлка иқтисодиётига фаол аралашувнинг пайдо бўлиши, шубҳасиз, даромад ва фойда олиш манбалари, турлари ҳамда уларнинг шакллари ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмади. Шу боисдан ҳукуматнинг ички сиёсатида, авваламбор, ўлкада ҳар томонлама подшо Россияси манфаатлари учун хизмат қиладиган давлат бюджетини шакллантириш, бунда даромад ва фойда олиш манбаларини кўпайтириш муҳим ўрин тутган.

Чор Россиясининг мустамлакачилик тизimini мустаҳкамлаш учун, авваламбор, бошқарув тизimini шакллантириш ва шу асосда давлат хазинасига тушадиган солиқлар ва йиғимларнинг ўлкага хос тизimini ишлаб чиқиш зарур эди. Маълумки 1867 йилда ўлкада Туркистон генерал-губернаторлигининг штаби тузилади. 1867 йил июл ойида **Туркистон генерал губернаторлиги** ташкил этилади. Маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти, маркази Верний бўлган Еттисув вилоятлари генерал-губернаторлиги таркибига киритилади. Генерал-губернатор ва округ кўмондони этиб генерал-адъютант К.П. фон Кауфман тайинланади. Унга бирор давлатга уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш, ҳарбий-маъмурий, молиявий-иқтисодий, фуқаролик ишларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқлари берилган, шу боисдан у «ярим подшо» деб аталган. Бу тадбир чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиш йўлидаги ҳаракатида янги босқич бўлди.

1886 йилдан эътиборан «Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш тўғрисида» ги низомга мувофиқ унинг таркибида уездлар, волостлар, қишлоқ оқсоқолликлари ва овул жамоалари тузилади¹. XIX аср 80 - йиллари охирида Губернаторлик таркибида 5 та вилоят, 23 та уезд, уларнинг таркибида волостлар фаолият кўрсатган².

¹ Ўлкада бошқарув тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қараг: Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. СПб., 1906., Отчёт по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Сенатором Гофмейстером, Графом К.К. Паленомъ. // Сельское управление: Русское и туземное. СПб., 1910.

² *Тиллабоев С.* Россия империясининг Туркистонда маъмурий-худудий бошқарув соҳасидаги сиёсатининг баъзи хусусиятлари. // Ўзбекистон тарихи. 2005. №3. 75 бет.

Мухим бошқарув аппарати қаторида, 1868 йилда тузилган Туркистон генерал-губернаторлигининг **Давлат Назорат палатаси** (Государственная Контрольная палата) ва 1869 йилда тузилган **Давлат Хазина палатаси** (Государственная Казенная палата) тўғридан-тўғри Россия Империясининг Молия вазирлиги ва Давлат Назорат кенгашига бўйсунган¹. Давлат Назорат ва Хазина палатасининг асосий вазифаси этиб, давлат бюджетини шакллантиришда, хазинага тушадиган солиқлар, тушумлар ва бошқа маблағларни ва улардан меъерий фойдаланишни назорат қилиш бўйича чекланмаган ваколатлар берилган².

Давлат Назорат Палатаси маъмурий, бюджет ва тафтишга оид вазифаларни бажарган. У 1869 йилда Тошкентда Туркистон Хазина палатаси ва Молия вазирлигининг махсус кўрсатмасига биноан тузилган. Палата таркибида **девоңхона**, **хазина** ва **тафтиш** бўлимлари фаолият кўрсатган³. Хазина палатасининг муҳим вазифалари этиб бевосита давлат солиқлари, тушумлари, йиғимларининг хазинага ҳужжат асосида тушишини назорат қилиш, акциз солиқлари тўплаш шартлари ва тартибларини ишлаб чиқиш, йиллик давлат даромадлари ва фойдалари ҳисоботларини тайёрлаш, умуман назорат тафтиш характеридаги ишларни бажарган. Унинг таркибида жойлардаги 12 та маҳаллий хазина бошқармалари фаолият кўрсатган. Унинг раиси солиқ ва тушумлар, даромад ва харажатларга оид у ёки бу масалаларни ҳал этишда иштирак этиш орқали Туркистон генерал-губернаторлигининг кенгаши аъзолигига тўғридан-тўғри аъзо бўлган⁴. Айрим ҳолларда мазкур тузилманинг марказий ижроия органи Омск ва Каспийорти вилоятлари Хазина палаталари билан биргаликда иш олиб борганлар⁵.

Солиқларнинг давлат бюджетига тушиши, авваламбор жойларда, яъни уездларда фаолият кўрсатган хазина палатасининг иш фаолият билан бевосита боғлиқ бўлган. Уезд бошқармалари ҳар ойда икки-уч марта тегишли тушумлар, йиғимлар, киримчиқимларга оид маълумотларни Хазина палатасига юбориб турганлар. Маҳаллий бошқармалардан тушган барча киримлар, йиғимлар ва тушумлар ҳужжатлар асосида умумлаштирилиб, Назорат палатасига у орқали Молия вазирлигига юбориб турилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви Ф-1, Оп- 16, 2287 – Иш, 5, 6,7, 39-40 varaқ.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви Ф-1, Оп- 16, 2287 – Иш, 5, 6,7, 39-40 varaқ.

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви Р. Ф- 87, Оп – 1, 1470 – Иш, 151 varaқ.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви. Ф- 88, Оп – 1, 99 – Иш, 10 varaқ.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви Ф- 88, Оп – 1, 99 – Иш, 10 varaқ.

Аммо жойларда фаолият кўрсатган тузилмалар фаолиятини ҳам биз кўнгилдагидек деб айта олмаймиз. Бу ҳолат мавжуд йиғим ва тўловларнинг кўп ҳолларда давлат хазинасига тушмасдан, балки уларни маҳаллий солиқ тузилмаларида фаолият кўрсатаётган айрим порахўр кимсалар томонидан талон-тароғ қилинганлик ҳолатларида ҳам кўриш мумкин бўлган. Бу эса Туркистон Хазина палатаси ўз вақтида тегишли чоралар кўрмаганлиги, маҳаллий солиқ тузилмалари фаолиятини маълум тартиблар, қонун ва меъёрлар доирасида олиб бормаганлигидан далолатдир. Айнан шу мақсадда Туркистон генерал-губернаторлиги, XX аср бошларида Туркистон Хазина палатасини, тегишли ҳудудлар доирасида қайтадан ташкил этиш чораларлари кўрилади бошланади.

Ана шундай тадбирлардан бири Хазина палатасининг Самарқанд филиалини очиш ҳамда унинг назорати доирасига Самарқанд, Фарғона ва Каспийорти вилоятлари ва Бухоро амирлигининг рус аҳолиси яшовчи манзилгоҳларини киритиш ваколатини беришга уриниш бўлганлиги фикримиз далилидир. Туркистон Хазина палатасининг Тошкент бўлимига эса Тошкент, Сирдарё ва Семиречинск вилоятларидан тушадиган солиқларни назорат қилиш ваколатини бериш назарда тутилади. Албатта, бу тадбир амалга ошсада, 1910 йилда палатанинг фаолияти қайта кўриб чиқилгач, унинг Самарқанд бўлими фаолияти яна тўхтатилади¹.

Палатанинг уезд ва вилоят бўлимлари жойларда фаолият кўрсатган барча муассасалардан тўпланган йиғим ва тўловлар солиқ тизимига оид мавжуд қонун-қоидалар доирасида олиб борилган, яъни маҳаллий тузилмалар солиқларнинг кирими ва чиқими тўғрисидаги ҳужжатлар ва маблағларни Хазина палатасига ҳар ҳафтада юбориб турганлар. Йиғилган бошланғич маълумотлар умумлаштирилиб, бир ойлик маълумотлар тўпланган, шу асосда умумий маълумотлар Тафтиш палатасига жўнатирилган².

Маҳаллий аҳоли ижтимоий келиб чиқиши, миллати, эътиқодидан қатъий назар барча солиқ ва тўловларни тўлашга мажбур бўлганлар. Чор Россияси хукмронлиги даврида қуйидаги солиқ турлари амалда бўлган:

- **ер солиқлари** (поземельные подати и налоги);

¹ Пален К.К. Отчёт по ревизии Туркестанского края // Налоги и пошлины. СПб. 1910. – С. 245, 278.

² Пален К.К. Отчёт по ревизии Туркестанского края // Налоги и ... – С. 245, 278. .

- **диний муассасалардан олинадиган солиқлар** (земские сборы, земство солиқлари);
- **ижтимоий солиқлар** (налоги на общественные нужды)
- **маъмурий органлардан олинган солиқлар;**
- **ишлаб чиқариш** (даромад солиқлари) солиқлари шулар жумласидандир¹.

Ўз ўрнида ер солиқлари ва даромад солиғи бир қанча турларга бўлинган. Хусусан, ҳар бир қишлоқ жамоаси, овуллар, волостлардаги хусусий ерлар, амлок ерлари, вақф ерларидан, ишлаб чиқариш корхоналаридан, мактаблардан, мироблардан, қишлоқ хўжалик қурулларидан ҳам тегишли йиғим (солиқлар) олинган².

Мазкур солиқлар маҳаллий аҳоли учун қўшимча юк бўлиб тушиши баробарида, аҳолининг ижтимоий турмушига салбий тасир этган эди. Масалан, хонликлар Чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг, Бухоро амирлиги Россияга 500 минг олтин миқдорида товон тўлашга мажбур этилади, бу кўрсаткич Хива хонлигида 2 миллион 200 минг сўмни ташкил этган.³ Бундан ташқари туркманларга 310500 сўм ва ёвмудларга махсус 106 минг сўм кумуш ҳисобидан товон юклатилганлиги тарихий адабиётларда қайд этилади⁴. Хусусан бу кўрсаткич аср охирларига келиб Фарғонадан Россияга 3 миллион 399 минг 371 пуд пахта, 451 минг 740 рубллик тери, 192 минг рубллик пилла ҳиссасига тўғри келган.

Биргина Хива хонлигини бўйсундириш учун Чор қўшинларининг генерал Скобелев бошчилигидаги қиргинбарот урушининг ўзиёқ, ҳукумат томонидан маҳаллий аҳолидан солиқ ундириб олиш тактикаси режали асосда амалга оширилганлигидан далолат беради. Тарих фанлари доктори, профессор Ҳ.Бобобеков ва Ш.Каримов ва бошқалар томонидан ҳаммуаллифликда чоп этилган Ўзбекистон тарихи китобида ёзилишича, 1880 йилда генерал Скобелевнинг Хива хонлигидаги туркман ёвмудлари устига юриши даврида 10000 хонадонга 300000 сўм кумуш пул ҳисобидан солиқ солинади. Туркманларнинг байрамали уруғи эса 8000 хонадондан иборат эди: Уларга 15 кунлик муддатда солиқ тўлаш шарти қўйилади.

¹ Ўз Р. МДА Ф – И 21, Оп – 1, Иш 759, 974 ва бошқалар.

² Ўз Р. МДА Ф – И 21, Оп – 1, Иш 759, 974 ва бошқалар.

³ Рахимов Ж. Ўзбекистон тарихи. Т., 1999, 99 ва 107 - бетлар.

⁴ Бобобеков Ҳ, Каримов Ш ва бошқалар Ўзбекистон тарихи. Т., 2000.169- бет.

Товон тўлаш билан бирга, ёвмудлар юртига генерал-майор Головачёв бошчилигидаги 8 та пиёда рота, саккизта 4 фунтлик тўп, 2 та тезотар ва 6 та казак юзбошилари ракета батареяси юборилади. Уша пайтда Кўхна Урганч ёнида турган Оренбург отряди уларга кўмаклашиши лозим эди. Мободо, туркманлар солиқ тўлашдан бўйин товлашса, аямасдан барча уй-жойларини ёқиб, қаршилик кўрсатганларини эса оила аъзолари билан шафқатсиз қириб ташлашга кўрсатма берилади¹.

Россия давлат молия палатаси ижтимоий институт бўлганлиги сабабли, бюджет ва унинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот давлат назорати органлари томонидан текширилган. Туркистон генерал-губернаторининг даромад ва харажатлари Россия империяси рўйхатига киритилган, жойлардаги солиқ инспекторлари ва хазина органлари Туркистон Давлат Хазина палатасига бўйсундирилган.

Шу тариқа 1853 йилдан 1876 йилгача даврда барча хонликлар босиб олиниб Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги Россия протекторатига айлантирилади. Чор ҳукуматининг эътибори энди туркманлар яшайдиган ҳудудларни истило қилишга қаратилади. 1877 йилда Қизил Арвот, 1881 йилда Ашхабод, 1884 йилда Марв босиб олинади. Босиб олинган ерларда **Каспийорти** вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Шундай қилиб, Россия империяси 20 йил давом этган қонли уруш билан бутун Ўрта Осиёни босиб олди. Босиб олинган ўлкада мустақкам ва батамом ўрнашиб олиш мақсадида чет мамлакатлар билан чегараларни аниқлаш чораларини кўради. 1881 йилда Россия-Эрон чегара конвенцияси имзоланиб, янги Россия мулклари ва Россия-Эрон ўргасидаги чегара белгиланади. 1885-1887 йилларда Россия ва Англия ҳукуматлари томонидан Россия-Афғонистон чегараси, 1895 йилда эса Помирдаги чегаралар белгиланади. Бу чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги бошқинчилик ҳаракатининг якунловчи нуктаси бўлди.

Умуман XIX асрнинг 90-йилларига келиб, Туркистон генерал-губернаторлиги бешта - Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспийорти вилоятларига, вилоятлар уездларга, уездлар бўлисларга, бўлислар участкаларга бўлиниб бошқариладиган бўлди.

Туркистоннинг барча вилоятларида ҳарбий губернаторлик бошқармалари таъсис этилади. Ҳарбий губернаторлар бевосита

¹ Бобоев Х. Каримов Ш ва бошқалар Ўзбекистон тарихи.... 169-бет.

подшо томонидан тайинланадиган бўлди. Вилоят бошлиқлари эса доимо ҳарбий губернаторларнинг назорати остида бўлди.

Ўлкада мустамлакачилик тартиблари ўрнатилишига қадар ҳакамлик вазифасини бажариб келган қозилар маҳаллий аҳоли ўртасидаги ҳуқуқий муаммоларни шариат ва одат нормаларига таяниб ҳал қилувчи орган сифатида сақланиб қолинди. Бу, албатта, маҳаллий халқ оммасининг норозилигини кучайтирмаслик мақсадида кўрилган тadbирлар эди. Улар генерал-губернатор томонидан тасдиқланиб, уезд бошлиқлари назорати остида иш олиб борар эди.

Шундай қилиб XIX асрнинг охирларида Ўрта Осиёнинг катта қисми Туркистон генерал-губернаторлиги номи билан Россия тасаруфига ўтди. Қўқон хонлиги тугатилиб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги Россия империясига қарашли кичик, ярим мустамлака давлатга айланиб қолдилар. Хива хонининг Амударё бўлими бошлиғи, Бухоро амирининг «Рус сиёсий агентлиги» назорати остида эканлиги ва участка приставларигача ҳарбийлардан бўлганлигини инобатга олиб, ўлкада тўла ҳарбий-маъмурий бошқаруви, ҳарбий полиция режими ўрнатилганлигини яна бир бор қайд қиламиз. Бундай бошқарув тез вақт ичида ўлкани руслаштириш ва иқтисодий қарам ҳудудга айлантириш имконини берди.

Ўлка босиб олингандан сўнг Россия империяси минтақани бойлик орттириш учун улкан ҳудуд эканлигини англаб етган эди. Ундан Россия саноатини мунтазам хом ашё билан таъминлаб туриш мақсадида пахтачилик, қишлоқ хўжалигининг саноатбоп маҳсулот берадиган соҳаларини ривожлантириш, ер ислоҳоти ўтказиш йўли билан натурал хўжалик ривожланиш имкониятларини чеклаш, саноат маҳсулотлари сотиш учун кенг бозорлар яратиш, маҳаллий ҳунармандчиликнинг тўқимачилик саноат маҳсулотлари билан рақобат қиладиган соҳаларини тугатиш мақсадларини кўзлади. Бу сиёсатдан Россия тўқимачилик саноатининг корчалонлари, хусусан, рус буржуазияси манфаатдор эди.

Ўлка босиб олингандан сўнг кўплаб рус оилалари Туркистонга оммавий равишда кўчириб келтирилганлиги тарихдан аён. Улар маҳаллий халқлардан фарқли равишда маълум имтиёзларга эга бўлганлар. Улардан маълум муддатгача солиқ олинмаган. Ҳукумат бу ҳаракатларни «Маҳаллий аҳолининг манфаатига асло зид келмайди, чунки кўчиб келганлар янги ўзлаштирилаётган ва бўш

турган ерларга жойлашадилар, маҳаллий аҳоли эса ўз эҳтиёжини тўла қондириб келаётган ерларнинг тўлиқ эгаси бўлиб қолаверадилар» - деган ғояни ишлаб чиқдилар. Бироқ бу амалда бажарилмади.

Чоризм ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унумдор ерларни рус деҳқонларга ажратиб беришга ҳаракат қилган ва ер солиқларини ошириб йигиб маҳаллий аҳолининг ўз ерларини сотишга мажбур этган. Бундай «бўш турган ерлар», биринчи навбатда, ҳарбий хизматдан бўшаган аскарларга, Россиядан кўчиб келаётган деҳқонларга берилди. Ана шундай ўтроқ районлардан тортиб олинган ерлар Сирдарё вилоятида 47600 таноб, Фарғона вилоятида 75000 таноб, Самарқанд вилоятида 3000 минг таноб, Каспийорти вилоятида 7000 танобни ташкил этган.

Россия ҳукмрон доиралари Туркистон ўлкасига мўмай даромад манбаи ва арзон хом ашё макони сифатида қараб, халққа солинадиган солиқ ва мажбуриятларни кўпайтириш сиёсатини қўллаб келади. Натижада 1895 йилнинг ўзидаёқ биргина Фарғонадан Россияга 3 миллион 399 минг 371 пуд пахта, 451 минг 740 рубллик тери, 192 минг рубллик пилла ташиб кетилган.

Россия ҳукумати Туркистонни иктисодий жиҳатдан бағамом бўйсундириш, унинг бойликларини ташиб кетиш, рус саноатини хом ашё билан таъминловчи ўлкага ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозорга айлантириш сиёсатини юритди. Бу сиёсатни чор Россияси дворян-помешиклари ва буржуазияси қўллаб-қувватлади, улар ўлкани зулук каби сўришга киришиб кетдилар. Россия тўқимачилик саноати учун келтириладиган Америка пахтаси учун йилига 30-40 миллион сўм бож тўлаб келарди. Шу боисдан Туркистонни пахта хом ашёси етиштирадиган базага айлантириш Россия аграр сиёсатининг бош мақсади, деб белгиланди.

Хонликлар даврида давлат мулки ҳисобланган катта-катта ер майдонлари Россия давлати ҳазинасига тегишли, деб эълон қилинди. Вақф мулклари ҳам аста-секин давлат ихтиёрига олинди. Хусусий мулк ҳисобланган ерлар ҳам давлат мулкига айлантилди, уларни илгариги эгаларига меросий равишда фойдаланишга берилди ва солиқ солинди. Ижарага ер олиб, ундан амалда фойдаланиб келаётган хонадонларга ўша ерлар мерос қилиб бириктирилди ва уларга солиқ солинди. Шу тариқа ўлканинг барча ҳосилдор ерлари Россиянинг даромад манбаига айлантилди. Ер солиғи XIX аср охирида 4 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 38 миллион сўмдан ошиб кетди.

Подшо маъмурияти Туркистоннинг доимий эгаси бўлиш учун «кўчириш» сиёсатини қўллади. Фон Кауфман ташаббуси билан 1875 йилдаёқ Авлиёота туманида Россиядан кўчириб келтирилганлар ҳисобига 8 та рус қишлоғи вужудга келди. 1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»га мувофиқ рус деҳқонларини кўчириб келтириш ва жойлаштириш кучайиб кетди. Чор ҳукуматининг «Осиё Россиясида бўш ётган ерлардан» фойдаланиш борасида яратган имкониятидан фойдаланган кам ерли ёки ерсиз рус хонадонлари, казаклар 199 маъмуриятнинг ижозатисиз Туркистонга бойиш мақсадида оқиб кела бошлади. Шу тариқа, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида 1910 йилга келиб 124 та рус қишлоғи вужудга келади, уларда 70 мингга яқин кўчиб келганлар яшарди.

Кўчиб келганлар маҳаллий аҳолига қарашли серсув ва ҳосилдор ерларни ҳам эгаллай бошлайдилар, ер-сув масаласида улар ўртасида норозилик, тўқнашувлар бўлди. Рус маъмурлари кўчиб келган казакларга таяниш, маҳаллий аҳоли ғалаён кўтаргудай бўлса, уларнинг ёрдамида бостириш мақсадида Туркистонда деҳқончилик қилувчи рус казакларини куруллантирди. Улар амалда чоризм учун захира қўшинга айлантирилди. Мустамлакачилар ўлкада, хусусан, Фарғона вилоятида пахта плантациялари ташкил этди, суғориладиган экин майдонларини кенгайтди. 1885-1916 йилларда пахта экиладиган ер майдони 40 минг танобдан 550 минг танобга кўпаяди.

Далаларда ҳосилдорликни ошириш мақсадида 1884 йилда Туркистонда тажриба-уруғчилик станцияси очилади. Толаси сифатли уруғлик чигити яратилади. Пахтачиликда пишиқ толали ва ҳосилдор «Америка» навини экиш кенг тарқалди, бошқа экин майдонлари йилдан йилга қисқартириб борилди. Қишлоқ хўжалигида пилла етиштириш кўпайтирилади, қанд лавлаги, картошка, карам экинларини экиш ўзлаштирилди. Ўлкада виночилик, асаларичилик пайдо бўлди. Улардан 1867-1896 йилларда Россия империяси хазинасига 150 миллион сўм соф даромад тушган. Подшо маъмурияти Туркистонни Россиянинг бир қисмига айлантириш, унинг жанубий чегараларида ҳарбий истехкомлар қуриш, бойликларни ва етиштирилаётган хом ашёни ташиб кетиш мақсадида Темир йўл қурилишини бошлаб юборади.

1880-1889 йилларда Красноводск, Ашхобад, Марв, Чоржўй, Кушка, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон шаҳарла-

рини боғловчи Ўрта Осиё темир йўли курилади. 1890-1905 йилларда Тошкент-Оренбург темир йўли курилиб, Туркистон Россиянинг маркази билан боғланди. 1915 йилда Бухоро-Қарши ва Термиз-Қарши-Шахрисабз-Китоб темир йўли курилади. Темир йўллар курилиши муносабати билан Россиядан кўплаб ишчилар, инженер-техник ходимлар кўчиб келишади ва улар Туркистон шаҳарларига жойлаштирилади. Улар жойлаштирилган қисм янги шаҳар, маҳаллий аҳоли яшайдиган қисм эски шаҳар деб аталадиган бўлди. Янги шаҳарлар, жумладан, Скобелев (Ҳозирги Фарғона) шаҳри вужудга келди.

Туркистон Россиянинг маркази билан темир йўл орқали боғлангач, рус капитали (сармоялари) ўлкага оқиб кела бошлайди. Туркистон ҳам ашё базасида савдо-саноат юритиш, завод-фабрикалар куришга интилувчиларга Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки, Россия давлат банки пул қарз бериб турди. Натижада бир қатор заводлар, савдо шохобчалари, озиқ-овқат ишлаб чиқарувчи корхоналар курилади. Пахта ва уни харид қилиш билан шуғулланувчи 30 та савдо шохобчаси вужудга келади.

1913 йилда тузилган «Бешбош» деган пахта-ёғ ширкати Туркистонда 29 та пахта заводи куриб, ўлкада етиштирилган пахтанинг 30 фоизини харид қилган. Жами 80 минг тонна пахта толаси ташиб кетилиб, 160 минг тонна чигит тайёрланган. Катта сармоядор Вадьяевлар Туркистонда «Вадьяевлар 200 савдо уйи»ни ташкил этиб, 30 та пахта заводи курадилар. Улар маҳаллий ишчиларни арзон гаровга ишлатиш ҳисобига давлатга тегишли солиқларни тўлаб турганлар.

Фарғона водийсидаги кенг пахта далалари, темир йўллар, пахта тозалаш заводлари ва Иваново тўқимачилик корхоналари Вадьяевлар назоратидаги катта комбинат таркибига киритилган эди. Улар йилига Фарғона водийсида етиштирилган 7-8 миллион пуд пахтани Ивановога ташиб кетарди. Мустамлакачилар қанчалик бойиб борса, арзон ишчи кучи бўлган маҳаллий аҳоли шунчалик кашшоқлашиб борар эди.

Дехқонлар оғир шартлар асосида қарз оларди, қарзини тўлай олмай ўзига тегишли ерини сотиб, ерсиз қоларди, мардикорлик, чоракорлик қилишга мажбур бўлардилар. Улар ёки ер эгалари қўлида ёлланиб батраклик қилишга ёки янги очилаётган корхоналарга арзимаган иш ҳақи эвазига ишлашга мажбур

бўлардилар. Ерни Россия банклари, саноат корхонлари эгалари ёки пулдор маҳаллий бойлар сотиб олардилар.

1908 йилда ўлкада 378 та саноат корхоналари фаолият юритган бўлса, 1917 йилда уларнинг сони Бухоро амирилиги ва Хива хонлигида қурилган корхоналарни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 1200 тага етган. Ўлкада саноат тармоқларининг ривожланиши аҳолининг табақаланишига таъсир этиб, миллий буржуазия ва ишчилар синфи шакллана бошлади. 1914 йилги маълумотларга кўра ўлкада 49,5 минг ишчи бўлиб, улардан 25,5 минг саноатда, 24 минг темир йўл ва унга хизмат қилувчи устахоналарда ишлаган.

Туркистонда пахта тозалаш заводлари, дўконлари, тегирмонлар, қатта-қатта боғ узумзорларга эга бўлган маҳаллий буржуазия табақаси ҳам фаолият юритди. Маҳаллий аҳолига мансуб ишчиларга россиялик ишчиларга нисбатан 2,5-3,5 баравар кам иш ҳақи тўланган. Шу билан бирга Россия империяси Туркистон халқларини маънавий-маданий жиҳатдан тутқинликка солиш, ўзининг узокқа мўлжалланган манфаатига бўйсундириш сиёсатини юритди. Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилояти ҳарбий-губернатори Скобелев шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди». Туркистонда ана шундай ёвуз қарашларга мос сиёсаг ва амалиёт юритилди.

Шу тариқа ўлкада XX аср бошларига келиб 90-100 гектарча суғориладиган ери бўлган бой хўжаликлари вужудга келади. Россиялик сармоядорлар ўлкада пахта тозалаш, ёғ ва спирт ишлаб чиқариш, пиво, тамаки, ун, қанд, совун, гишт, кўн, мис эритиш, жун ювиш, оҳақ қиздириш заводлари ва озик-овқат корхоналари қуриб, улардан мўмай даромад олишни йўлга кўядилар.

Туркистон Россиянинг жаҳон бозорларида ўтмайдиган товарлари сотиладиган бозорга айлантирилади. 1895 йилда Туркистонда Россия корхоналарида тайёрланган 6 миллион сўмдан ортиқроқ суммада темир, мис, чинни буюмлар, газлама, ёғоч, чой, озик-овқат ва бошқа буюмлар сотилган бўлса, 1914 йилда сотилган буюмлар салмоғи 243 миллион сўмдан ошиб кетган.

XX аср бошларида пахтачилик Туркистон саноати ва қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 40 фоизини ташкил этган бўлса, дон 37 фоиз, чорвачилик 15,8 фоиз, боғдорчилик 3 фоиз, узумчилик 3 фоиз, бошқа соҳалар эса 1,2 фоизни ташкил қилган. Агарда уни

молиявий жиҳатдан таҳлил этилса, рақамлар янада ойдинлашади. Туркистон генерал-губернаторлигининг даромадлари 1869 йилда 1.884.200 сўмни ташкил этиб, бунда жами 60,5 фоизи солиғига тўғри келган (52,3% бевосита ва 8,2% билвосита солиқлар). Туркистон ўлкасининг иқтисодиётида аввалгидек қишлоқ хўжалиги устун тургани сабабли даромад сметасининг асосини унга доир солиқлар ташкил этган.

Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низомда барча ерлар (вақф ерлардан ташқари) хазинага тегишли деб эълон қилинади ва бугунгача унга ишлов берган жамоа-қураларга фойдаланишга берилади. Барча ерлар солиққа тортилди. Айни вақтда, танобона ва хирож ўрнига «оклад тизими» (қатъий белгиланган окладлар билан солиққа тортиш тизими) келди, у пул муносабатлари анча ўсган ва нархлар беқарор бўлган вазиятда арзон ҳамда самаралироқ бўлган.

Солиқ оклади олти йилга белгиланган. Уни ҳисоблаб чиқариш учун ўртача ялпи даромад белгиланган. Солиқ миқдори унинг 10 фоизини ташкил этган. Ўртача ялпи даромадни аниқлашда қуйидагилар эътиборга олинган: Ҳақиқатан экин экилаётган ер майдони; ўртача ҳосил; улар эгаллаган маконда асосий бўлган маҳсулотларнинг кейинги ўн йил ичидаги маҳаллий нархлари. Ернинг сув билан таъминланганлик даражаси ҳисобга олинмаган.

Америка навига мансуб пахта етиштиришни кўпайтириш учун экинзорни имтиёзли солиққа тортиш қўлланилган. Бу ерлар бугдой, беда, жўхори далалари билан бир хил даражада солиққа тортилган. Лекин бир десятина пахтазордан олинган ялпи даромад номлари келтирилган экинларникидан 4-5 барабар юқори бўлгани сабабли солиқ имтиёзлари деҳқонларда уни етиштириш учун қизиқишни кучайтирган.

Мустабид ҳукуматнинг солиқ сиёсати ҳам халқни талон-тарож қилишга асосланганди. Солиқ ва мажбуриятлар тури жуда кўп эди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, чор ҳукумати ўлкани босиб олгандан кейинги дастлабки ўн йилликда хонлар давридаги солиқ тизимини сақлади. Чунончи, хирож ва таноб солиқлари йиғилди (улар ҳосилнинг 1/5 ва 1/3 қисми ҳажмидан олинган). Кўчманчиларнинг ҳар бир хонадонидан 3 сўм 50 тийин миқдориди солиқ олиб турилди. 1886 йилда «Ўлкани бошқариш ҳақида Низом» қабул қилингандан кейин солиқ тартибларига айрим ўзгартиришлар киритилди. Бунга кўра сувли ва баҳорикор ерларда деҳқончилик

билан шуғулланувчи кимсалардан ялпи даромаднинг 10 фоизи ҳажмида давлат ер солиғи олинадиган бўлди. Кўчманчилардан эса ҳар бир ўтов, яъни хонадондан 4 сўмдан олиш жорий этилади.

Шунингдек, давлат томонидан белгиланган турли мажбуриятларни натура ва пул билан олиш татбиқ қилинади. Савдогар ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи кишиларга ҳам солиқ солинган. 1911 йилга оид маълумотларга кўра жамоа ер солиғининг талай қисмини – 715.101 сўмини Андижон уезди, 611.221 сўмини Скобелев уезди қоплаган. Ҳукумат ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унумдор ерларни рус деҳқонларига ажратиб беришга ҳаракат қилган ва ер солиқларини ошириб йигиб маҳаллий аҳолининг ўз ерларини сотишга мажбур этган. Бундай «бўш турган ерлар» биринчи навбатда ҳарбий хизматдан бўшаган аскарларга, Россиядан кўчиб келаётган деҳқонларга берилади.

Туркистонда ҳам савдо қилиш ва ҳунармандчилик билан шуғулланиш ҳуқуқи учун боғлар тўғрисидаги 1865 йилги умумроссия низоми жорий этилди, у закот ўрнида қўлланилган. Бироқ Генерал-губернаторлик сметасида ҳунармандчилик солиғининг салмоғи арзимаган даражада бўлиб – 1913 йилда 4,3 % ни ташкил этган. Юқорида кўрсатилган солиқлар билан бир қаторда маҳаллий ўлпонлар (диний маҳкамалар солиғи, земский сборы) олинган. Шунингдек, давлат томонидан белгиланган турли мажбуриятларни натура ва пул билан олиш татбиқ қилинди. Савдогар ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи кишиларга ҳам солиқ солинган эди.

УПРАВЛЕНИЕ
ДИВИЗИОНАГО
УЕЗДНАГО
НАЧАЛЬНИКА.

25/189
№ 5886
Упр. Казанское

ПЛАТЕЖНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО 11

Сельский старшина *И. И. Иванов*
волости *Казанской*
иметь внести в Дивизионное Уездное Казначейство на селение *И. И. Иванов*
гу на № 13

УПРАВЛЕНИЕ
ДИВИЗИОНАГО
УЕЗДНАГО
НАЧАЛЬНИКА.

25/189
№ 5886
Упр. Казанское

ПЛАТЕЖНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО 14

Сельский старшина *И. И. Иванов*
волости *Казанской*
иметь внести в Дивизионное Уездное Казначейство на селение *И. И. Иванов*
гу на № 13
охлади 18 года:
а) полевой подати
б) казенной подати по 4 р
в) земского сбора по
1 руб. 25 коп. *И. И. Иванов*
г) на содержание администрации
д) на содержание училища

Самарқанд вилояти Жиззах уезди бошлиғи томонидан
масдиқланган, волостлардан ундирилган солиқ тўлови
ҳақидаги гувоҳнома. (1889 йил)

Приговоръ

1912 г. 14. Мартя

Мы нижеподписавшиеся выборники *Нах*
рутинской волости
Джизакского уезда выслушали предписание

Начальника Джизакского уезда о распределе-
нии причитающихся въ *Нахрутин*
волости податей между отдельными обще-
ствами. *в 1912 г.*

Изъ предписанія видно, что съ *Нах*
рутинской волости въ текущемъ году при-
читается къ сбору.

- 1) Поземельной подати
 - 2) Земского сбора
 - 3) На содержание школъ *865 ф. 84 к.*
 - 4) На податныя и др. книги *30 р.*
 - 5) На содержание администраціи *298 р.*
- Законъ, ср. 1 къ ст. 1 пр. 9 къ ст. 5.

Инструкціи о правахъ, обязанностяхъ и
кругѣ дѣятельности сельскихъ должностныхъ лицъ
и установлении Туркестанскаго края постано-
вленіи:

Вышеупомянутую сумму сборовъ распре-
делить между обществами въ слѣдующемъ раз-
мѣрѣ:

اتفاق نامه

۱۹۱۲ نجى ايلده

بىز لار توپانده قولمىز قوبوغچى سايسلامىش
بولمىد ان دىراخ اويارى تان
جناب *دستورالعمل* اوبانو حاكمى نى فرمايش لارين
ايدوت ديك آزراى نيشىلى بادشاه لىق الى نى

۱۹۱۲ نجى ايلداغى

بولوبىده هر دةتمه ياكى اولغنه بولمات اوچون
۱۹۱۲ بولوروق دان معلوم بولدىكه اوشبو ايلده

ايغ نامك كبراك

۱- اوبان بلى

۲- بوشده سابق بلى

۳- اوشكول بلى *۱۹۱۲-۱۹۱۳*

۴- دفتر بلى *۱۹۱۲*

۵- وظيفه عمالدار *۱۹۱۲-۱۹۱۳*

زاكون: اخبارى ۱ نجى. باغه مخصوص *۱۹۱۲*
ل نجى باغه دسترولما لده

حقوق و خدمت لارى نى خصوصنده بيان بولغان
جمعت عمالدارلارى اوچون وهم جات ريسخوندارلارى
اوچون تركستان كراينه جارى بولمىش نظام لارغه
موافق حكم قىلدىق بولغاننده بيان بولمىش سومه بلى
هر ده بى وياشكى اول بلى بول تونغرىده قىلن
آرالارينه بولنپ سالماق غه

**Жиззах уезди, Накрут волостидан ундириладиган
махаллий йигимлар тўғрисидаги
хукнома. (1912 йил)**

897

Казанский уезд

Начальника Джизакского Уезда.

Самаркандской Области

Д Ъ Л О

Примечание к № *14* *Июль 1887 г.*

По части *хозяйственной*

Селу и деревне в Самаркандской
Жизакской волости за 1887 г.

НАЧАЛО	<i>1 июля</i>	1887 ГОДА.
КОПЧЕНО	<i>14 июля</i>	1887 ГОДА.
НА	<i>32</i>	ЛИСТАХЪ.

**Самарқанд вилояти Жиззах уезди волостларидан
тўпланган хўжалик солиқ ва йигимлар
ҳақидаги хўжасат. (1887 йил)**

ИТОГО		По обращению		Земельного		Кладового		Положительно		Имена и фамилии владельцев
Число	Сумма	Число	Сумма	Число	Сумма	Число	Сумма	Число	Сумма	
181	12	12	12	2	2					Мухоморов, Александр
182	7	12	12	2	2					Мухоморов, Александр
183	8	22	22	2	2					Мухоморов, Александр
184	10	22	22	1	1					Мухоморов, Александр
185	20	18	18	2	2					Мухоморов, Александр
186	8	12	12	2	2					Мухоморов, Александр
187	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
188	11	12	12	2	2					Мухоморов, Александр
189	4	12	12	2	2					Мухоморов, Александр
190	16	22	22	1	1					Мухоморов, Александр
191	7	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
192	2	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
193	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
194	7	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
195	2	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
196	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
197	9	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
198	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
199	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
200	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
201	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
202	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
203	2	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
204	2	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
205	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
206	8	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
207	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
208	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
209	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
210	3	12	12	1	1					Мухоморов, Александр
170	172	20	10	50	50					

Гараша қишлоқ жамоасидан тушган солиқ ва йигимлар тўғрисидаги маълумотнома. (1899 йил 15 август)

Податвен изборахъ:

تقسیم چي لاری قول قوریا دورمان تایی

شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
غناز و شکر ووش	غناز و شکر ووش	غناز و شکر ووش	غناز و شکر ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش
شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش	شهره کوروش ووش

1899 год 15. Август
 Выборный лист
 сходы *Аввакумтеска* волости
 обрабаи для разсмотрѣния разкладки между
 отдельными владельцами собственности в
 выборах в волостной управленийный орган по
 закону 293 ст. Подолж. губ. Указ. Турк. края
 Подписано:

1899 15. Август
 1899 15. Август
 1899 15. Август
 1899 15. Август

Шехер кوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش
Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش	Шехер کوروش ووش

**Накрут волост боиқаруви кенгашининг Гараша қишлоқ
 жсамоасидан тўпланган солиқларни мувофиқлаштириши
 тўғрисидаги қарори. (1899 йил)**

Правительства о приостановлении назначения выборов в Туркестанском крае.

Временное Правительство постановило:

В виду ряда затруднений, связанных с проведением законов о земском и городском самоуправлении в Туркестанском крае, не оставившая работ по составлению избирательных списков в городских поселениях и сельских местностях Туркестанского края:

I. Не назначать выборов в сельских местностях, а равно в тех городских поселениях, в коих выборы не назначены.

II. В тех городских поселениях, в коих выборы назначены, таковы же продолжать до восстановления дополнительных указаний.

III. Привести в исполнение изложенное постановление по телеграфу.

М.

Крупная вранья и о-е в потребит.

19 октября около 2 часов дня, во время обеденного перерыва, втроем обобраден магазин Ташкентского общества потребителей. Воры проникли со двора через открытый пустой подвал, сломали дверной наружный замок и вбрались в магазин. Было похищено значительное количество товаров: билья, фуфаяк, протыпки, чулок и проч. всего, по предварительному подсчету, на сумму около 3.000 рублей. Как товар, вывешенный публично проходившая мимо магазина в это время, т. е. часа в два — в 3 го, выдана поров, несших похищенное в двух больших мешках. Производится энергичное расследование.

В. Подходный налог. Туркестанская казенная палата получила циркулярную телеграмму департамента окладных сборов, по которой уплата второго вноса по доходному налогу отсрочена до 1-го ноября с. г. Эта отсрочка распространяется на следующие податные участки: Казалинский, Черниковский, Туркестанский, — 1 уч. г. Ташкента, Катта-Курганский, 1 участок г. Ноканда, 2 и 3 участка Скобелевского уезда и 3 участка Наманганского уезда.

Согласно телеграммы тов. министра финансов от 7 с. м. уплата второго вноса подоходного налога отсрочена до 1 декабря с. г., причём эта отсрочка распространяется на: 3 и 5 участки г. Ташкента, 1 и 2 участка Ташк. уезда, 1 и 2 участ. г. Самарканда, Дивракий и Ходжейтский уезды, 2 и 3 участки Андijanск. уезда, 2 участка г. Коканда, на 1 участок кокандского уезда и на Опшский уезд.

В. В полном театре. Комитет и театральная комиссия 2-го Сиб. отделения сообщают, что в полном театре составлен список

По краю

Нам пишут:

В Казалинск, 8 с. м. избрана городская дума. 12 с. м. состоялись выборы урарам. Избраны — городским головой В. Н. Егорин, секретарем Ф. I. Самойлов, членами управы — М. Кузубаев и М. Шариков. Дума и управа помещаются в городском здании, перенесшемся в город, по дарственным запискам от ипол. Д. И. Иванова.

В с. Александровка Ташк. у. 1 с. м. состоялось общее собрание местного судо-сборного общества на под председательств. А. Крылова. По предложению председателя т. м. приобрел общество дом на 2700 р. Помимо управления в этом доме предложено во дворе устроить службой пункт, а также всякого рода посреднической операции.

Шершен Яким

Письма в Редакцию

М. Г. Р. Редактор.

В № 225 газеты «Турк. Курьер» от 19 с. м. помещена заметка, озаглавленная: «Обществу мусульманской Областной Общ. и содержащая в себе жгучий отчет о прохождении 9—10 с. октября в г. Туркестане областном мусульманском съезде, с составленным кандидатским списком в Учредительное Собрание. Так как автор этой заметки, по видимому, не будучи в курсе вопроса, допустил неправильное объяснение хода и результатов работы этого съезда и внос и выводу работ необоснованных выводов, имеющих характер личных выводов на меня, то в интересах восстановления истины очень прошу Вас напечатать нижеизложенное: Областной мусульманский съезд в г. Туркестане был организован в силу особого постановления Туркестанского мусульманского краевого съезда, проходившего в г. Ташкенте 17—30. сент. съездом с целью составления объединенного кандидатского списка в Учредительное Собрание по возможности от всех народностей, классов, политических и общественных организаций в Самаркандской области.

Присутствуя и выполняя этой задачи, руководители съезда прежде всего приняли к общему вниманию так называемых «младомусульман» с организацией «Улама» и другими организациями.

Узоқ тарихий тараққиёт жараёнида Мовароуннаҳр, Туркистондаги мадрасалар, диний ўқув муассасалари, масжидлар, диний авлиёларнинг вақф, суюрғол сифатида васиқа асосида инъом этилган, васият қилиб қолдирилган ерларидан солиқлар олинмаган. Аммо 1880 йилда Губернатор Фон Кауфманнинг буйруғига биноан вақф маҳкамалари ерларидан «земство солиғи» олиш жорий этилади. Бундай тадбирнинг амалга оширилиши ўлкада оммавий норозилик, халқнинг умумий қаршилигига олиб келади, шу билан бирга, халқнинг турмуш тарзини анча оғирлашишига олиб келган эди. Агарда манбаларга мурожаат этилса, 1886 йилда чиқарилган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом» нинг 265, 266, 267, 236, 289 ҳамда 299 моддалари бевосита вақф масаласига тегишли бўлган¹.

Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман вафот этгандан сўнг, 1882 йилда подшо Александр III «Туркистон ўлкасини тафтиш қилиш» тўғрисида буйруқ беради. Мазкур буйруққа кўра ўлкада тафтиш ишлари бошлаб юборилади. Унга ҳарбий маслаҳатчи Гирс бошчилик қилади². Тафтиш комиссияси томонидан ер, мулк, солиқ, шунингдек, вақф масаласига алоҳида эътибор берилиб, у бу ҳақда қуйидаги фикрни билдирган эди: «Хайр-эҳсон ёки авлодлар фойдасига инъом қилинган мулклар нафақат Туркистонда, балки бутун Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалгандир. Шу кунгача ўтказилган ер-солиқ тўғрисидаги ўзгаришларга қарамай, вақф мулклари масаласи ҳозирга қадар ҳамон ҳал этилмасдан қолмоқда»³.

Гирс вақф мулклари масаласида қуйидаги фикрни билдирган: «Хайр-эҳсон тариқасида жорий этилган вақфлар давлат солиқларидан ва земство мажбуриятларидан озод этилсин. Аҳоли яшайдиган вақф ерлари ўша жойларда яшовчи аҳолига вақф маҳкамасига солиқ тўлаш шарти билан берилсин. Аҳоли яшамайдиган вақф ерлари эса вақф маҳкамалари ихтиёрида қолдирилсин. Ўз авлоди фойдасига вақф қилинган мулклар шу авлоднинг хусусий мулки деб эълон қилинсин ва ҳар қандай имтиёзлардан маҳрум этилиб, уларнинг давлат фойдасига солиқ тўлаши жорий этилсин. Олаётган даромадларини хайр-эҳсон

¹ *Маллабоев. Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хўжа Ахрор Валий авлодлари вақф мулклари мисолида). тарих. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. -Т, 2004. -Б. 14 бет.

² *Маллабоев. Б.* Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги....15 бет

³ Ўша жойда.

тариқасида бераётган турли вақф маҳкамаларининг бир қисми давлат солиқларидан ва «земство» мажбуриятларидан озод қилинсин. Вақфларни назорат қилиш учун Янги Марғилон, Самарқанд ва Тошкентда махсус вақф бошқармалари ташкил этилсин ҳамда генерал-губернаторлик амалдори ва маҳаллий халқ вакилларидан 4 киши аъзо этиб тайинлансин»¹.

Туркистон генерал – губернатори 1886 йилда тасдиқлаган **“Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”** ги Низомга мувофиқ вақфномалар қонуний ёки қалбаки эканлигини текшириш назарда тутилган эди. Низомда вақфнома асл нусха бўлмаса ноқонуний деб тошилса, вақф ташкилотининг мазкур ерга бўлган ҳуқуқи тан олинмайди ва бу ерлардан давлат ер солиғи олинади деб кўрсатилган эди. Туркистон генерал-губернаторлигининг 1887 йил 19 мартда Вилоят бошқармалари учун ишлаб чиқилган қўлланманинг 3–бандининг изоҳида кўрсатилишича, ҳар бир вақф ҳужжатида Бухоро амири ёки Қўқон хонлари камида 1 та муҳри бўлгандагина у қонуний деб ҳисобланади ва давлат ер солиғидан озод қилинади - дейилган эди².

1894 йилга қадар вақф мулкларига эга бўлган маҳкамалар ҳамда вақф ерида яшаётган аҳолидан хирож ва таноб солиғи олинган. Лекин бу тадбир ҳукуматнинг 1894 йил 9 июндаги 27–сонли буйруғига асосан ер учун белгиланган умумий давлат солиғи билан алмаштирилган.

Туркистон Россия империяси таркибига Кавказ ва Қримдан сўнг киритилган мустамлака ўлка эди. Чор ҳокимияти бу ерда ўз маъқеини мустаҳкамлаш учун ўлкада ҳам сиёсий ҳам ғоявий, ҳам маънавий кучга эга бўлган ислом динини заифлаштириш мақсадида динга очиқдан очиқ тазйиқ ўтказиш хавфли эканлигини тушуниб етади. Шу боис уларнинг ислом динига қарши кураш усуллари муттасил ўзгариб, такомиллашиб борган. Айнан шу жиҳат биз юқорида қайд этганимиздек, мустамлака маъмуриятининг вақф мулкларига нисбатан, сиёсати ва солиқ тизимида ўз аксини топган, десак муболаға бўлмайди.

Туркистон генерал губернатори Фон Кауфман 1878 йилдан бошлаб, Туркистон мусулмон муассасалари ва диндорлари фаолиятини Оренбург муфтийлиги бошқарувидан озод этиб, Туркистон мусулмонлари бошқарувига чек қўйишга эришгани

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

бўлди. Бу Туркистон генерал-губернатори ўзининг исломга қарши ишларига нисбатан мусулмонларнинг, диний уламолар норозилигининг олдини олиш, ҳукуматнинг ер-сув мулкларига нисбатан солинган солиқ сиёсати халқ орасида норозиликни келтириб чиқармаслигини, шунингдек, чор ҳокимиятига нисбатан халқнинг хайрихоҳлик кайфиятини уйғотиш мақсадида қилган эди.

Аммо ҳукуматнинг диний маҳкамаларга нисбатан сиёсати ўзгармасдан қолаверди. Бунинг исботи сифатида 1898 йилда Туркистон генерал губернатори Духовской Россия ҳарбий вазирига йўллаган махсус далолатномасида ўлкада чор ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларини санаб ўтади ва улар орасида Туркистонда мусулмонлар диний идораларидан ундирилаётган солиқларга нисбатан шафқатсизларча муносабатда бўлиш зарур эканлигини уқдиради¹.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, бу даврда мадрасалар, масжидлар ва бошқа диний муассасалар ўз фаолиятларини бироз қисқартирган бўлсаларда, мазкур муассасалар давлатга солиқларни ўз вақтида тўлаш баробарида, ўз эҳтиёжлари ва имкониятлари доирасида иш юритганликларини ҳам таъкидлаш ўринли бўлади. Мадрасаларга вақф қилинган мулклар ичида энг асосийсини ер майдонлари ташкил этганлиги аён. Масалан, Қўқондаги «Минг Ойим» мадрасаси шаҳар атрофидаги тўққизга қишлоқ ерларидан олинган солиқларидан фойдаланган². Бу эса ўз даврида мадрасаларга вақф мулкларини бошқариш ҳамда солиқ тўловлари масаласида катта имтиёзлар берилганлигини кўрсатмоқда.

Биргина Тошкент шаҳрида вақф ерлари 1866 йилда 6615 танобни ташкил этган. 1892 йилда Туркистон мадрасаларининг ерлари, яъни вақф мулкларидан келадиган даромади 140923 сўми ташкил этган бўлиб, шундан 10740 сўми Тошкент мадрасалари ҳисобига тўғри келган³. Тошкент мадрасалари орасида вақфдан тушадиган энг юқори даромад Хожа Аҳрор мадрасаси зиммасига тўғри келган. Унинг йиллик даромади 3100 сўмдан иборат бўлган. Хусусан “Туркестанские ведомости” газетаси сонларининг бирида қайд этилишича, 1876 йилда Тошкент мадрасалари орасида вақф мулкларидан тушадиган даромадлар қуйидагича бўлган:

Хожа Аҳрор мадрасаси – 1,5 минг тилла;

¹ Ўз Р. МДА Ф – И 21, Оп – 1, Иш 792, 986.

² Туркистон мадрасалари. // Фан ва турмуш. 1992. № 2. 10 бет.

³ Султонов У. XIX асрда Тошкент мадрасаларининг ҳолати. // Ўзбекистон тарихи. 2005 №3. 71 бет.

Бекларбеги мадрасаси – 800-1000 тилла;
Эшон қули додҳоқ мадрасаси – 600 тилла;
Бароқхон мадрасаси – 400 тилла;
Маҳмуд дастурхончи мадрасаси – 300 тилла;
Шукурхон мадрасаси – 250 тилла;
Абулқосим мадрасаси – 180 тилла;
Бўрихўжа мадрасаси – 50 тилладан иборат бўлган¹.

1886 йили эълон қилинган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида” ги низомга кўра ер муносабатлари соҳасидаги тадбирлар ҳам кўзда тутилган бўлиб, барча ерлар (вақф ерлар билан қўшиб ҳисоблаганда) хазинага тегишли деб эълон қилинади ва улар солиққа тортилади. Айни вақтда танобона ва хирож ўрнига «оклад тизими» (қатъий белгиланган окладлар билан солиққа тортиш тизими) жорий этилади, у пул муносабатлари анча ўсган ва нархлар беқарор бўлган вазиятда арзон ҳамда самаралироқ бўлган, солиқ юкмаси олти йилга белгиланган. Солиқ миқдори унинг 10 фоизини ташкил этган. Ўртача ялпи даромадни аниқлашда қуйидагилар эътиборга олинган: Ҳақиқатда экин экиладими ёки йўқми, ўртача ҳосил, улар эгаллаган ерда асосий етиштириладиган маҳсулотларнинг кейинги ўн йил ичидаги маҳаллий нархлари ва ҳоказо. Ўтроқ деҳқонлар яшаган ерларда ернинг сув билан таъминланганлик даражаси ҳисобга олинмаган, ярим ўтроқ чорвадор халқларда ернинг сув билан таъминланганлик даражасига эътибор қаратилган.

Ўлкада Америка навли пахта етиштириш амалга оширилади. Уни мутгасил ошириш учун, ерларга имтиёзли солиққа тортиш қўлланилган. Бу ерлар буғдой, беда, жўхори далалари билан бир хил даражада солиққа тортилган. Лекин бир десятина пахтазордан олинган ялпи даромад номлари келтирилган экинларникидан 4-5 баравар юқори бўлгани сабабли солиқ имтиёзлари деҳқонларда уни етиштириш учун қизиқишни кучайтирган². Кўчманчи аҳоли учун подшо ҳукумати 1867 йилда ҳар бир ўтовдан 2 сўм 75 тийин ҳажмида ўтов йиғими белгилаган, бу йиғим 1882 йилга келиб 4 сўмга етган. Сметада бож йиғимлари каттагина, 27 % дан 29,3 % га қадар ўрин эгаллаган³.

¹ Ўша жойда.

² Шаропов Б. Чоризмининг мустамлакачилик сийсати даврида Туркистонда солиқлар.// Солиқ сийсатининг янада эркинлаштириш-энг устувор вазифа мавзусидаги Республика ёш олимлар ва иқтисоддорни талабаларнинг илмий- амалий конференцияси тезислари. Т., 2007. 313 бет.

³ Ўша жойда.

Маълумки, Ўлкада қишлоқ хўжалигининг аҳолини ва имкониятларини ўрганиш учун 1878 йили рус олими академик В. Миддендорфнинг махсус экспедицияси уюштирилади. Миддендорф пахта етиштирадиган муҳим қишлоқларни, жумладан, Пойтуғ, Тўртқўл, Ҳаққулобод, Учқўрғон, Уйчи томонларида бўлиб, пахтачилик ва ирригация тармоқларини ўрганиб чиқади ҳамда ўз маълумотларида водийдаги аҳолидан ундириб олинadиган солиқлар тўғрисида ҳам маълумотларни бериб ўтади. Бунда маҳаллий солиқларнинг аксарияти шу соҳа зиммасига тўғри келган.

Ўша даврда Фарғона водийси бутун Туркистон пахтасининг деярли 80 фоизини берган. Агар 1892 йили 1 млн. 15687 пуд пахта толаси етиштирилган бўлса, ўн йил ўтгач, бу кўрсаткич салкам 4 млн. пуд толани ташкил этган. Солиқ ундириш ва камбағал деҳқонларга олдиндан қарз бериш, судхўрлик кучаяди. Улгуржи пахта сотиб олувчилар деҳқоннинг иқтисодий мухтожлигидан фойдаланиб эрта баҳорданок ҳосилга жуда паст нарх белгиланар ва пул қарз берардилар. Масалан, Фарғона вилоят ҳарбий губернаторининг маълумотига қараганда, Андижон атрофида рус мулкдорлари деҳқонларга бир пуд пахтани бир сўм ёки бир сўм 50 тийиндан белгилаб, пул қарз берар, сўнг кузда шу нархда сотиб олишарди, саноатчиларга эса, 2 сўм 50 тийин, 2 сўм 70 тийиндан сотишар эди¹. Шу тарзда насия ва қарздан фойдаланиш авж олган сари майда деҳқон хўжаликлари судхўрлар ва савдогарлар чангалига тушиб, хонавайрон бўла боради. XX аср бошидан, ер эвазига олинган қарзларни узиш учун экин ерларни сотиб юбориш оммавий тус олади. Ҳатто қарз, оғир солиқ эвазига камбағалларнинг ерларини зўрлик билан тортиб олиш ҳоллари ҳам содир бўлган. Хусусан, Избоскан волостидан тушган бир аризага кўра деҳқон Султонхўжа Абдурахмонхўжаев номидан Туркистон генерал-губернаторига йўлланган бўлиб, унда у андижонлик бир судхўр зулмидан шикоят қилади. Султонхўжа 500 сўм қарз олган. Лекин судхўр бой 1000 сўмдан камига вексель беришга унамаган. Султонхўжа унга турли вақтда ҳаммаси бўлиб 1715 сўмлик пахта ўтказган. Шунга қарамай судхўр уни заводда тутиб олиб урган ва отхонага қамаб қўйган². Охири Султонхўжанинг 2400 сўмлик ерини зўрлик билан 500 сўмга баҳолаб олган. Фарғона водийсида, жумладан, Андижон уездига қарашли қишлоқларда ҳам шу тарзда

¹ Избоскан ва избосканликлар. Т., 2007.

² Турсунов. Х. Восстания 1916 г. в Средней Азии и Казахстане, Т., 1962.- С 98-бет.

ер олди-сотдиси авж олиб кетади ва меҳнатқаш халқнинг хонавайрон бўлиши ҳисобига йирик ер-сув эгалари вужудга келади.

Пахта экиш кенг авж олган сари бошқа экинлар қисқариб, озиқ-овқат қимматчилиги бошланади. Агар илгари бир пуд бугдой уни 50—60 тийин бўлса, XIX аср охири XX аср бошига келиб 2 сўмдан ортиб кетган. Бир пуд арпа 30-40 тийиндан 2-3 баробарга ортади. Сув етишмаслиги ва табиий офат натижасида ҳосил унмай қолган йиллари қишлоқларда очарчилик бошланар эди. Масалан, Фарғона қишлоқларини айланиб чиққан рус олимларидан бири шундай деб ёзган эди: «Бу ердаги очликни ва унинг барча оқибатлари: саросималик, ўта қашшоқлик, овқат етишмаслиги ва сил касаллиги туфайли ўлимнинг кўпайишини Европадаги «очлик» деб аталган ном билан ҳеч бир таққослаб бўлмайди»¹. Қишлоқлардаги бундай оғир аҳвол хоризм мустамлакачилик сиёсатининг оддий халқ оммаси турмушидаги кўринишларидан бири эди.

Чор маъмурларининг ўлкада халқларнинг маҳаллий турмуш тарзи, мавжуд иқтисодий муносабаглари ҳисобга олмай юритган сиёсати шунгача бориб етдики, ўлка шаҳар ва қишлоқларида мустамлакачи маъмурларга қарши халқ озодлик курашлари авж ола бошлаган. Ана шундай кўзғолонлардан бири 1898 йилдаги Андижон кўзғолони эди, унинг туб моҳияти солиқларнинг ошиб кетганлиги билан ҳам боғлиқ бўлган. Мазкур кўзғолон ҳақида ёзган Фозилбек Отабек ўғли чор амалдорларининг димоғдорлиги, маҳаллий халқлар, диний арбобларни менсимаслиги, солиқларга нисбатан нотенглик сиёсати ҳақида анчагина мисоллар келтиради².

Оғир солиқлар аҳоли аҳволини анчагина ёмонлаштирган, натижада деҳқонлар ердан фойдаланишдан бош тортганлар. Уларнинг бундай йўл тутишлари солиқларнинг ҳаддан ташқари оғирлиги эди. Хусусан, бундай ҳолатни Скобелев ҳамда Чимкент уездларида кўп учратиш мумкин бўлган, жумладан, ердан воз кечган деҳқонлар кўп бўлган. Натижада ўша тоифадаги кишиларнинг тўланмаган солиқлари Скобелев уездида – 97.837 сўм, Андижонда – 18.184 сўм, Ўшда – 17.056 сўм ва Наманганда – 2.602 сўмни ташкил этган. Бу ҳолат қишлоқ меҳнатқашларининг аҳволини анча оғирлаштирган. Агарда уларни вилоятлар бўйича солиштирилса, вазият янада ойдинлашади, яъни солиқлар тобора

¹ Избоскан ва избосканликлар. Т., 2007.

² Қаранг: Дукчи Эшон воқеаси. // Нашрага тайёрловчи С.Жалилов. Тошкент., 1993.

кўпайиб борган. Бу ҳолат Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларида 425 минг сўмга ошган¹. Ушбу маълумотларга кўра икки йил ичида қишлоқларда солиқларнинг кўлами Тошкент уездида – 2 марта, Қўқонда – 2,5 марта, Жиззахда – 3 марта, Хўжанд уездида – 4 мартага кўпайган². Умумий солиқлардан ташқари, деҳқонлар турли хил кўшимча солиқлар, жумладан, натурал солиқлар ҳам тўлаб турганлар.

Чор Россияси ҳамда мустамлака тузуми даврида далаларга бирон-бир офат келса ёки табиий офатлар шароитида ҳам солиқ тўлаш оддий халқ зиммасида эди, жумладан, экинзорларни ёппасига босган турли ҳашаротлар, чигирткалар билан курашиш ва харажатларни қоплаш ҳам туб аҳоли зиммасига юклатилган эди. Ўлка бўйича бу мушкул ишга ҳар йили 1.442.340 иш кучи, Фарғона вилоятида 229.784 ишчи кучи сафарбар қилинган. 1914 йил август ойида бошланган биринчи жаҳон уруши аҳолининг ҳаётини мисли кўрилмаган даражада ёмонлаштириб юборди.

Биринчи навбатда, озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслиги ва нархнинг кўтарилиши, турли касалликларнинг авж олиши ва зулмнинг тобора кучайишига олиб келди. Айрим маълумотларга қараганда, биринчи жаҳон уруши вақтида гўштнинг бир қадоғи 20 тийиндан 50 тийинга, шакарнинг бир қадоғи 14-15 тийиндан 30-35 тийинга, уннинг бир пуди 2 сўм 10 тийиндан 4 сўм 20 тийинга кўтарилган. Сигир ва қўйларнинг ҳам нархи ошган. 50 сўмлик от 100-200 сўмгача сотилган. Отларнинг нархини оширишга уларнинг фронтга жўнатилиши сабаб бўлган. Нарх-наво тез-тез ошиб борган. Бир гази 10-12 тийин турган чит 30-40 тийингача кўтарилган. Кўрсатилган нархлар озиқ-овқат маҳсулотлари бўйича 80-100 фоизга, газламалар эса 300-400 фоизга қимматлашган.

Ўрта Осиё халқ хўжалигининг пахта монокультурасига ихтисослашиши ички асосий хўжалик тармоқларини пахта билан боғланиб қолганлигини англатар эди. Россиянинг капиталистик саноат маҳсулотлари Ўрта Осиё бозорларини эгаллай бориши билан маҳаллий хунармандлар, тўқимачилар, ипакчилар, темирчилар ва бошқаларнинг хўжаликлари тушкунликка учради. Ўлкада пахта экиш кўпайтирилиб, ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш камайиб кетади. Чор Россияси тўқимачилик саноатини арзон баҳодаги Туркистон пахтаси таъминлаб келди. Америка

¹ Қаранг: Турсунов Ҳ, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 88 бет

² Уша жойда.

Қўшма Штатларидан тилла ҳисобига пахта сотиб олиш чеклаб қўйилди. Натижада Туркистонда дон экинлари майдонлари қисқартирилиб, ўлкага рус помещикларининг ғаллалари келтирилиб, юқори нарҳда сотилар эди. Жумладан, Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида 709 та рус саноат корхонаси мавжуд бўлиб, улардан 220 таси пахта тозалаш, 76 таси кўн-тери, 32 таси пилла қуриши заводларидан иборат эди¹. Буларнинг кўпчилиги кичик ва жуда оддий ускуналар билан қуролланган, мавсумий ишлайдиган корхоналар бўлган.

Ўлкада саноат аста-секин ривожланиши билан миллий буржуазия ва ишчилар синфи вужудга кела бошлади. Маҳаллий халқ орасидан пахта тозаловчи, мой ва кўн-тери заводлари хўжайинлари етишиб чиқди. Туркистон ўлкасидаги 220 та пахта тозалаш заводидан 117 таси, шу жумладан, Фарғона, областида 94, Самарқандда 15 та ва Сирдарё областида 8 та завод миллий буржуа вакиллари қарамоғида эди, 76 та кўн-тери заводидан 54 таси, 34 совун тайёрлаш заводидан 20 таси уларники эди. В. В. Заорская ва К.А. Александрнинг келтирган маълумотларига қараганда, Туркистондаги ҳамма саноат корхоналарида 20925 ишчи бўлиб, улардан ўзбеклар 12702 киши, тожиклар 1142, қирғизлар ва қозоқлар 944 киши эди². Маҳаллий аҳолидан ишчи кадрларнинг етишиб чиқиши катта воқеа бўлганлиги шубҳасиз эди. Маҳаллий ишчилар корхоналарда ишлаш баробарида хўжалик, ишлаб чиқариш ва ижтимоий эҳтиёжлар учун тўланадиган солиқларни тўлашга мажбур этилар эди. Шаҳарларда саноат корхоналари кам бўлганидан иш тополмай, саргардон бўлиб юрувчилар кўпчиликни ташкил этган. Улар асосан мардикорлик билан банд бўлар эдилар. Қишлоқларда эса катта ер эгалари янги агротехникани жорий қилиш учун маблағ сарф қилишдан кўра чорикор ва мардикорларнинг арзонга тушадиган кучидан фойдаланишни афзал кўрар эдилар. Натижада йирик хўжаликлар ерларни бўлиб, чорикор деҳқонларга ижарага бериб, улардан ундирилган **ер ренгаси** ҳисобига бойиб борганлар.

Қишлоқ меҳнаткашларининг аҳволи солиқлар ва йигим тўловлар билан янада мушкуллашган. Солиқлар йилдан-йилга кўпая борган.

¹ Заорская В.В., Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. Том 2. – С 39.

² Уша жойда.

XX аср бошларига келиб меҳнаткаш деҳқонларни эксплуатация қилишнинг оғир кўринишларидан бири судхўрлик эди. Пахтачилик ва бошқа қишлоқ хўжалик ишлари кўп маблағ талаб этар эди. Ваҳоланки, майда деҳқон даромади кам, пул етишмаганлигидан у бой судхўрлардан қарз, бўнак олишга мажбур бўларди. Деҳқонларга қарз бериш шартлари ва ундириш тизимини ҳаддан ташқари оғир ва мураккаб эди. Ишчи ва деҳқоннинг қарзга муҳтожлигидан давлат ва хусусий банклар, пахта фирмалари, завод эгалари ва ўртада воситачилик қилувчи судхўрлар катта фойдалар кўрган.

Судхўрлар ишчи ва деҳқонга келгуси қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳисобига қарз бериб, қарз мажбурияти **вексель** тузилган. Бу мажбурият шартларига биноан, деҳқон қарз ҳисобига 200 % дан 700 % гача, ҳатто ундан ҳам кўп фоиз тўлаши билан бирга, деярли барча етиштирган пахта ҳосилини пахта фирмасига сотиши лозим эди. Шартномада аввалдан фирма пахтага истаганича паст нарх белгилаганидан, қарздор деҳқон қузда ўз маҳсулотини бозор нархидан анча арзон баҳода фирмага беришга мажбур эди (Фирма белгилаган нарх, одатда бозор нархидан 20 фоиздан 60—70 фоизгача кам бўлган). Чор Россиясининг фирмалари қарздор деҳқонни батамом талаш мақсадида унинг уй-рўзгор учун зарур бўлган молларни ҳам қарз ҳисобига қиммат баҳода фирма дўқонларидан олишни шарт қилган.

Камбағал деҳқон хўжаликларининг кўпчилиги ерни энг қолюқ техника қуроллари, асосан кетмон ва ёғоч омуқ билан ишлар, уларнинг меҳнат унумдорлиги жуда паст эди. Камбағаллашган деҳқон ўз хўжалигини яхшилаш ва янги техника қўллашга қурби етмасди. Туркистон ўлкасида 267651 хўжалик (барча хўжаликларга нисбатан 29,9 фоизи) биронта от-уловга эга эмасди. От-уловсиз хўжаликлар Фарғона вилоятида 125375 та ёки 41,3 фоиз, Сирдарё вилоятида 52928 ёки 20,3 фоиз, Самарқанд вилоятида 33 134 ёки 29,6 фоизни ташкил қиларди. Шунингдек, пахта майдонларининг кенгайтирилиши ҳам ғалла майдонлари қисқариб, буғдойнинг етишмовчилигига сабаб бўлган. Чор ҳукумати қандай бўлмасин, уруш харажатларини қоплаш мақсадида солиқ ва мажбуриятларни ошириб борди.

1915 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги қошида тузилган кенгаш Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг молиявий масаласини муҳокама қилиб, ўлкада маҳаллий аҳолининг

пахта ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларидан олаётган даромади гўё ошганлиги туфайли солиқларни кўпайтиришни тавсия этади. Ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳолидан олинадиган маҳаллий солиқни 30 фоизга кўтариш ҳал қилинади. Бундан ташқари, туб аҳоли ҳарбий хизматни ўтамаётганлиги рўқач қилиниб, уларнинг даромадларидан 21 фоизини солиқ ўрнида тўлашга мажбур қилинади.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистон генерал-губернаторлигининг махсус буйруғига кўра Туркистон ўлкасидан оддий халқдан йиғиб олинган қуйидаги моллар фронт эҳтиёжлари учун жўнатишган¹

Пахта	40.899.244	Пуд
Пахта ёғи	3.109.000	Пуд
Гўшт	300.000	Пуд
Совун	229.000	Пуд
Кигизлар	38.004	Кв.м.
Балиқ	473.928	Пуд
От	70.000	Бош
Туя	12.797	Бош
Ўтов	13.441	Дона

¹ Исмонлова Ж. Фарғона vodiёсида миллий озодлик курашлари. Т., 2003. 26- бет

Махмуров

№ 18
Душанба 1919

Комиссару Земледелия Туркестанской
Советской Республики.

Об организации ДИКА и КРАДПРО мусульманских организаций, решено оставить в кауфный отдел при КОМНАЦДЕЛЕ. Цена, конечно, неудобным изменить полдерские кауфных учреждений и имущество ввиду истинности мусульманской мессе, воспитанной

на строгем понятии исламизма и шариата, ввергнувшись, между прочим, в кауфное право, а также ввиду того, что кауфные имущество имеют определенное значение просветительное-благотворительное, а иногда религиозно-духовное.

Кауфные учреждения будут функционировать под наблюдением уездно-городских Национальных отделов с точным соблюдением всех условий кауфных документов.

Ввиду исключительных обстоятельств, прошу сделать распоряжение немедленно передать все кауфные земли в ведение районных уездно-городских национальных отделов по принадлежности, и вместе с тем приложить в кауфный отдел все имеющиеся в Комиссариате Земледелия сведения о кауфных землях.

Вр. и д. Комиссара по нац. делам *Валиев*

Вр. и д. З-вед. Кауфн. Отделом *Валиев*

Вр. и д. Управляющего делами *Соснов*

Делопроводитель

**Вақф мулкларига эгаллик қилиш ва уни назорат қилишга
оид Туркистон ер ишлари комиссарига
јоборилган мактуб. (1919 йил)**

Улардан ташқари туб аҳолидан фронт учун 2.000.000 сўм, фақат Андижон уезидан эса бир йил ичида фронтга ёрдам сифатида 200.000 сўм йиғилган. Шундай қилиб уруш баҳонасида Чор ҳукуматининг иқтисодий зулми янада кучайган. 1914 йил 12 ноябрдаги қонун бўйича темир йўл станциялари ва пристанларда тақдим этиладиган ҳар бир пуд пахтадан олинадиган 2 сўм 50 тийин миқдордаги махсус вақтинча солиқ белгиланди.

Қишлоқ хўжалигини солиққа тортиш тизими аста-секин ўзгарган. Аввалига чор ҳукумати дехқонлардан олинадиган солиқни камайтиради, лекин ерга солиқ солишнинг хирож ва таноб тизими сақлаб қолинган. Солиқларни аста-секинлик билан натура шаклидан тўлиқ пул билан тўлаш тартибига ўтила бошланган. Бироқ жаҳон уруши Чор Россиясидан яна кўп қурбонлар олиб кетди. Урушга энг сўнгги резервлар сафарбар қилинса ҳам одам етишмас эди. Шу сабабли ҳарбий вазирлик Туркистон ўлкаси ерли аҳолисини армияга чақириш тўғрисида лойиҳа ишлаб чиқди.

Ушбу кескин талбирга нисбатан дарҳол ҳукумат томонидан янги режа ишлаб чиқилади. Яъни у ўлка халқларини армияга тортиш режаси ўрнига энди Туркистон, қозоқ ўлкаси ва бошқа шу сингари миллий мустамлака ўлка халқларини фронт орқасидаги ҳарбий ишларга сафарбар қилиш ҳақида эди. Бу режани ишлаб чиқишишнинг иккита асосий сабаби бор эди. Аввало, Чор ҳукумати Туркистон ва бошқа ўлка ерли аҳолисини армияга чақириб, қўлларига қурол беришга ишонмади. Шунингдек, фронт манфаати учун хизмат қилиб турган саноат корхоналари, темир йўл қурилишлари, ўрмонда дарахт кесиш ва бошқа муҳим ишларда банд бўлган рус ишчиларини армия сафига чақириб, уларнинг фронт орқасидаги ишларига Туркистон, Қозоғистон ва бошқа ўлкаларнинг ерли аҳолисини сафарбар қилиш мўлжалланди. Чор ҳукумати, бу режа тезлик билан амалга оширилса, фронтдаги ҳалокатнинг олдини олиш мумкин бўлар, деб турли важларни кўндаланг қилди. Шу асосда **1916 йил 25 июнда** подшо Николай II нинг «Фуқароларни фронт ортидаги ҳарбий иншоотлар, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб этиш» тўғрисидаги фармони эълон қилинди.

Шундай қилиб, 1916 йил 25 июнда қабул қилинган подшо фармони чоризм мустамлака сиёсатининг мудҳиш натижаларидан бири бўлди. «чекка ўлка халқларини армияга олиб, қўлларига қурол бериш лойиҳасидан хавфга тушган чор ҳукумати, бунинг

Ўрнига уларни қонли, адолатсиз жаҳон уруши эҳтиёжларини қоплаш учун фронт орқасидаги оғир ишларга мажбуран сафарбар қилди. Бу фармоннинг мазмуни маҳаллий аҳоли ўргасида «оқ подшо урушга одам олармиш» ёки «урушга мардикор олинармиш» деган гаплар тарқалишига сабаб бўлди.

Подшо фармони тўсатдан эълон қилинади. Ўрта Осиё ва Сибирь халқларини Чор армиясига сафарбар қилиш имкониятлари масаласи бир неча йиллар давомида ҳукумат доиралари ва маҳаллий мустамлака органларида бир неча марталаб махфий муҳокама қилинган. Лекин халқларни фронт орқасидаги ҳарбий ишларга жалб қилиш тўғрисидаги лойиҳа Вазирлар кенгашининг махсус кенгашидагина шошилиш равишида кўрилиб, подшо фармони ҳам имзоланади. Урушда енгилиб, резервлари етишмай, «дўпписи тор келиб қолган» чор ҳукумати тайёргарлик кўришга ҳам улгурмади. Подшо фармони ҳатто маҳаллий мустамлака маъмурлари учун ҳам қутилмаган воқеа эди. Улар чақириқни уюштиришга олдиндан ҳеч қандай тadbир кўрмаган эдилар.

Фармонга мувофиқ, «чекка ўлка халқлари» нинг 19 дан 43 ёшгача бўлган эркак аҳолиси сафарбар қилиниши мўлжалланди. Шунинг учун бу тadbирнинг ерли халқлар учун нақадар машаққат экани кўриниб турибди. Сафарбарлик ёзда, қишлоқ хўжалик ишлари айни қизиган пайтда ўтказилиши лозимлигини ҳисобга олсак, меҳнатқашлар оммаси жуда оғир аҳволга тушганлигини пайқаш қийин эмас. Сафарбарликнинг биринчи даврасида Туркистон ерли аҳолисидан 250 минг кишини чақириш мўлжалланади. Шу жумладан, Сирдарё области - 87 минг, Етгисув — 60 минг ва Фарғона - 50 минг, Самарқанд - 38 минг ва Каспийорги вилояти - 15 минг киши бериши керак эди. Қозоғистон районлари 235 минг мардикор бериши режалаштирилади¹.

Уездлар бўйича, уезд бошлиқлари волостлар бўйича волость бошлиқларига сафарбарлик рақамларини белгилаб чиқиш топширилади. Волостларда чақириқ наряди тузиш маъмурлар, волость бошқарувчилари (волостные управители) ва маҳаллий оқсоқолларга, шаҳарларда эса мингбоши ва элликбошиларга топширилди. Мустамлака ва маҳаллий маъмурлар чақириқдан ўзларига фойда жамғаришни мўлжаллаб, чақириқ нарядини режадагидан ҳам ошиқроқ кўрсатишга уринишади. Айниқса, улар уруш эҳтиёжлари учун ишга юборилувчи мардикорлар рўйхати

¹ Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 104 бет.

тузишдан ўз манфаатлари учун кенг фойдаландилар. Бу пайтда ўлкада аҳолини рўйхатга олиш барча жойларда тўла режали тарзда амалга оширилган эди.

Мардикорликка олиш рўйхатлари тузиш иши билан волость бошқарувчилари, оқсоқоллар ва элликбошилар шуғулландилар. Улар хоҳлаган номаъкулчиликларни қиладилар. Камбагаллар рўйхатга олинган ҳолда бой-бадавлат ер эгаларининг болалари рўйхатга тушмай қолган ҳоллар ҳам кўп учрар эди. Бунинг устига чор ҳукумати бой табақаларни чақириқдан озод қилиш учун махсус имтиёзлар берди. Бу ҳақда чиқарилган расмий инструкцияга кўра, маҳаллий маъмурлар волость бошқарувчилари, оқсоқол, мингбоши, элликбошилар, диний уламо вакиллари, бошқа «эътиборли фуқаролар» ва шунга ўхшашлар сафарбарликдан озод қилинди. Шундай қилиб фронт орқасидаги ишларга сафарбарлик очикдан-очик ижтимоий табақалашган характерга эга эди. Маҳаллий маъмурлар катта пора ҳисобига кишиларни чақириқ рўйхатига олмасди. Мустамлака маъмурларининг рухсати билан бойлар ўзлари ёки ўғиллари ўрнига мардикорликка бошқа кишини ёллашлари ҳам мумкин эди. Натижада бойдан қарздор ёки пулга муҳтож кишилар хўжайинининг тузогига тушар ва фронт орқасидаги ишларга жўнаш тўғрисидаги шартномага қўл қўйишга мажбур бўлар эдилар.

Бундай ҳолат эса ўлка шаҳар ва қишлоқларида оддий халқ орасида оммавий халқ норозилигини келтириб чиқаради. Натижада 4 июлда Хўжанд шаҳрида норозилик намойиши бошланиб кетади. Унда оддий дехқонлар, мардикорлар жами 3000 дан ортиқ киши қатнашиб, намойиш интирокчилари «Мардикор бермаймиз!» шиори остида норозилик билдирадидилар. Шундай ҳаракатлар ўлкада 5 июлда Самарқанд уездининг Ургут қишлоғида, Тошкент атрофидаги қишлоқларда дехқонларнинг ғалаёнлари полиция ва қўшинлар билан тўқнашувларга айланиб кетади. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор, Тўйтепа қишлоқларида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пскент қишлоқларида ҳам бўлиб ўтади. Оммвий ҳаракатлар Фарғона водийсининг Қўқон шаҳрида, Риштон, Ганжиравон қишлоқларида, Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон уезди қишлоқларида ҳам бўлиб ўтади. Уларнинг барчаси аёвсиз бостирилади.

Кўзғолон 1916 йил 9 июлда Андижонда, 10 июль куни эски Марғилондаги чиқишлар билан янада кучая бошлайди. Ушбу

қўзғолоннинг 1916 йилдаги энг қайноқ нуқтаси **Жиззах шаҳри** ва унинг атрофидаги қишлоқлар эди. Жиззах шаҳри аҳолиси 13 июль куни сафарбарликка чақирилганлар рўйхатини талаб қилиб оксоқол ва шаҳар мингбошиси маҳкамасига тўнланадилар. Оксоқолни ўлдириб, мингбоши маҳкамасини вайрон қиладилар, рўйхатни топиб олиб ёндириб ташлайдилар. Назир Ҳожи эшон деган киши Жиззах беки деб эълон қилинади. Қўзғолонни бостиришга етиб келган жазо отряди катта зарбага учрайди. Қўзғолончилар сафи кенгайиб борар эди. Жазо отряди билан қўзғолончилар ўртасида бўлган тўқнашувда иккала томондан ҳам қурбонлар бўлди. Қўзғолончилар телефон симларини узиб, нефтли бакларни ёндириб, биноларни вайрон қиладилар. Ломакино бекатида темир йўл кўприги, рельслар бузиб ташланади. Обручсво, Курапоткино, Ростовцово темир йўл бекатлари ҳам вайрон қилинади.

Ана шундай қўзғолонларнинг йирик маркази шубҳасиз Жиззах уездининг Богдон волости эди. Шундай шароитда Богдон волостидан Абдурахмон жевачи бошчилигидаги кучларнинг қишлоқларда оммавий ғалаёнлари бошланиб кетади. Тезда озодлик кучлари Жиззах шаҳри томон юрадилар. Натижада 21 июль куни Жиззах яқинида қўзғолончилар билан жазо отряди ўртасида тўқнашувлар бўлиб ўтади. Пулемётдан аёвсиз ўққа тутилган қўзғолончилар енгилдилар. Ташаббускорлар Абдурахмон жевачи, Назир Ҳожи эшонлар қўлга олинади ва ўлим жазосига ҳукм қилинадилар. Туркистон генерал-губернатори Жиззах қўзғолонини бостириш учун полковник Иванов бошчилигида махсус рота сапёрларни сафарбар этади. Жазо отряди қўзғолонни шафқатсизларча бостирадилар. Стихияли тарзда кўтарилган қўзғолонлар шунингдек Зомин ва Фориш қишлоқлари, хусусан чекка Синтоб волостининг Кўҳнабозор, Сафарота, Балабон қишлоқларигача ҳам егиб боради. Қўзғолонлар гарчанд шафқатсизларча бостирилган бўлсада, 1916 йилги воқеалар ўлка маҳаллий аҳолисининг мустамлака сиёстига қарши қаратилган энг катта миллий озодлик ва оммавий халқ ҳаракати эди.

Солиқ масаласи мардикорлик компанияси ва биринчи жаҳон уруши вақтида пул йиғимлари товарларни реквизиция қилиш ва чорвани армияга олиш билан ҳам тўлдирилган. 1917 йил февралдан бошлаб Керенскийнинг муваққат ҳукумати томонидан солиққа тортишнинг юки оғирлаштирилди. Иқтисодиёт аҳволи фалокатли тус олди. Генерал-губернаторлик даромади 1917 йилда 33.4 млн.

сўмни, харажатлари эса 99 млн сўмни ташкил этиб, камомад 65.6 млн. сўмга тенг бўлган.

Уруш охирида ва 1918-1920 йилларда давом этган фуқаролар уруши даврида фавқуллоддаги натурал кўринишдаги ва озиқ-овқат сифатидаги йиғимлар доимий олинадиган асосий солиқларга кўшимча равишда йиғилган эди. Ишлаб чиқаришнинг пастлиги, товар айланмаси ва пул оборотининг камлиги пулнинг кадрсизланиши, мулкдорларнинг ижтимоий-иқтисодий мавқеининг пасайиши натижасида пул шаклидаги солиқларни кўзланганича йиғишга имкон бермай, уларнинг натурал тус олишига сабаб бўлади. Натижада тўғри ва кўшимча солиқлар қуввати пасайиб бориб, улар 1920 йил давомида бекор қилинади. Жумладан, давлат ихтиёрига саноат маҳсулотлари ва буюмларидан давлат фойдасига устама олишни бекор қилиш ҳақида декрет айнан шу даврда қабул қилинган эди.

“Ҳарбий коммунизм” сиёсати эса солиқ тизимининг ҳақиқий ижтимоий аҳамиятини йўққа чиқаради. Шу сабабли 1921 йил 9 февралда Молия халқ комиссарлиги Туркистон аъзо бўлган РСФСР ҳудудида ҳар қандай солиқ олишни вақтинчалиқ тўхтатиб туришга кўрсатма беради¹. 1921 йил 21 мартдан бошлаб **озиқ-овқат разверстка**сини озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилиши ва 1921 йил 24 майдаги “Айирбошлаш тўғрисида” ги қонунлар қабул қилиниши ўлкада ҳарбий коммунизм сиёсатидан “Янги иқтисодий сиёсат” га ўтиш учун асос бўлди. Бу қонун қабул қилиниши асосий аҳолиси қишлоқ хўжалигида банд бўлган ва майда хўжалигига эга бўлган Туркистонда фуқаролар уруши натижасида юзага келган хўжаликни қайта тиклаш ҳамда эркин иқтисодий муносабатларни озгина бўлса-да, жонлантириш йўлида ўзига хос аҳамият касб этди.

Совет тузуми даврида солиқ тизими. XX аср бошларига келиб, Туркистон моливий тизимидаги ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий омиллари ва жадал ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Айниқса, ўлкада совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг социалистик ижтимоий-иқтисодий тузум тартиб-қоидаларига мос жамият яратиш бошлаб юборилган эди. Бундай ислохотлар объектив тарзда 1919 йилда жорий этилган «**Ҳарбий коммунизм**» сиёсати билан боғлиқ эди. Бундай тадбирнинг амалга оширилиши натижасида ҳақиқатда больше-

¹ Ўша жойда.

виклар тасавуридаги ҳарбийлашган жамият вужудга келдики, унинг асосий белгилари бошқарувни мутлақ марказлаштириш ва ялпи давлатлаштириш, хусусий мулкни бекор қилиш, хўжалик юритишнинг мусодара усуллари, жазо чоралари билан меҳнатга мажбур қилиш, тарихан шаклланган бозор тизимини тугатиш, миллий менталитетимиз, кадриятларимизга хос қарашларни совет тузумига хос ғоя ва қарашлар билан алмаштиришни тақозо этар эди.

Шундай шароитда аҳоли турмуш тарзини яхшилаш, энг аввало, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш муҳим муаммолардан бирига айланган эди. Ҳукумат эса аҳоли(асосан бой-бадавлат мулкдорлар) қўлидаги ғаллани ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб ола бошлади. 1918 йилда Туркистон Халқ Комиссарлигининг озиқ-овқат бўлими очилади. Шу мақсадда 1918 йил июнь ойида озиқ-овқат масалаларини ҳал этиш учун “Озиқ-овқат директорияси” ташкил этилади¹.

Ғалла монополияси ва озиқ-овқат разверсткасининг жорий этилиши маҳаллий раҳбарлар ва меҳнаткашлар қатлами ўртасида анчагина норозиликларни келиб чиқишига сабаб бўлган, аҳолининг турмуш тарзини янада оғирлаштириб юборади. Бу тизим моҳиятига кўра аҳолидан қўйидаги миқдорда маҳсулотлар олинган:

- 1918-1919 йилларда 4500000 пуд ғалла;
- 1920-1921 йилларда 5250000 пуд ғалла;
- 1920-1921 йилларда озиқ-овқат развёрсткаси воситасида белгиланган 22500000 пуд ўрнига 9700000 пуд ғалла;
- 1921-1922 йилларда озиқ-овқат солиғи ҳисобланган 12500000 пуд ўрнига 4000000 пуд ғалла тортиб олинган².

Ушбу тизим Туркистонда аслида 1,5–2 йилча, яъни «Янги иқтисодий сиёсат» давригача амал қилиши лозим эди. Аммо гувоҳи бўлганингиздек, аҳолидан озиқ-овқат, мол-мулкни тортиб олиш ундан кейинги даврларда ҳам давом этаверган. Бу эса ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни тобора издан чиқариб, аҳолининг турмуш тарзига салбий таъсир кўрсата бошлаган эди.

Бундай ҳолат шубҳасиз, 1921 йилда РКП (б) Марказий Қўмитасининг X съездида қабул қилинган «**Янги иқтисодий сиёсат** тўғриси»даги янги қоидада ўз ифодасини тошган ва янгича

¹ ЎЗР МДА. 25-фонд, 1-рўйхат, 6-иш, 273 varaқ.

² Хайдаров М. Туркистон иқтисодиётида “Ҳарбий коммунизм” сиёсати. // Ўзбекистон тарихи. Т., 2003 №3.

тизимга ўтишни тақозо этар эди. Янги иқтисодий сиёсатнинг муҳим тартиблари қуйидагилар эди:

- озиқ-овқат развёрсткасини озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилиши;
- савдо-сотиқни эркинлаштирилиши, саноатда хизмат кўрсатиш соҳаларида хусусий тадбиркорликка руҳсат бериш;
- бозорни тартибга солиш механизмларидан қисман фойдаланиш;
- ижарага олиш ва ёлланма меҳнатнинг чекланишини бекор қилиш ва ҳоказо¹. Биз Совет даври учун хос солиқ сиёсати ва тизимини таҳлил этган ҳолда бу даврдаги солиқ сиёсатини қуйидаги даврларга бўлиб ўрганишни лозим топдик.

Биринчи давр: XX аср бошларида ва 1924 йилгача бўлган даврда Туркистон АССРда солиқлар тизими.

Иккинчи давр: 1924-1941 йиллар, яъни урушгача бўлган даврда Ўзбекистонда солиқлар тизими.

Учинчи давр: 1941-1945 йиллар, яъни уруш даврида солиқлар тизими.

Тўртинчи давр: Урушдан кейинги тинч қурилишга ўтиш ва тикланиш даврида солиқ тизими. (1945-1960 йиллар).

Бешинчи давр: 1970-1985 йилларда солиқ соҳасидаги ўзгаришлар ва уларнинг маъмурий-буйруқбозлик характери.

Олтинчи давр: Собиқ Иттифоқнинг емирилиши арафасида солиқ тизимидаги ўзгаришлар. (1985-1991 йиллар).

Энди уларнинг характери, мазмун-моҳияти ҳақида қисқача мулоҳаза юритамиз.

Юқорида қайд этилганидек "Янги иқтисодий сиёсат"га ўтилиши муносабати билан Туркистон иқтисодий ҳаётида жонланиш содир бўлиши билан бирга, аҳоли ижтимоий турмушида бирмунча ўзгаришлар юз бера бошлаган. Халқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қишлоқ хўжалиги асосий ўрин эгаллаган бўлиб, давлат даромадининг асосий қисмини ҳам асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан келаётган даромадлар ташкил этган. Майда товар ишлаб чиқарувчи эса иқтисодий тизимнинг мустақил ҳаракат қилувчи субъекти бўлиши учун унинг ерга эгалик қилишни таъминлаш, имтиёзли солиқ солиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни кўпайтиришнинг иқтисодий омилларини жорий этиш мўлжалланган эди.

¹ Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида. Т., 2000. 179 бет.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб давлатнинг солиқ ва молия тизими Туркистон халқлари яратган бойликларини метрополия манфаатлари учун фойдаланишнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб келди. Шу сабабли Туркистон билан Россия ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг таркибий қисми бўлган молия муносабатларини янги шароитларга мослаштириш, давлат аҳамиятидаги тадбирлардан бирига айланганлиги шубҳасиз. Солиқ ва йиғимлар қонуний ва қонунсиз тўловлар тўхтовсиз оширилганига қарамадан давлат харажатлари даромадларига қараганда 3 баробар кўпайиб, 99 млрд. сўмни ташкил қилган. 1918 йил 20 апрелида советларнинг V ўлка съездида РСФСР билан Туркистоннинг сиёсий ва иқтисодий муносабатларини расмийлаштирилиб, Туркистоннинг Россия таркибидаги автоном республика деб эълон қилди. Қабул қилинган Туркистон АССР Конституцияси Туркистонга РСФСР доирасида ўз бюджетини белгилаш, солиқлар ва заёмлар чиқариш ҳуқуқларини берди, бу тадбирлар янги синфий муносабатлар асосида амалга ошириладиган бўлди.

Бу йиллардан ўлкадаги ҳарбий иқтисодий вазият жуда мураккаб эди. Фуқаролар уруши туфайли Туркистон халқа ичида қолиб, ҳарбий жиҳатдан ҳар томонлама ўраб олинган, жойларда қад кўтарган совет ҳукуматининг дастлабки ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун иқтисодий, маданий ва бошқариш тадбирларини амалга ошириш молиявий масалалар билан чамбарчас боғланган эди. Ҳокимият вакиллари ўз ҳолича молиявий тадбирларни амалга ошира бошлади. Лекин мусодара қилинган фабрика ва заводлар, банклардаги ресурслар контрибуция қутилган натижани бермади. Солиқларни тўплаш ва ундириш билан шуғулланувчи маҳкама бўлмаганлиги туфайли ҳатто РСФСР да жорий қилинган 10 млрд. лик фавкулудда инқилобий солиқ ҳам амалга оширилмади. Фақат кейинчалик Туркистонга 1919 йил охирида (Турккомиссия) солиқлар бўйича бошбошдоқликни тугатиш мақсадида қатор тадбирлар ўтказишга киришилади.

Иқтисодиётда содир бўлган жадал ўзгаришлар ва ислоҳотлар туфайли 1922-1923 йиллар давомида қишлоқ хўжалигидаги 4 хил солиқ (натурал, фуқаролик, пул ва меҳнат солиқлари) ўрнига ягона қишлоқ хўжалик солиғи жорий этилди. Ягона қишлоқ хўжалик солиғи жорий этишдан мақсад йиғимларда тушумлар миқдорини ошириш бўлиб, 1923 йилдаёқ уларнинг улуши умумий суммада 62, 3 фоизни ташкил этган. Туркистонда РСФСР қонун декретлари

амалий кучга эга бўлганлиги сабабли улар маҳаллий шароитларга мос ҳолда бажариларди. Жумладан, Фарғона ва Еттисув вилоятларидаги деҳқонлар учун умумфукаро солиғи ставкалари имкониятларини ҳисобга олиб хотин-қизлар ушбу солиқдан бутунлай озод қилинди.

Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикалари солиқ тизимлари эса Туркистон Автоном Республикаси солиқ тизимига яқин қилиб ташкил этилади. 1923 йилда Бухоро ҳукумати **патент ва пайчилик** йиғимларидан иборат **хунармандчилик солиғи** жорий этади. Бунда патент йиғими ставкалари 2 олтин сўмдан 200 олтин сўмгача, пайчилик йиғимлари ставкаси 0,5-6 фоизгача тоифаларга бўлиниб, фақатгина заргарлик ставка бўйича 12 фоиз солиққа тортилди. Бухородаги патент йиғими ставкалари сотиладиган буюм ва унинг хусусиятига боғлиқ эди, яъни ошхоналар ва чойхоналар ходимлар сонига қараб, кооперативлар эса тенг ҳуқуқли аъзолар сонига қараб солиққа тортиларди. Лекин ставкалар туманлар бўйича табақалаштирилмаганлиги сабабли солиқлар аксарият ҳолларда даромадга мос келмас ва улар тахминий равишда олинар эди.

Шу билан бирга, Бухоро Халқ Совет Республикасида 1922 йилда Тамға йиғим устави 1924 йил Акциз тўғрисидаги Низом, 1924-1925 йилларда Шаҳар аҳолисидан **даромад солиғи** олиш қонунлари қабул қилинади. Мавжуд иқтисодий омиллар ҳамда давлатнинг солиқ сиёсати ўлкадаги аҳолининг ижтимоий маъқеидан келиб чиққан ҳолда ҳам белгиланган, яъни солиқларни ундиришда синфий ёндашувга амал қилинган. Жумладан, ХХСР ҳукумати, биринчи навбатда, камбағал деҳқонларни оғир солиқ мажбуриятларидан озод этди. Солиқларнинг энг оғир юки савдогарларга, судхўрларга, катта ер эгалари зиммасига тушган. Бундай сиёсат орқали 1920-1921 йилларда давлат хазинасига 100 млн. сўм пул туширилганлиги фикримиз далилидир¹.

1920 йилда янги типдаги ХХСР ва БХСР ташкил топиши арафасида ва ундан сўнг ҳукумат олдида турган энг муҳим масалалардан бири, ер-сув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 йил 30 сентябрда Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида» ги декретни қабул қилади. Декретга мувофиқ собиқ амир, унинг қариндошлари ва амалдорлари қўлида тўпланган ер, мол-мулк камбағал, ерсиз деҳқонларга бўлиб берилиши керак эди. Шунингдек, декретга кўра, «амлок» ер эгаллиги ва айрим солиқлар бекор қилинди.

¹ Ўша асар. 227 бет.

Манбаларда қайд этилишича, фақатгина эски Бухор ва Чоржўй беклигида собиқ амир ва бекларга қарашли 10000 таноб ер мусодара қилиниб, камбағал деҳқонларга тақсимлаб берилган¹.

Ушбу даврда қишлоқ хўжалигида совет тузуми талабларига жавоб берадиган ягона солиқ тизими жорий қилинади. Унга кўра, 10 таноб ерга эга бўлган юқори ҳосилли ерлардан 2 сўм 50 тийин, ўрғача ҳосилли ерлардан 2 сўм, кам ҳосилли ерлардан 1 сўм 50 тийин солиқ олинган, 10 танобдан ортиқ ерга эга бўлганлар 2 сўмдан 3 сўмгача солиқ тўлашлари зарур эди. 1923 йилга келиб қишлоқ хўжалигида ягона солиқ тизими таркиб топди².

Иқтисодий жонланиш, айниқса, нафақат солиқларни камайиши, балки уларни натура солиғига айлантиришида ҳам ўз аксини топди. 1922 йил 11 апрелда Туркистон МИҚ «**Натура солиғи тўғрисида**» ги қарорни эълон қилди. Мазкур қарорнинг амалга оширилиши деҳқонларнинг турли тоифаларидан олинадиган солиқни нафақат сезиларли равишда камайтирди, шу билан бирга, ишлаб чиқаришни тартибга солишнинг иқтисодий омилларини ривожлантиришга имконият берди. Унга кўра, Туркистонда озиқ-овқат солиғи 8 хил натура солиғидан ташкил топган эди³. У техника экинлари ва ем-хашакка нисбатан ҳам қўлланилган.

Шу билан бирга, тарихан шаклланган диний маҳкамаларнинг мулклари ва уларга муносабат масаласи ҳам шубҳасиз жиддий масала эди. Чунки узоқ тарихий тараққиёт даврида Ўрта Осиёда диний уламолар, авлиёлар ва уларга тегишли ерлардан, масжид ҳамда мадрасаларга тегишли мулклардан солиқлар олинмаган Республика советларининг IV қурултойида вақф масаласи асосий масалалардан бири сифатида қўйилганлиги фикримиз тасдиғидир. Қурултой илгари мусодара қилинган ерларнинг бир қисмини қайтариб беришни, вақф ерларини ижарага олган деҳқонлар тўлайдиган солиқ миқдорини ҳосилнинг 40%и ўрнига, ҳосилнинг 1/10 қисмини тўлашга, лекин шу билан бирга, вақф ерларидан олинадиган даромадни фақат мактаб, мадраса, кутубхоналар, қироатхоналар, муаллимлар курсларига, маориф нозирлиги ходимларини таъминлашга тақсимлаш таклиф этилади. Ҳукумат солиқ сиёсатини маданий оқимга буриб юборишга, уни иқтисодий тамойиллар асосида амалга оширишга интилади.

¹ Ражабов Қ. Бухоро Халқ Совет Республикаси: монархиядан демократия сари дастлабки қадамлар (1920-1924 йиллар) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига чизгилар. Тўплам. 153 бет.

² Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., 2000. 179 бет.

³ Ўша асар. 192 бет.

Совет ҳукумати «социалистик қурилиш» тактикасини янгилаб, янги иқтисодий сиёсатга ўтгандан сўнг мазкур йўлни рўёбга чиқаришнинг муайян имкониятлари пайдо бўлди. 1921 йил 26 ноябрда Халқ нозирлари Кенгашининг таклифи билан Умумбухоро МИҚ риёсати қабул қилган давлат солиғи тўғрисидаги қонунда Бухоро Республикасидаги мавжуд «ҳам марказий, ҳам маҳаллий ҳукумат идоралари томонидан ундириб олинадиган» солиқлар бекор қилинади. 1922 йил 1 январдан бошлаб 5 солиқ тури олинадиган ер- сув мол-мулкдан 1/40 улуши олинадиган коммунал солиқлар жорий этилади.

1922 йилда давлатнинг турли тушумлардан олган даромади 1 млн. сўмни, 1923 йилда 3 млн. сўмни ташкил этган, бу биринчи жаҳон урушидан олдин амирлик даврида олинадиган солиқ миқдорининг 10 % ини ташкил қиларди. Ҳолбуки, армия, милиция ва давлат апаратини таъминлашга сарф этиладиган харажатлар олтин билан 13 млн сўмга етган эди¹. Солиқ тўғрисидаги қонунда аҳолидан солиқ олишда синфий ёндашув назарда тутилмаган эди, бу ҳол Бухоро Компартияси раҳбарияти томонидан кескин танқид қилинишига сабаб бўлади. Уларнинг фикрича, бюджет тушумларининг асосий қисми йирик савдогарлар ва бошқа «эксплуататор қатламлар» зиммасига юкланиши лозим эди.

РКП (Б) Ўрта Осиё бюроси «мехнаткаш деҳқонлар» орасида совет ҳукуматининг обрўсини оширишга интилиб, БХСР ҳукуматидан қишлоқ ва шаҳар камбағалларидан олинадиган солиқларни камайтиришни талаб қилади. Бу талабга биноан БХСР ҳукумати «мехнаткаш деҳқонлар» учун ушр солигини 35% га камайтирган². Бироқ солиқнинг камомад қисми қишлоқ аҳолисининг бадавлат қатламлари зиммасига юкланади. Шу асосда тобора советлаштирилаётган Бухородаги аграр сиёсат каби солиқ сиёсати ҳам «халқнинг демократик босқичдан социалистик» босқичга ўтаётганини ўзида акс эттирган эди.

Умуман совет жамиятига хос бошқарув сиёсатининг тобора такомиллашиб бориши, ишлаб чиқаришнинг марказда тўпланиши, давлатнинг ишлаб чиқариш ва халқ хўжалиги молларига нисбатан марказлаштирилган сиёсати оқибатида, солиқлар ва уларнинг турларини ҳам ўзгаришига олиб келган. Иқтисодиётнинг марказлаштирилиши, ишлаб чиқариш ва унинг давлат тақсимолига

¹ Залесский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. М., 1940 С-76.

² Ўша жойда.

асосланганлиги, шубҳасиз, солиқларнинг камайишига ва уларнинг функцияларининг ўзгаришига ҳам олиб келган. Жумладан, Октябрь давлат тўнтаришидан сўнг солиқ ишини марказлаштириш, ягона солиқ сиёсатини белгилаш ва маҳаллий солиқлар яратиш фаолиятини тугатиш бўйича комиссия ташкил этилади. Шу мақсадда 1920 йилда янги солиқ тизими тўғрисидаги декретнинг эълон қилиниши туфайли, сиёсатни назорат қилиш бевосита тўла давлат ихтиёрига ўтади. 1921 йилдан бошлаб эса *қишлоқ хўжалик, деҳқончилик, даромад, мулк ва рента солиқлари, герб йиғимлари, меросга доир* ва бошқа божлар, акциз ва божхона тўловлари амалга киритилади.

20-йилларнинг иккинчи ярмидан йирик амалдорлар ва катта ер эгаларига оғир солиқлар солина бошланади. Солиқлар миқдори шу даражада ортиб кетадики, оқибатда ўзига тўқ деҳқонлар ўзи емай солиқлар топширишга мажбур бўлганлар. 1928 йилдан уларга бўлган муносабат тобора қаттиқ тус олган. Иқтисодий чора сифатида ҳукумат деҳқонлар ғалласини зўрлик билан тортиб олиш, уларнинг хўжаликларини тинтув қилиш чораларига ўтган. «Кулоқ» тушунчаси 20-йиллар давомида аста-секин кенгая боради, аввал бошда ким батракларни ўзи ёллаб олган, яъни ёлланма меҳнатдан фойдаланган бўлса, у кулоқ ҳисобланди. Кейинчалик эса, барча ўзига тўқ деҳқонларни кулоқ деб ҳисоблаш кенг тус олган.

Мулкий муносабатлар тубдан ўзгаради, ишлаб чиқариш воситаларига деярли тўлиқ давлат мулки ўрнатилади. Давлат томонидан режалаштириш асосида маҳсулотни ишлаб чиқаришда ва тақсимлашда тўлиқ назорат остига олиниши иқтисодий сиёсатда зўравонлик томон йўл олишга, иқтисодий омиллар ўрнига маъмурий чоралар кенг қўлланишга имкон беради. Биринчи беш йилликдан бошлаб (1928-1932 й.) хўжаликни индустрлаш, қишлоқ хўжалиги жамоалаштиришга зўр берилади.

Индустрлаштириш сиёсати қишлоқ ҳисобига амалга оширила бошланди. Урушдан олдинги 3 та беш йилликларда (1928 - 1941 йиллар) Ўзбекистонда 500 га яқин саноат корхоналари, электро-станциялар ишга туширилади. Булар орасида Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Чирчиқ электр кимё, Тошкент тўқимачилик комбинати, Самарқанд, Бухоро, Марғилон пиллакашлик фабрикалари бор эди. Индустрлаштириш экстенсив усуллари билан олиб борилиб, бироқ саноат корхоналарига, айниқса, оғир саноатда, малакали ходимлар ва тажрибали ишчилар Россиянинг

марказий шаҳарларидан жалб этилади, натижада уларда туб аҳолига мансуб ишчилар озчиликни ташкил этган эди.

Республикадаги мавжуд саноатнинг 90 %и қишлоқ хўжалик хом ашёсини ишлашга ихтисослашган эди. Асосий эътибор пахта билан боғлиқ соҳаларнинг раўнақи, яъни қишлоқ хўжалик машинасозлиги, кимёвий воситалар, аввало, минерал ўғитлар, ирригация қурилиши, металл, конструкциялар ишлаб чиқишга, кон саноати, рангли ва нодир металллар, олтингург, озокерит, вольфрам, молибден, тошқўмир, туз, графит казиб олишга қаратилган эди. Республика саноати собиқ Иттифокни хом ашё қарамлигидан халос этишга ёрдам берадиган йирик минтақага айланади. Жумладан, республиканинг олтин саноати бутун Иттифокнинг тўлов балансини мустақамлаш учун катта-катта маблағларни бериб турганлиги аниқ. Ўша даврдан бошлаб Ўзбекистон Иттифокнинг иқтисодий мустақиллигига улкан ҳисса қўшди, уни чет эл хом ашёсига қарамликдан қутқарди. Бироқ Октябрь тўнтаришидан олдин саноат ривожланишидаги асосий тенденция, яъни асосан хом ашёни дастлабки қайта ишлаб чиқарувчи саноат ва енгил саноат корхоналарини ривожлантириш сақланиб қолинди. Шубҳасиз, республика саноатидаги тезкор суръатлар ижобий ҳодиса эди, айни пайтда, у деҳқонлар оммасини талаш эвазига амалга оширилди, саноатни ривожлантириш эса бир ёқлама хусусият касб этди, иқтисодий структурасидаги ишлаб берувчи ва машинасозлик саноати соҳалари ниҳоятда паст даражадалигича қолаверди.

Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги ҳам ўзига хос мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Алоҳида таъкидлаш лозимки, ўлканинг қишлоқ хўжалиги олдида мустабид рус чоризми ҳукмронлиги даврида қўйилган бош вазифа-қимматли саноат хом ашёлари-пахта, пилла кабилар билан таъминлаш вазифаси Совет ҳокимияти йилларида яна ҳам қатъийроқ қилиб кун тартибига қўйилди. 1925-1928 йилларда ўтказилган ер-сув ислохоти натижасида барча ер ресурсларининг умумдавлат монополиясига олиниши, ирригация-мелиорация ишларини қатъий ривожлантиришга интилиш собиқ Иттифокнинг пахта мустақиллигини таъминлашга эришиш йўлидаги дастлабки қадамлар эдики, бу вазифани бажариш асосан Ўзбекистон зиммасига юкланган эди. Шу тариқа республикада пахта яккаҳокимлиги жорий этилди. Бу жараён қишлоқ хўжалигини ёппасига жамоалаштириш сиёсати билан бирга олиб борилди.

1929 йили ноябрда Сталиннинг “Буюк бурилиш йили” мақо­ласи эълон қилинган бўлиб, унда, аввалги ихтиёрийлик принци­пи инкор этилиб, деҳқонларни зўрлаш йўли билан колхозларга жалб этишга даъват этилади. Оммавий жамоалаштириш жараёнида маҳаллий шароитлар, миллий психология, урф-одатлар ҳисобга олинмади. Боз устига, унинг суръатлари жадаллаштирилиб, баъзи жойларда турар жой бинолари умумлаштирилиб юборилди, ўрта ҳол ва, ҳатто, камбағал хўжаликлар ҳам мусодара қилинди.

XX аср 30-йилларида ўлкада бошланган оммавий жамоа­лаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисидаги ҳуку­мат қарорлари ва унга доир амалга оширилган давлат сиёсати, бевосита солиқ тизими ва унинг таркибий тузилиши, уларни ундириб олиш, давлат хазинасига тушириш каби­ларда яққол намоён бўлган эди. Советлар «қулоқлар»га қарши кураш, уларни чеклаб қўйиш, сиқиб чиқариш сиёсатини ҳар хил қарор ва қонунлар қабул қилиш орқали оқламоқчи бўладилар. Ҳали қулоқларни синф сифатида тугатиш сари йўл тутилмаган бир пайтда совет ҳокимиятининг 1929 йилнинг 20 феврилидаги «Қулоқ хўжаликларида меҳнат тўғриси­даги Кодексни қўллаш тўғрисида», 21 майдаги «Меҳнат қонуни Кодексини қўллаш лозим бўлган қулоқ хўжаликлари белгилари ҳақида»ги қарорлари асосида жойларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам қулоқ қилиш амалга ошири­лаётган эди. Мазкур қарорларда беш хил белги бўйича қулоқ хўжалигини аниқлаш кўрсатиб ўтилади. Улар қуйидагилар эди:

- сурункали ёлланма меҳнатдан фойдаланганлар;
- тегирмони, мойжувози ва шунга ўхшаш ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлганлар;
- сурункали равишда қишлоқ хўжалик воситаларини ижарага бераётганлар, сурункали ёки мавсумий равишда меҳнат қуро­ллари, иш ҳайвонлари ва биноларни ижарага бераётганлар;
- судхўрлик, савдогарлик, воситачилик билан шуғулланиб меҳнатсиз даромад топаётганлар¹.

1929 йили Ўрта Осиё республикаларида 29 минг, шундан Ўзбекистонда 15500 та хўжаликка ўша белгилар бўйича солиқ тўлаш мажбурияти юкланган. Бу мажбуриятни бажармаганларга жазо чоралари қўлланган. Бундайлар мулки маҳаллий советлар

¹ Шамсутдинов. Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиа­ли оқибатлари. Т., 2001. 60 бет.

томонидан мусодара қилинган ва қамокқа олинган. 1929 йили СССР бўйича 182000 нафар деҳқон солиқларни тўлай олмагани учун судга берилган¹. Мазкур жазо чораларининг қўлланилиши ўлкада маҳаллий халқларнинг ҳукуматга нисбатан муносабатини яққол кўрсатиб турибди.

Жарима солиш, мулкни мусодара қилиш, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш, қамокқа олиш, ўзга юртларга бадарға қилиш оммавий тус олган жазо чоралари бўлиб қолган эди. Ўзига тўқ, тадбиркор, фаол деҳқонлар қатлами ана шу тариқа қатагон қилинган. Бунга қарши деҳқонларнинг норозилик ҳаракатлари ҳам келиб чиққан. Бу ҳаракатлар экинларни пайхон қилиш, чорва молларини нобуд қилиш, сўйиб ёки сотиб юбориш, колхоз мулкига зарар етказиш, маҳаллий раҳбарлар, колхоз қурилиши, кулоқ қилиш сиёсатини ўтказувчи «фаоллар»га суиқасд қилиш кабиларда намоён бўлган.

1929 йилнинг ўзида Ўрта Осиёда 620 та террорчилик ҳаракати юз бергани қайд этилганлиги фикримиз тасдиғидир². Ҳукуматнинг зўравонлик сиёсати туфайли ўлкада олиб борилган солиқ сиёсати асосан хусусий тадбиркорлар, мулкдорлар табақасини тугатиш, уларнинг жамиятдаги мавқеини пасайтиришга қаратилган. Жумладан, солиқ тўловчилар 90 % га яқин бўлган кам ерлилар қишлоқ хўжалик солиғининг 47,5 % ни тўлаган бўлсалар, асосий тўловчилар ҳисобланган 11% ни ташкил этган бой қатламлар солиқларнинг 50% кўпроғини тўлаганлар³. Фақат камбағалларнигина ўзининг ишончли таянчи ҳисоблаб, ўзига тўқ деҳқонларни кулоқ билиб, уларни душман унсур, деб билган "совет тузуми тарафдорлари" солиқларга анчагина жиддий муносабатда бўлганликлари шубҳасиз. Ҳокимият қишлоқ камбағалларини кулоқларга қарши қайради. Ўргача ҳаёт кечираётган деҳқонларнинг кўпи кулоқлар рўйхатига тушиб қолишдан хавфсираб, янги уй кура олмас ёки иккинчи отга эга бўла олмас эдилар.

Аҳолининг айрим табақалари умуман ҳеч қандай кулоқлар йўқ, деб ҳисоблаганлар. ОГПУ нинг 1929 йилги маълумотномаларида деҳқонларнинг куйидаги фикрлари келтирилган: «Бизда ҳеч қандай камбағаллар ҳам, кулоқлар ҳам йўқ. Ҳамма жамоада бир хил, фақат меҳнаткашлар бор, совет ҳокимияти камбағал деб

¹ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. стр. 123.

² Шамсуддинов, Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати... 61 бет.

³ За исский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. М., 1940 С-76.

ҳисоблаган дангаса, ишёкмаслар бор». Ўша вақтлари «инқилоб»-нинг 11 йилида қишлоқда қанақасига қулоқлар бўлиши мумкин, ахир ерлар деҳқонларга тақсимлаб берилганку, қулоқ қишлоқда аллақачон қолмаган. Ғаллақор меҳнатқаш деҳқонни қулоқ деб тушунмаслиги керак- деган гаплар қишлоқда кенг тарқалган¹.

Қулоқ қилиш авж олган бир пайтда Акмал Икромовнинг 1930 йил 10 январда Самарқанд партия фаоллари йиғилишида қилган маърузасида қулоқ қилишнинг бир қатор йўл-йўриқлари белгилаб берилади. У қишлоқда «капиталистик унсурлар»га қарши ҳужум қилиб, уни тағ-томири билан суғуриб ташлаш, қулоқларни синф сифатида тугатиш вазифасини уддалаш учун нималар қилиш лозимлиги ҳақида тўхталиб қуйидаги тадбирларни илгари сурган эди:

– биринчидан, пахта экиш учун қулоқларга бериладиган кредитни чеклаб қўйиш, кредит беришда синфийлик тамойилини қўллаб, камбағал ва ўрта ҳол деҳқонларга кредит бериш, қулоқларга бериладиган кредитни кескин қисқартириш;

– иккинчидан, камбағал ва ўрта ҳол деҳқонларга пахта экиш учун қишлоқ хўжалик солиғини аввалгидек 50 фоиз, қулоқлар учун 100 фоиз қилиб белгилаш;

– учинчидан, қулоқларнинг ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилиш имкониятини чеклаб қўядиган совет қонунларини ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш;

– тўртинчидан, пахта етиштиришда қулоқлар билан контракт тузишда пул аванси бермаслик, уларни бутун пахта ҳосилини давлатга бепул топширишга мажбур этиш ва ҳоказо².

ЎзССР Халқ Комиссарлари Советининг 1930 йил 30 октябрда бўлиб ўтган йиғилишида қулоқ хўжаликлари устидан солиқ сиёсатини қай тарзда олиб бориш масаласи муҳокама этилади. Бу масалага доир тегишли қарорлар қабул қилинади. Унга қўра Молия халқ комиссарлигига туман ижроия комитетлари билан ҳамкорликда 10 кун ичида алоҳида солиққа тортиладиган қулоқ хўжаликларини ҳисобга олиш вазифаси топширилади. 1930 йил 30 октябрғача бўлган маълумотга қўра, республиканинг 61 та тумани бўйича 12151 та «қулоқ» хўжалиги рўйхатга олинган³.

1930-31 хўжалик йили учун алоҳида қишлоқ хўжалик солиғи мажбурияти юкланадиган «қулоқ» хўжаликларини аниқлаш

¹ Шамсутдинов. Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати...93 бет

² Ўша асар. 39 бет.

³ Ўша асар. 78 бет.

ишлари авж олдириб юборилади. Кулоқ хўжалиklarини аниқлашга доир янги белгилар киритилади. Бунга кўра 4-5 ой давомида ёлланма ишчи кучидан фойдаланганлар, узлуксиз 1 ой давомида ёлланма меҳнатдан фойдаланганлар, механик двигателли машинаси бор хўжалиklar, ишлаб чиқариш корхонаси бўлган хўжалиklar, шунингдек, тегирмон, мойжувоз ва шунга ўхшаш восита соҳиблари «кулоқ» сифатида рўйхатга олиниб алоҳида солиққа тортиладилар. Шунингдек, табиблар, даллоллар ҳам округ ижроия комитетининг қарорига кўра кулоқ сифатида рўйхатга олиндилар ва уларга алоҳида солиқ мажбурияти юкланади¹.

1925-1927 йилларда янги иктисодий сиёсат (НЭП) га чек қўйилиб, хўжаликни индустриллаштириш томон йўл тутилади. Бу жараён қишлоқ хўжалиги ҳисобидан ўтказилган бўлиб, 1923-24 йилларда қишлоқ хўжалигидан 280 млн. сўм, 1924-25 йилларда 346 млн. сўм, 1926-27 йилларда 400 млн. сўмга яқин солиқ олинди. Бу эса деҳқон хўжалиklar иктисодий қуввати пасайишига сабаб бўлиб, 1928-29 йилларда солиklar суммасининг меъёридаги кўрсаткичлардан 11 фоиз кам бўлишига олиб келганлигини кўриш мумкин.

«Кулоқ» хўжалиklarни аниқлаш ва уларни алоҳида солиқ тартибига киритиш кампанияси қай тарзда олиб борилаётганлиги юзасидан ишчи-деҳқон инспекцияси халқ комиссарлигининг текширув-назорат гуруҳи 1930 йил 26 октябрь - 6 ноябрь кунларида Тошкент тумани Бўратов қишлоқ советида махсус текширув ўтказган. Шунда қишлоқ совети ҳудудидаги деҳқонларнинг алоҳида солиқ ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасликлари, ягона қишлоқ хўжалик солиғи, унинг тўланиши тартиби ҳақида ҳам ҳеч нарса билмасликлари аниқланади.

Қишлоқ советида камбағаллар йигини ҳам тузилмаганлиги, «кулоқ» хўжалиklarини аниқлаш, уларнинг белгилари ҳақида ҳам аниқ тушунча, тасаввур йўқлиги маълум бўлади. Рўйхатга олинган кулоқ хўжалиklари камбағал-батраklar ўртасида муҳокама қилинмасданок қишлоқ совети ходимлари томонидан тасдиқлаб юборилган. Деҳқонларга шунчаки фалончи хўжалиklar кулоқ қилинди, деб айтиб қўйилган халос. Қайси сабаблар билан, нимага асосланиб, қандай кулоқ қилинди, бу ҳақда ҳеч нарса айтилмаган. Натижада баъзи бир ўрта ҳол деҳқонлар кулоқлар рўйхатига тушиб

¹ Ўша жойда.

қолган¹. Қишлоқ советида 1929 йилда алоҳида солиқ мажбуриятига киритилган 13 та хўжалик бўлган, 1930 йилда улар 42 тага етган.

Комиссия томонидан яна 8 та хўжалик кулоқ сифатида алоҳида солиққа тортилган. Барча кулоқ хўжаликлари сони Бўратов қишлоқ совети бўйича 50 тага етган. «Кулоқ» хўжалиklarини аниқлашда ва уларни алоҳида солиқ тартибига киритишда бир қанча белгиларга эътибор қаратилган. Чунончи, хўжалиklarнинг ерни баъзи бир шартлар билан ижарага бериши, унинг муддати, узлуксиз равишда уй-жой ва воситаларни шартлар эвазига ижарага бериш ва хўжаликнинг йиллик даромади шулар жумласидандир. Агар даромад миқдори 1 йилда 220 сўмдан ортиқ бўлса, у хўжалик кулоқ деб ҳисобланган².

Совет ҳукуматининг 1928 йил 21 апрелдаги "Ягона қишлоқ хўжалик солиқлари янги асослари тўғрисида" ва 1929 йил 8 февралдаги "Ягона қишлоқ хўжалик солиғи ва ўрта ҳол деҳқонлар солиқларини енгиллаштириш тўғрисида" ги қонунлари қишлоқда хусусий мулкчиликни тугатиб, давлатга қарам бўлган колхоз-кооператив хўжаликлари тузишга қаратилган сиёсат бошланишига асос бўлган.

Қишлоқ хўжалигида ернинг ҳақиқий эгаси бўлган якка тартибдаги деҳқон хўжалиklarини тугатиш эса солиқ воситалари орқали амалга оширила бошланади. Масалан, 1929 йилда бутун хўжалиklarининг 35 фоизини ташкил этган камбағал хўжаликлари солиқлардан тўла озод этилгани ҳолда 4 фоизни ташкил этган бой кулоқ хўжаликлари бутун солиқ йиғимларининг 45 фоизини тўлардилар. Бу даврда бой кулоқ хўжалиklarи даромадларидан 70 фоизгача солиқ тўлаган бўлсалар, 1932 йилда қабул қилинган "Якка хўжалиklar солиғи" қонунига биноан улар 100 фоизли даромаддан 200 фоиз солиқ тўлайдиган бўлдилар.

Кулоқ қилиниб алоҳида солиқ тўлаш мажбуриятига киритилган хўжалиklar кўп ҳолларда норози бўлиб шикоят аризаси билан маъмурий органларга мурожаат қилганлар. Бу шикоят аризалари ЎзССР МИҚ ва Халқ Комиссарлари Совети қошида ташкил қилинган кулоқлаштириш ва алоҳида солиққа тортиш бўйича шикоятларни текширувчи махсус ҳайъат томонидан кўриб чиқилган. Лекин бу шикоятлар деярли ижобий ҳал қилинмаган. Масалан, мазкур ҳайъатнинг 1932 йил 5 ва 15 январь кунлари бўлиб

¹ Ўша асар. 79 бет..

² Ўша жойда.

ўтган мажлисида 13 та шикоят аризаси кўриб чиқилиб, муҳокама қилинган. Кўрилган аризаларнинг фақат 2 таси ижобий ҳал қилинган, қолганлари эса рад қилинган¹.

1931 йилга келганда кўпгина қулоқ хўжаликлари катта миқдордаги қишлоқ хўжалик солиқларини тўлаш ва турли мажбуриятларни бажаришга қурби етмай хўжаликларни ташлаб кета бошлаганлар. 1931 йил февраль ойида ЎзССР Молия халқ комиссарлигининг махсус бригадаси Қашқадарё, Сурхондарё округлари бўйича текширув ўтказганида бу округлардаги туманларда рўйхатга олинган «қулоқ» хўжалиқларининг кўпчилиги Тожикистонга қочиб ўтиб кетганлиги аниқланган. Бу округларда катта миқдорда тўланмаган солиқ боқимандаси вужудга келган. Шу боис Молия халқ комиссарлиги қочқинликда юрган қулоқларни тутиб келтириш ва маъмурий жавобгарликка тортиш масаласи юзасидан ЎзССР Халқ Комиссарлари Советига махсус мурожаатнома юборган².

Қулоқ хўжалиқларига юкланган мажбуриятлардан энг оғири ва фалоқатлиси пахта контракцияси эди. Пахта контракцияси тўқ хўжалиқларни хонавайрон қилган мудҳиш восита сифатида из қолдирди. 1930 йилда республикада пахта майдонларини кенгайтириш ҳисобига кучайтириш жараёни кузатилди. Қулоқ хўжалиқлари ихтиёридаги ерларда ҳам мажбурий равишда пахта эктириш жорий қилинади. Бу масала юзасидан бир қанча тадбирлар белгиланди, тегишли йўриқномалар ишлаб чиқилди. Ҳар бир туманда қулоқ хўжалиқлари устидан пахта етиштиришни ташкил қилиш, белгиланган миқдордаги пахтани қабул қилиб олиш бўйича «экин бешликлари» тузилди. «Учлик» ва «бешлик»лар чекланмаган ҳуқуқларга эга эди. Улар томонидан қулоқ хўжалиқлари аниқланиб ихтиёридаги ери, чорва хайвонлари рўйхатга олинган ва бунга кўра хўжалиқлар пахта етиштириш бўйича мажбурий шартномага киритилган. Қулоқ хўжалиқларини аниқлашда асосан улар тўлайдиган қишлоқ хўжалик солиғи асос қилиб олинган.

Туманлар бўйича аниқланган қулоқлар рўйхати ЎзКП(б) қишлоқ ячеёкаларида муҳокама қилиниб, қишлоқ камбағаллари йиғинида тасдиқланган. Йўриқномада қулоқ хўжалиқлари ўз экин майдонининг 80 фоиз қисмида пахта экмасалар ёки мажбуриятда белгиланган нормадаги пахтани топширмасалар турли жазога

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

тортилганлар. Жарима Жиноят Кодексининг 80 - моддаси бўйича қамоққа олиш, ерини, мол-мулкини тортиб олиб яшаб турган жойидан кўчириб юбориш каби жазоларни қўллаш зарурлиги йўриқномада белгилаб қўйилган.

Округлардаги ҳар бир қабул қилиш пунктида шу пунктга маҳсулот топширувчи қулоқ хўжаликларининг рўйхати бўлган. Бу маълумотда уларнинг ери, уларга белгиланган мажбурият миқдори, ер ва даромад солиғи миқдори кўрсатилган. «Пахтаасоюз»нинг округ ва туман бўлимлари баҳорги экин мавсумида қулоқ хўжаликларига пахта етиштиришлари ҳақидаги шартномага имзо қўйдирганлар. Хўжаликлар мана шу шартномага биноан кредит олишлари мумкин эди. Округ «экин бешликлари» тобора қулоқ хўжаликлари устидан назорат ва сиқувни кучайтириб борганлар. Бу хўжаликлар зиммасига янгидан-янги мажбуриятлар юкланган.

Фарғона округ ҳосилни йиғиб-териш олиш ва сотиш бўйича «экин бешлиги» 1930 йил 2 февралдаги йиғилишида қулоқ хўжаликларининг бу хўжалик йилидаги пахта етиштириш мажбуриятлари, мажбуриятда белгиланган пахтани тўла ундириб олишга доир қарорлар қабул қилади. Уларда туман пахта ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш, ҳосилни 100 фоизи йиғштириб олиш бўйича сафарбарлик ташкил қилиш, «экин бешлиги» топшириқларини бажариш юзасидан чора кўрмаган туман пахтаасоюз ходимларини ишдан бўшатиб, судга бериш қабила ўз аксини топган.

Шунингдек, йиғилишда барча пахта ширкатларида синфий табақалар бўйича пахта мажбуриятларини бажармаганлар ва қарздорлар рўйхатини тузиш ва бу хўжаликларга тегишли чора кўриш учун округ суди ва прокуратурасига кўрсатмалар берилади. Пахта топшириш мажбуриятини бажара олмаган хўжаликларнинг мол-мулкини мусодара қилиб судга бериш, мусодара қилинган мулкни колхозлар фондига ўтказишга қарор қилинади.

Пахта мажбуриягини бажара олмаган қулоқ хўжаликлари туман «учликлари» томонидан ҳисобга олинган. «Учлик» таркиби туман ижроия комитети раиси, молия бўлими раиси ва партия комитети вакилидан иборат бўлган.

Туман «учликлари» томонидан мажбуриятни бажармаган пахтакор хўжаликлар ҳақидаги маълумот қуйидагича расмийлаштирилган:

а) солиқ тўлашнинг шартлиги;

- б) мол-мулкининг рўйхати;
- в) якка тартибдаги солиқ миқдори;
- г) шартномада белгиланган пахта миқдори;
- д) топширилган пахта миқдори ва ҳоказо¹.

1930 йилда қулоқ хўжаликларини аниқлаш ва уларга турли мажбуриятлар юклаш билан бир қаторда колхоз ичидаги «ёт унсулар»га қарши кураш ҳам олиб борилди. Колхозларда ўзига хос «тозалаш» ўтказилди. 1930 йилда бундай тозалашлар натижасида 4910 киши колхозлардан чиқариб ташланади. Чиқариб юборилганларнинг 74 нафари қулоқлар, 173 таси бадавлат деҳқонлар, 145 таси рухонийлар, 215 таси савдогарлар, 55 таси “босмачилик ҳаракати” қатнашчилари, 583 таси колхоз тартиб-қоидаларига бўйсунмаганлар тоифасига мансуб кишилар ва 528 нафари эса бошқа турли сабаблар билан, қолган 2336 нафари номаълум сабаблар билан колхоздан чиқариб ташланган.

Совет ҳокимиятининг иккинчи жаҳон урушигача бўлган солиқ сиёсатида шаҳарда асосан даромад солигининг, қишлоқда эса ягона қишлоқ хўжалик солигининг пулли даромад солиғига айланиб бориши жараёни кузатилади. Бу даврда давлат харажатлари 1,1 трлн. сўмни, вайрон этилган хўжалик суммаси 2,2 трлн. сўмни ва бевосита ҳарбий харажатлар 551,1 млрд. сўмни ташкил этган. Аҳоли томонидан эса бу даврда жуда юқори даражадаги мажбурий тўловлардан ташқари 16 млрд. сўм пул ва 4,5 млрд. сўмлик қимматбаҳо буюмларини Қизил Армия фондига ихтиёрий равишда ўтказадилар².

Уруш даврида солиқларнинг кескин ўсиши 1941 йил 3 июлдаги “Вақтинчалик юз фоизли солиқ тўғрисида”ги Олий Совет Президиуми кўрсатмасидан бошланган. 1941 йил 29 декабрда Олий Совет қарори билан **“уруш солиғи”** жорий этилади³. Бу солиққа 18 ёшга тўлган барча фуқаролар жалб этилади ва унинг суммаси йилига бир киши учун 150-600 сўмни ташкил этган.

Уруш йилларида жисмоний ҳамда ақлий жиҳатдан егук фуқароларни урушга сафарбар этишни янада жонлантириш, фашистлар ҳужумидан азият чеккан ҳудудларга моддий ва молиявий ёрдамни кучайтириш ҳамда урушда Совет Иттифоқининг молиявий имкониятларини кенгайтириш мақсадида 1941 йил 21 ноябрда

¹ Шамсутдинов, Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати... 83 бет

² Жўраев Ш, Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. Бухоро 2004. 46 бет

³ Ўша асар. 47 бет.

Олий Совет қарори билан "Бўйдоқ, якка ва боласиз фуқаролар солиғи" жорий этилади¹. У 20-50 ёшли эркаклар ва 20-45 ёшли аёлларга нисбатан жорий этилиб йилига унинг миқдори бир киши учун 100 сўмни ташкил этган.²

Умуман уруш йилларида мамлакат бўйича уруш манфаатлари учун сарфланган маблағлар 114,7 миллиард сўмни ташкил этган. Шундан 58,8 миллиард сўм ёки 50,8 % ни ҳарбий харажатлар ташкил этган, қолгани фронт ортида уруш эҳтиёжларига сарфланган. Бу харажатлар халқ хўжалиги ва ижтимоий-маданий тадбирлар харажатларини қисқартириш ҳисобига кўпайган эди.

Республика бюджети 1941-1945 йилларда 786,5 миллион сўмни ташкил этган бўлиб, халқ хўжалиги харажатлари 21,84 фоиз, ижтимоий маданий тадбирлар харажатлари 64,8, бошқарув харажатлари 9,8 фоиз бўлиб Ўзбекистон бюджетининг энг кўп қисми мудофаа эҳтиёжлари билан боғланган эди. Уруш даврида ҳарбий харажатларнинг кўпайишидан ва давлат корхоналаридан олинадиган даромадларнинг камайиши натижасида бюджетга тушадиган даромадлар ҳиссаси камайган. Бу етишмовчиликни тузатиш мақсадида урушнинг биринчи йилларида аҳолидан олинадиган даромад ва қишлоқ хўжалиги солиқлари оширилган.

Шуни айтиш керакки, бюджет даромадларининг асосий манбаини давлат резервлари, корхоналарнинг фондлари ва бошқа даромадлар билан бирга давлат заёмлари ва пул буюм лотереялари ҳам ташкил этган. Бу манбалардан Республика бюджетига 422,6 миллион сўм олинган. Ундан ташқари, Республика фронтга 4 млн. 148 минг тонна пахта, 54 минг тонна пилла, 3 млн. 83 минг дона қорақўл териси ва озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатган. Уруш кетаётган оғир шароитда аҳолининг асосий қисми жанггоҳларда ҳалок бўлган, мамлакатда демографик ҳолат оғирлашган эди. 1935-1938 йилларда, яъни Иккинчи жаҳон уруши арафасида ҳам ҳарбий хизматга ўзбеклар жуда оз миқдорда олинган. Аммо оммавий сафарбарлик бошланиб, ўлка жангчи ва ишчи кучи ҳамда хом ашё етказиб берувчи минтақага айланиб қолади. 1941 йил 22 июнда фашистлар Германиясининг СССРга ҳужуми туфайли 4.847.775 туркистонликлар (1941-1943 йиллар) совет армияси сафларида жангга кирадilar. Етарли ҳарбий тайёргарликсиз фронтнинг олдинги чизиқларида Украина, Белоруссия, Польша

¹ Справочник по налогам и сборам населения. М., 1973. С- 23.

² Справочник по налогам и сборам населения. М., 1973. С- 23.

худудларида урушга кирган ўзбек, козок, туркман, қирғиз ва тожиклар, аввало душман ўқидан ҳалок бўлдилар, тирик қолганлари эса асир олинадилар.

Ўзбекистоннинг фронт манфаатлари учун етказиб берган қанчадан-қанча солиқ, мол-мулк, моддий-маънавий ёрдамлари етмагандек, кўплаб ватандошларимиз жангларнинг олдинги қаторларида қаҳрамонларча ҳалок бўладилар. Юз минглаб ватандошларимиз фашистлар томонидан асир олинганлар. Бу эса Республикамиз томонидан катта молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларининг йўқотилиши эди. Манбаларда қайд этилишича, 1941-1942 йилларда совет армияси таркибидаги 1.700.000, баъзи китобларда эса 1.500.000 туркистонликлар немис-фашистлари томонидан асир олинган. Асирлар ва уларнинг сони масаласида фикр-мулоҳазалар турлича бўлиб, 1941 йил декабрь ойдан 1942 йил май ойига қадар Житомир, Варшава, Трир шаҳарларидаги немис концлагерларида совет асирларидан вафот этганлар сони 500 минг кишини ташкил қилган. 1941 йил охирида фашистларга асир тушган совет фуқаролари 3 миллион 355 минг кишини ташкил этган, унда совет асирлари 3,9 млн киши бўлган, 1944 йил 1 майга келиб эса 5.163.381 кишига етганлиги қайд қилинган¹. Унинг маълумотига кўра, 2 млн. 420 минг совет фуқароси концлагерларда ўлган ва қатл этилган. Совет асирлари ҳақидаги энг катта сон 5.734.528 рақами билан баён этилиб, бу ҳақда 1945 йил февралда Ялта конференцияси олдидан ушбу маълумот берилган². Фашистлар Германияси асир олган совет фуқароларининг сони билан боғлиқ 5 млн. 162 миш рақами ҳам мавжуд бўлиб, немисларнинг тутқунлар лагерларида 1.981.000 таси асирликда ҳалок бўлган. 1941 йилда Киев учун бўлган жангларда 5та совет армиясидан 663 миш киши, Вязьма -Брянский йўналишида ҳаракат қилган 9 та армиядан 660 миш киши асир олинган.

Совет фуқароларининг кўплаб асир тушишига сабаб фашистлар Германиясининг совет давлатига тўсатдан ҳужуми туфайли кўплаб ҳарбий қисмлар қуршовда қолгани, урушга моддий, маънавий, ҳарбий жиҳатдан СССРнинг тўла тайёр эмаслиги, урушдан олдин кўплаб ҳарбий кўмондонлар қатағон қилиниши кабилар эди.

¹ Ҳайитов И. Иккинчи жаҳон уруши оқибатида муҳожирликка ўтган ўзбеклар. // Ўзбекистон тарихи №2 2005.

² Уша жойда.

Уруш йилларида Ўзбекистондан урушга кетиб ном-нишонсиз йўқолган жангчиларнинг оилалари нафақат маънавий, балки моддий томондан ҳам катта зарар кўрдилар. Яъни эркакларнинг асосий қисми урушга кетган, фронтнинг жангчи етказиб берувчи асосий минтақаси бўлган Ўзбекистонда демографик вазиятни изга тушириш мақсадида ва аҳолига имтиёзлар бериш нуқтаи назаридан ҳукумат 1944 йилда махсус қарор асосида "Қаҳрамон она"лар учун маълум имтиёзлар жорий қилади¹. Урушнинг ғалаба билан тугаши натижасида 1946 йил 1 январдан бошлаб "Уруш солиғи" бекор қилинади.

Шундай солиқ тизими ХХ аср ўрталаригача сақланган эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида давлат бюджетига келиб тушаётган солиқларнинг аксарияти ҳарбий мақсадларда сарфланганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бу, айниқса, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги соҳалари ва у билан боғлиқ тармоқ ишлаб чиқариш тармоқлари, саноат корхоналари, кончилик, кимё саноати ва электроэнергетика тизимлари ҳиссасига тўғри келган.

Урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш даврида солиқ тизими ҳам мавжуд шароитлар ҳамда тиклаш масалаларига қаратилади. Зеро бу солиқ тизимини мавжуд шароитлардан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилишни тақозо этар эди. Уруш йилларида ҳукумат мамлакатдаги ҳар бир Республиканинг ички шарт-шароитлари, ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда солиқ тизимини шакллантирмасдан, балки барча учун мажбурий қонун-қоидаларни татбиқ этган бўлса, урушдан кейинги қийнчиликлар қонунларни бирмунча юмшатишни тақозо этар эди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги солиқ тизими таҳлилидан шуни англаш мумкинки, мазкур даврда барча куч ва имкониятларнинг уруш манфаатларига бўйсундирилиши, шубҳасиз, аҳолидан ундириб олинadиган солиқ тизимига ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмаган. Бу айниқса, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ва унинг тармоқ соҳаларидан келиб тушадиган солиқ ва йиғимларни мавжуд шароитга мослаштиришни тақозо этар эди. Шу мақсадда 1948 йил 13 июлда Олий Совети Президиуми "**Қишлоқ хўжалик солиғи**" га ўзгартиришлар киритилиши натижасида қишлоқ хўжалик солиғи миқдорининг ошишига олиб келган.

¹ Ўша асар. 47 бет.

Бу даврда, авваламбор, халқ хўжалигида тинч қурилишга ўтилганига қарамасдан, бюджет харажатларининг асосий қисмини ҳарбий соҳалар ташкил этган. Бу эса солиқли даромадларнинг тез ўсишига олиб келган. Урушдан кейинги йилларда солиқларнинг миқдорий кўпайиши (ортиши) уларни соф фискал инструментдан давлатнинг ишлаб чиқариш жараёнига самаралироқ аралашувига имкон берадиган иқтисодий инструментига айлантирган эди. Фойда ва даромадни солиққа тортишдаги ўзгаришлар капитал ҳаракатнинг тезлигига, маҳсулот сифатига, жамғарма инвестицияларга сезиларли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалик солиқ тизими етти қисмдан иборат бўлган. Бу қонун 1953 йил 8 августда янгидан қабул қилинган бўлиб, айрим ўзгартиришлардан сўнг қуйидаги ҳолда шаклланган. У олти бўлимдан иборат бўлган. Улар қуйидагилар 1-бўлим солиқ тўловчилар ва уларнинг вазифалари ҳақида, 2-бўлим солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва солиқ ставкалари ҳақида, 3- бўлим колхозчилар хўжаликларини солиққа тортиш ҳақида бўлган. 4-бўлим ишчи ва хизматчилар хўжаликларини солиққа тортиш 5-бўлим якка тартибдаги деҳқон хўжаликларини солиққа тортиш тизими ҳақида, 6-бўлим солиқ тизимида бериладиган имтиёзлар ва уларнинг тартиби ҳақида, 7-бўлим қишлоқ хўжалик солиғини қайта ҳисоблаш тартиби ҳақида ва ҳоказо¹. Шу билан бирга, бундай солиқ тури бўйича айрим тоифа кишиларга солиқ имтиёзлари берилган бўлиб, улар қуйидагиларда акс этган.

Қишлоқ хўжалик солиғи имтиёзлари ҳарбийларга, уруш қатнашчиларига, инвалидларга, меҳнат ветеранларига, Совет Иттифоқи Қаҳрамонларига, ўқитувчилар, врачлар, агрономлар, иқтисодчилар, шахтёрларга, металлургияларга, ўрмон ишчиларига, кўчиб келувчиларга, фавқулодда ҳолатдаги шахсларга нисбатан белгиланган эди².

Совет тузуми тартиблари асосида маҳаллий солиқ ва йиғимлар давлат бюджетини шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлганлигини қайд этиш лозим. Иккинчи жаҳон уруши йилларида маҳаллий солиқ ва йиғимлар урушда зарар кўрган иқтисодиётни қайта тиклаш, уруш сарф-харажатларини қоплаш, зарур ҳарбий анжомлар, қурол-аслаҳалар, кийим-кечаклар, армияни зарур озиқ-овқатлар билан таъминлашга қаратилганлиги шубҳасиз.

¹ *Жўрасев Ш, Бобиев С.* Маҳаллий солиқлар тарихи. 47 бет.

² Ушша жойда.

Уруш йилларида маҳаллий солиқлар ва йиғимлар 1942 йил 10 апрелда жорий этилган бўлиб, 1963 йил 10 апрелда Министрлар Советининг №14 баённомаси асосида зарур ўзгартиришлар киритилади. Уруш кетаётган маҳалда давлат пошлинаси ҳам катта аҳамият касб этган. Бундай тизим Олий Совет Президиумининг 1942 йил 10 апрел қонуни ва Халқ комиссарлар Советининг 1942 йил 29 апрел қарори асосида жорий этилган, кейинчалик унга Министрлар Советининг инструкциялари асосида бирмунча ўзгартиришлар киритилган. У ўн бўлимдан иборат бўлган. Бундай солиқни аёллар 45 ёшгача, эркеклар 50 ёшгача тўлаганлар. Фуқаролар никоҳда бўлмаганликлари, белгиланган ёшга тўлганликлари ва оилада болалари борлиги хусусидаги ҳужжатларни тақдим этган тақдирда, улар бу солиқдан озод қилинганлар. Никоҳдаги фуқаролар агар никоҳлари бузиладиган бўлса, 20 кун ичида бухгалтерияга бу ҳақда маълумот етказишлари шарт бўлган.

Ушбу солиқлар бўйича имтиёзлар ҳарбийларга, ҳарбийларнинг аёлларига, боласи бедарак йўқолганларга, талабаларга, инвалидларга, шимол халқларига, гипофиз касалликларига учраганларга, овчиларга, қишлоқ хўжалиги аъзоларига ва шаҳарда қишлоқ хўжалиги асосида яшовчиларга нисбатан ҳам белгиланганлигини кўриш мумкин.

Бу даврда қишлоқ хўжалик солиғини шахсий фойдаланишга ва яшашга ажратилган ер участкаларига эга бўлган барча фуқаролар тўлаганлар. Посёлка тишидаги аҳоли пунктлари фуқаролари, колхозчиларни истисно қилганда, барча аҳоли бир йил давомида қишлоқ хўжалик солиғини тўлаганлар, кейинги йилларда эса улар фақатгина ер рентаси тўлаганлар холос. Коммунал уйларда яшовчилар эса уй атрофидаги ерни участка сифатида ўзлаштирган бўлсалар ва у фуқаронинг уй дафтарига участка сифатида бириктириб қўйилган бўлса, улар ҳам қишлоқ хўжалик солиғини тўлаганлар. Диний уламолар диний номенклатурада бўлмасалар, улар шу аҳоли участкаси бўйича ва ўзларининг шахсий участкалари бўйича даромад солиғи ва ер солиғини тўлаганлар.

Агарда фуқаро ер участкаси олган бўлса-ю, лекин ҳали ҳосил олмаган бўлса йиллик оклад миқдорида қишлоқ хўжалик солиғи тўлаганлар. Ер участкасига эга бўлган, лекин ўз вақтида солиқ тўламаган фуқаролар икки йиллик оклад миқдорида ер солиғи тўлаганлар. Бунда фуқаро тўлов хабарномаси олгач, бир ойдан сўнг ва яна уч ойдан сўнг тўловларни ўтказишлари шарт бўлган.

Қишлоқ хўжалик солиғи ер участкаси ишланишидан қатъий назар тўланиши шарт бўлган. Бунда қурилиш майдонлари, бутазорлар, ўрмонлар, жамоат йўллари, жарлик ва ариқлар билан банд бўлган участкалар солиқдан озод этилганлар. Агар ер майдони 50 м² дан кам бўлса, у солиққа тортилмаган. Қишлоқ хўжалик солиғи бир гектар ҳисобида аниқ белгиланган бўлиб, у Ўзбекистонда суғорма ерлар учун гектаридан 2,2 сўмни ташкил этувчи доимий солиқ миқдори ҳисобланган.

Шу асосда қишлоқ хўжалик солиғини жорий этишда қуйидаги омиллар эътиборга олинган:

- ерларнинг маъмурий бўлиниши;
- турли ҳудудларнинг маҳаллий хусусиятлари;
- ерларнинг ҳосилдорлиги;
- ерларнинг сувга ва бозорга ҳамда даромад манбаларига

яқинлиги.

Қишлоқ хўжалик солиғи хўжаликлар бўйича уч йўналишда, яъни колхозчилар, ишчилар ва яқка тартибдаги хўжаликлар тоифаси билан олинган бўлиб, уларнинг ставкалари минимал ҳажмда тартибга мувофиқ равишда ошиб борган. Қишлоқ хўжалиғи солиғи бўйича хўжаликлар ва ижтимоий тоифалар иқтисодий аҳолидан келиб чиқиб аҳолининг қуйидаги гуруҳларига солиқ имтиёзлари берилган:

- ҳарбийларга;
- урушда бедарак йўқолганларнинг оилаларига;
- уруш фахрийлари ва инвалидларга ;
- Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари, меҳнат қаҳрамонлари ва учинчи даражали шон - шараф ордени билан мукофотланганларга;
- 60 ёшли эрақлар ва 55 ёшли аёлларга;
- шахтёрларга;
- вақтинча эвакуация қилинган ёки кўчирилганларга;
- табиий фалокатга учраганлар ва молдий ёрдамга мухтож оилаларга;

Маҳаллий солиқлар совет даврида Олий Совет Президиумининг 1942 йил 10 апрелдаги «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида» ги қонуни асосида жорий этилган ва 1956, 1963, 1973, 1988 йилларда унга бирмунча қўшимча ўзгартиришлар киритилган¹. Бу солиқ аҳолидан тўрт турда йиғилган:

- а) қурилиш ва бинолардан олинадиган солиқлар;
- б) ер рентаси;

¹ Авдошина Е.А., Тур В. Населению о налогах. М., 1988.

- в) транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солиқлар;
- г) колхоз бозорларидан йигиладиган бир мартали йиғимлар;

Курилиш-бинолардан олинадиган солиқ ва ер рентаси курилиш бинолари солиғи фуқароларни турар жойлари, ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш хоналаридан олинган. Унинг миқдори коммунал хўжалик хизмати органлари томонидан белгиланган. Бу объектларда неча киши туриши ва фойдаланишидан катъий назар унинг майдони бўйича солиқни фақатгина шу объектнинг мулк эгаси тўлаган. Ер рентасида эса маълум бир майдонда жойлашган турли бинолар учун эгалари битта ёки бир нечта бўлса-да, алоҳида рента тўлови олинган. Бу даврда барча мулк шакллари қаторида транспорт воситалари эгаларидан ҳам маълум солиқлар олинган.

Бу турдаги солиқ фуқароларнинг енгил ва юк автомобиллари, мотоцикллари, моточангилари, моторли лодкалари, катерлари ва яхталаридан ҳам олинган. Солиқ асосан юқорида қайд этилган транспортлар моторининг қувватига қараб белгиланган ва улардан бошқа транспорт воситалари учун тўлов олинмаган. Бу солиқ шаҳар ва кишлоқ жойларида ҳам бир хилда олинган. Транспорт воситаларидан олинадиган солиқ миқдорини белгилашда Давлат автоинспекцияси, Ички ишлар вазирлиги ва бошқармалари, ДОСААФ органлари томонидан ўтказилган техник кўриқлар асосий рол ўйнаган. Транспорт воситалари ишга яроқсиз ва ишлатилмаган ҳолда (эгаси касал бўлганда) солиққа тортилмаган.

1956 йил 16 январда Молия вазирлигининг махсус инструкцияси асосида "Даромад солиғи", 1954 йил 26 мартдаги 382-инструкциясига биноан "Кам болалилар солиғи", 1957 йил 25 июлдаги 235-инструкцияга биноан "қишлоқ хўжалик солиғи" каби бир нечта солиқ турлари бўйича тизимни соддалаштириш тадбирлари амалга оширилган¹. Шу даврнинг 60-йилларида Шўролар солиқ тизими деярли ўзгармай қолган бўлсада, айрим қонунларнинг қабул қилиниши маълум бир йўналишларда ўз аксини топганлигини қайд этиш зарур. Жумладан, 1962 йил 15 майда Министрлар Советининг 442-сонли "Товар белгилари тўғрисида" ва Коммунал хўжалик Министрлигининг 1965 йил 9 октябрдаги 281-сонли, 1967 йил 25 ноябрдаги 401-сонли "Маҳаллий Совет, давлат, кооператив уйларидаги бўш хоналарни туркумли ижарага олиш тўғрисида"ги қонунлар² бу даврнинг муҳим ўзгаришлари сифатида

¹ Жўраев Ш., Бобоев С. Маҳаллий солиқлар тарихи. 56 бет.

² Шамов А. Территориальное управление народным хозяйством. М., 1984.

изоҳлаш мумкин. Зеро совет жамиятига хос бошқарув сиёсатининг ўзгариши, ишлаб чиқаришнинг марказда тўпланиши, давлатнинг марказлаштирилган маъмурий-буйруқбозлик сиёсати оқибатида, солиқлар ва уларнинг турлари ҳам ўзгариб борган.

Иқтисодиётнинг марказлаштирилиши ишлаб чиқариш ва унинг давлат тақсимотига асосланганлиги, шубҳасиз солиқлар функцияларининг ҳам ўзгаришига олиб келган. Хусусан 70 йиллардаги солиқ тизимида аввалги даврга қараганда шаклан ҳамда мазмунан бирмунча ўзгаришлар юз берган. Шундай ўзгаришлардан бири Собик Иттифоқ Олий Совет Президиуми томонидан 1979 йил 29 июнда "Давлат пошлинаси тўғрисида" ги қонунга ўзгаришлар киритгани эди¹.

1970-йилларда солиқ соҳаси олдинги тизимга ўзгартиришлар ва кенгайтиришлар киритиш асосида 13 қисмдан иборат яхлит тизим сифатида қайта шаклланади. Бу даврдаги ўзгаришлардан яна бири Олий Совет Президиумининг 1979 йил 29 июндаги "Давлат пошлинаси тўғрисида" ги қонунга киритилган тузатишлар каби солиқ йўналишлари² элементларини аниқлаштирувчи қарорлардан иборат бўлган.

Умуман Совет даврида бир қанча солиқ турлари амалда бўлиб, улар ўзининг шакли, мазмун-моҳияти, ундириб олиш йўл-йўриқлари билан бир-биридан тубдан фарқ қилсада, марказлашган молия тизими ҳамда бюджет учун хизмат қилган. Улар умумий даромад солиқлари (мол-мулк, ер, уй-жой солиғи ва ҳк.), қишлоқ хўжалиги солиғи, маҳаллий солиқ ва йиғимлар, *ёлғиз ва кичик оилалар фуқароларга солинган солиқлар, саноат объектлари солиқлари, маъмурий бинолар ва бошқа объектлардан олинган солиқлар, қурилиш биноларидан олинган солиқлар, транспорт воситаларидан олинган солиқлар, оборот солиғи, давлат пошлинаси адлия, суд органлари, нотариал идоралар, давлат арбитраж органлари учун пошлиналар, паспортларни қайд этиш пошлинаси, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларга нисбатан давлат пошлинаси, ЗАГС ва паспортни қайд этиш пошлиналари*³ кабилардан иборат бўлган. Совет даврида даромад солиғи тўғрисидаги қонун 1943 йилда Олий Совет Президиуми томонидан қабул қилинган бўлиб, у 1956, 1973, 1990 йилларда Молия Министрлиги махсус қарорлари билан ўзгартириш киритилган ёки тўлдирилган.

¹ Жўраев Ш, Бобоєв С. Маҳаллий солиқлар... 49-бет.

² Шамоєв А. Территориальное управление народным хозяйством. М., 1984. - С 96.

³ Справочник по налогам и сборам наследения. М., 1973.

XX асрнинг охирларига келиб солиқ тизимида таркибан ҳамда мазмунан тубдан ўзгаришлар содир бўла бошлайди. Хусусан хусусий талбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг ортиши, кишиларда мулкка эгалик ҳиссининг кучайиши солиққа нисбатан янгича муносабатларнинг шаклланишига олиб келди.

Бундай шароитда мамлакат давлат бюджетини харажатларни кўпайганлиги ҳисобига солиқларни тури ва миқдорини ишлаб чиқариш корхонаси, хўжалик субъекти, унинг фаолият кўрсатиш механизми, даромадлар миқдорига мос солиқ солиш тизимини шакллантиришга интилади. Шу билан бирга, узоқ йиллик маъмурий-бошқарув тизимининг ҳукмронлиги, кишиларда солиққа нисбатан нотўғри тушунчаларнинг шаклланишига олиб келган. XX аср 80-йиллар бошларига келиб, солиқлар ўзининг юқори нуқтасига етган. Жумладан тўғри солиқларнинг (энг аввало, даромад ва корпорация солиқларининг) ошиши фақатгина давлат бюджети даромадларининг ошишига олиб келмасдан, балки оғир ижтимоий-иқтисодий оқибатларга ҳам олиб келди¹.

80-йилларнинг иккинчи ярмида ва охирларида Совет давлатидаги *қайта қуриш* ислоҳотлари ҳамда бозор инфраструктурасига асосланган жамият қонунларининг шакллана бошлаши мавжуд жамият мезонларига мос келувчи тизим шакллантирилишини талаб этганлиги шубҳасиз. 1986 йил 19 ноябрдаги "Индивидуал меҳнат фаолияти тўғрисида"ги қонуни 1987 йил 30 июндаги "Давлат корхонаси тўғрисида"ги қонуннинг қабул қилинганлиги, Иттифоқ Министрлар Советининг 1987 йил 17 июлдаги "Мамлакатдаги банк тизимини ривожлантириш тўғрисида"ги № 821 қарори, "Республика бошқарув органлари фаолияти тўғрисида"ги № 824 қарори, 1987 йил 23 мартдаги "Индивидуал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқароларга кредит бериш тўғрисида"ги № 351 қарори, 1987 йил 17 апрелдаги "Индивидуал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчилардан пошлина ва солиқлар олиш тартиби тўғрисида"ги № 466 қарори бунга яққол мисолдир.

XX аср сўнги чорагига келиб солиқ тизимини бозор муносабатларига асосланган меъёрий талаблар билан ислоҳ қилиш, унинг таркибий тузилмаларини мазкур тузум қонун-қоидаларига мослаштириш зарурати туғилган эди. Бунда иқтисодий мустақил корхоналар фаолиятини йўлга қўйиш, хусусий мулк эгалигига

¹ Ўша асар. 23 бет.

асосланган тузум меъёрларини ишлаб чиқиш, мамлакат фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан солиқ ундириш шакллари юзага келтириш имкониятлари янада кенгайди. Бунинг яққол мисоли сифатида 1990 йил 25 июндаги Молия министрлиги томонидан чиқарилган "СССР фуқаролари, хориж фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан даромад солиғи олиш тартиби тўғрисида"ги № 83 қарори ва унинг амалга оширилганлиги эди.

1987-1990 йилларда жорий этилган иқтисодий норматив лимитлар тизими, ресурс тўловлари, уларнинг марказий ҳукумат томонидан юқоридан тақсимланиши кўзланган натижалар бермаганлиги қайд этилади¹. Демак мавжуд иқтисодий ишлаб чиқариш тузумига хос режали хўжалик юритиш кишиларда солиқ тизимига оид тўғри тушунча ва кўникмаларни шаклланишига олиб келмади. Аксинча, у кишиларда давлатга бўйсуниш, «нима берсанг шуни ейман» - «нима сўрасанг, шуни бераман» қабилидаги тушунчаларнинг юзага келишига олиб келди. Бу эса бир томондан кишиларда боқимандаликни, иккинчи томондан «давлатга бўйсунишдан бошқа илож йўқ» деган фикр шаклланишига сабаб бўлди.

Олимларнинг қайд этишларича, собиқ Совет тузуми давридаги солиққа тортишнинг таркибий тузилиши ўзининг ҳажми (ўлчами) бўйича бир-бирига тенг бўлмаган бюджетга бориб тушувчи икки гуруҳдаги солиқларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Биринчи гуруҳга корхоналар фойдасидан ажратмалар, фонд ҳаққи тўловлари, қатъий рента тўловлари, кейинроқ фойда солиғи билан алмаштирилган бюджетга олинадиган фойданинг озод қолдиғи кабилар кирган, айланма солиқлар ва бюджетга социал (ижтимоий) суғурта бадаллари ҳам шу гуруҳга кирган. Ана шу даромадлардан таркиб топган биринчи гуруҳ ёрдамида бюджет даромадларининг 70 фоизгача бўлган қисми шакллантирилган. Иккинчи гуруҳга аҳолидан олинадиган даромад солиғи, бўйдоқ ва кам даромадли оилалардан олинадиган солиқ ҳамда қишлоқ хўжалиғи солиғи киритилган бўлиб, улар ёрдамида бюджет даромадларининг 7 фоизгача даромадлари ташкил этган².

Хулоса қилиб шуни қайд этиш зарурки мавжуд иқтисодий ишлаб чиқариш тузумига хос режали хўжалик юритиш механизми кишиларда солиқ тизимига оид тўғри тушунча ва кўникмаларни шаклланишига олиб келмади. Бу эса солиқ тизимида шу тузумга хос қонун-қондалар таркиб топишига туртки бўлди.

¹ Ўша асар. 12 бет.

² Ўша жойда.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида солиқ тизимидаги энг муҳим ислохотлар ва ўзгаришлар

Маълумки, ҳар бир мустақил давлатнинг нуфузи ва қудратини солиқлар асосида шакллантирилган давлат бюджети, хусусан унинг молия тизими ташкил этади. Мамлакатимиз мустақиллиги қўлга киритилгандан сўнг барча соҳаларда бўлгани каби солиқ соҳасида ҳам изчил ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур ислохотлардан кўзланган асосий мақсад ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли учун муносиб турмуш шароитларини яратиш, давлатнинг молиявий тизимини мустаҳкамлаш орқали давлатнинг бюджет тизими механизминини шакллантириш, эркин хусусий тадбиркорлик учун кенг имкониятлар яратиш, бозор муносабатларига жавоб берадиган мустаҳкам иқтисодий ишлаб чиқариш тизимини яратишдан иборат. Зеро ҳар қандай мамлакатнинг солиқ сиёсати ўзига хослиги билан ажралиб туради. Чунки мамлакатнинг инвестиция қудрати, иқтисодиётнинг юксалиши ҳамда ўсиш суръати, аҳолининг фаровонлиги унда жорий қилинган солиқ юкининг қай даражадалигига боғлиқ. Шу жиҳатдан Ўзбекистоннинг солиқ сиёсати ҳам ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини эътироф этиш лозим.

Шу маънода мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси - ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир¹ - деб бежиз таъкидламаганлар. Шу туфайли мамлакатимизда солиқ тизимини ислоҳ қилишга иқтисодий ислохотларнинг таркибий қисми сифатида ҳамisha катта эътибор берилиб келинмоқда.

Солиқ тизимини ислоҳ қилишдан кўзланган асосий мақсад – жисмоний ва юридик шахслар зиммасидаги солиқ юкини енгиллаштириш орқали ишлаб чиқаришни жонлаштириш ва иқтисодиётни барқарорлаштиришга эришишдир. Бу мамлакатимизнинг солиқ сиёсати билан амалга оширилади ва тартибга солинади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги роли кучайиб, ўз олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда солиқ сиёсати муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Солиқ сиёсати амалда давлат бошқарувининг бошқа механизмлари билан биргаликда мамлакатнинг барча

¹ Каримов И.А. "Ўзбекистон буюк келажак сари", Т.: Ўзбекистон, 1998. 359 бет.

ижтимоий-иқтисодий соҳаларига фаол таъсир этади. Зеро Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек -"Солиқ сиёсатининг вазифаси - бир томондан, бюджет даромадининг барқарор сафарбарлигини таъминлашдан, иккинчи томондан - корхоналарни республика учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиришдан иборат"¹. Солиқ сиёсатининг асосий вазифаси иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилиши лозим. Айнан иқтисодий ўсишга эришилгандагина ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва унинг самарадорлигини таъминлашга, аҳолининг турмуш даражасини ошишига муваффақ бўлинади. Шу боисдан солиқ тизими мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳолда доимо такомиллаштирилиб борилиши лозим.

Солиқ сиёсатининг самарали юргизилиши кўп жиҳатдан уни ҳуқуқий базасининг мустаҳкамлигига боғлиқ. Бунда солиқ сиёсатига оид солиқ қонунчилиги муҳим ўрин тутаети. Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари сифатида 1991 йил 31 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалардан олинган солиқлар тўғрисида» ги (1991 йил 15 феврал), «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг даромад солиғи тўғрисида» ги (1991 йил 15 феврал), «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида» ги (1993 йил 7 май) Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари каби меъёрий ҳужжатларини қайд этиш мумкин. 1997 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси ва Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида» ги Қонуни мазкур қонун ҳужжатларининг ҳуқуқий базасини янада кенгайтишига хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларни ўз вақтида тўлаш мажбуриятлари кўрсатилган. Унда шундай дейилган: Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва йиғимларни тўлашга мажбурдирлар². Шунингдек республикаимиз ҳудудида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистан буюк келажак сари. Т.: "Ўзбекистон", 1998. 52 бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: "Ўзбекистон", 1992 й. 51-модда.

ягона солиқ тизими амал қилиши ва уни белгилаш ваколатлари ҳам кўрсатилган. Унда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади. Солиқлар жорий қилишга фақат Олий Мажлис ҳақлидир¹ - деб ёзиб қўйилган.

Бугунги кунда республикамиз солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси, «Давлат солиқ хизмати тўғрисида» ги Қонуни, ҳукуматнинг бошқа солиққа оид қонунлари, қарорлари, Президент Фармонлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан мустаҳкамланган.

Мустақиллик йилларида солиқ тизими ривожланишининг тўрт муҳим босқичи:

Солиқ ислохотларининг биринчи босқичи: 1991-1994 йилларни ўз ичига олган бўлиб, Ўзбекистоннинг ўз мустақил солиқ тизimini ташкил этиш ва солиқларнинг хазинавий аҳамиятини ошириш босқичидир.

Республикамизда ҳозирда амал қилаётган солиқ тизими ўзининг муайян тарихига эга. Солиқ тизими ва унинг идоралари собиқ Иттифоқда ҳам мавжуд эди. Улар табиийки Ўзбекистон ҳудудида ҳам амал қиларди. Кейинчалик улар фаолияти 1990 йил 12 майда қабул қилинган «Давлат солиқ инспекцияларининг ҳуқуқлари, вазифалари ва масъулияти тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ 1990 йилнинг 1 июлидан бошлаб қайта кўриб чиқилган бўлсада, бу тузилмалар молия органлари тасарруфида иш олиб борар эди.

Республикамизда солиқ идораларининг мустақил фаолияти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1990 йил 17 декабрдаги 383-сонли «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги қошида Давлат молия-солиқ бош бошқармасини ташкил қилиш тўғрисида»ги Қарори қабул қилинганидан сўнг йўлга қўйила бошланди. 1991 йил 14 июндаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат солиқ идоралари тўғрисида»ги Низоми ва 1991 йил 12 августдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат солиқ идоралари тўғрисида»ги 217-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 1992. 132-модда.

сонли Қарори қабул қилинганидан кейин давлат назорати ва бошқарувининг алоҳида тузилмаси сифатида солиқ идораларининг шаклланиши ва мустақил фаолият кўрсатишига асос солинди. Республика давлат бошқарувининг мазкур тузилмаси 1994 йилгача, яъни Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармониغا мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси қошида Давлат бош солиқ бошқармаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасига айлантирилгунга қадар фаолият кўрсатди.

Республикамизнинг мустақил солиқ тизимини шаклланишида 1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Корхоналар, танкилотлар ва бирлашмалардан олинадиган солиқлар тўғрисида"ги қонун дастлабки қонун эди. Унга кўра биринчи марта солиқ тизимининг тузилиши ва ишлашининг умумий асослари аниқлаб берилди, солиқларни ҳисоблаш ва ундириш тартиблари ўрнатилди.

1992 йил 9 декабрда "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди. Бу қонунга биноан солиқ объекти кенгайтирилди. Илгари даромад солиғини жамоа хўжаликлари орқали тўлаб юрган фуқароларга уларни тўғридан тўғри ўзлари тўлаш жорий этилди. 1992 йил 1 январдан бошлаб корхоналардан ундириладиган ўрмонлардан олинадиган даромад солиғи ва бир қатор бошқа солиқлар бекор қилинди. Шу билан бирга 1992 йил 1 январдан бошлаб корхоналардан 30% ставкада қўшилган қиймат солиғи, 15% дан 45% гача даромад (фойда) солиғи; акциз солиғи; мол-мулк солиғи; республикадан ташқарига олиб чиқиладиган маҳсулотлар ва хомашё ресурсларига солиқлар жорий этилди.

1993 йилда давлат бюджети тақчиллигини камайтириш ва даромад қисмини мустақамлаш мақсадида ресурс тўловлари ва сув учун тўлов жорий қилинди. Шу йилдан эътиборан бюджетни тўлдириш, шунингдек, ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадида 6 фоизли ресурслар солиғи ва 30 фоизли амортизация солиғи жорий этилди.

1993 йил 7 майда Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида" ги қонуни қабул қилинди. Бундай солиқлар таркибига жисмоний шахсларнинг мулк солиғи, ер солиғи, курорт зоналарида ишлаб чиқариш объекtlари қурилиш солиғи, реклама солиғи, автомобиль воситаларини қайта соғиш солиғи, транспорт воситалари эгаларидан ундириладиган солиқлар

ва турли хил йиғимлар киритилди.

Амалдаги солиқ тизимини такомиллаштириш зарурлигидан келиб чиқиб 1994 йилдан бошлаб:

- кўшилган қиймат солиғи ставкаси 20 фоизга пасайтирилди,
- моддий харажатларга нисбатан 6 фоизли тўлов бекор қилинди,
- мол-мулк солиғи бўйича солиққа тортиш объекти кискартирилди-солиқ асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймагидан олинадиган бўлди,
- кишлоқ корхоналари учун даромад солиғи жорий қилинди,
- иш хақи фондидан ягона ижтимоий тўлов жорий қилинди¹.

1994 йилда амалга оширилган солиққа тортиш тизимидаги ислохотлар натижасида солиқ тизимининг фискал йўналиши сақланиб қолинди ва давлат бюджети тақчиллиги 4,1% ни ташкил этди.²

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасининг мақоми, асосий вазифалари, функциялари ваколат доираси ва фаолиятининг ташкилий асослари Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат солиқ бош бошқармасини Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасига айлантириш тўғрисида» ги 1994 йил 18 январдаги Фармонига мувофиқ ташкил этилди. Унинг фаолият йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасини ташкил этиш ва фаолият кўрсатиши масалалари тўғрисида»ги 1994 йил 18 мартда қабул қилган Қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитаси тўғрисида»ги Низомга биноан белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ушбу қарорига биноан Давлат солиқ кўмитаси солиқ ва божхона сиёсатини амалга ошириш, шунингдек, давлатнинг иқтисодий манфаатлари ва мулкий ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш соҳасида давлат назорати органи эканлиги эътироф этилди.

Солиқ ислохотларининг иккинчи босқичи: Солиқларни бозор иқтисодиёти талабларига мослаштириш ва корхоналарнинг ишлаб чиқаришларини рағбатлантиришга қаратилган давридир. Бу давр 1995-1997 йилларни ўз ичига олади.

¹ Гагаулин Ш.К. Солиқлар ва солиққа тортиш. Т., 1996 йил 129 бет.

² Тошматов Ш. "Корхоналарни ривожлантиришда солиқларнинг роли". Тошкент. 2008 йил. 91-95 бетлар

Бу даврда солиқларнинг вазифаси мамлакатда ишлаб чиқариш самародорлигини оширишга қаратилиб, ушбу масалада юридик ва жисмоний шахсларга турли имтиёзлар берилди. Хусусан 1995 йилдан бошлаб корхоналар ҳар бир фоиз маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиргани учун фойда солиғи ставкаси 0,3 фоизгача камайтирилди.

Иқтисодийни барқарорлаштириш ва таркибий жиҳатдан қайта қуриш солиқ тизимини ислоҳ қилишни талаб этар эди. Ушбу йўналишда кўплаб корхоналар ва ташкилотларнинг фойда солиғи тўлашдан даромад солиғи тўлашга ўтилиши амалга оширилди, унинг ўртача ставкаси 37 фоиз қилиб белгиланди. Ислохотлар самараси сифатида солиқ тўловчилар учун зарур имтиёзлар кўзда тутилди. Қишлоқ хўжалиги корхоналари учун фойда солиғи ставкаси рентабеллик даражасидан келиб чиқиб, табақалаштирилиб белгиланди. Яъни рентабеллик даражаси 40% гача бўлган корхоналар учун 3 фоизли ставкада, рентабеллик даражаси 40% дан юқори бўлган корхоналар учун 20 фоизли ставкада ундириладиган бўлди. 1995 йилнинг ўзида ресурс солиқлари родини ошириш мақсадида ер ости фойдали қазилмаларидан фойдаланганлик учун солиқ ва қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиладиган ерларга ер солиғи жорий қилинди, инфляция даражасига қараб улар ҳар йили қайта кўриб чиқиладиган бўлди.

1995 йилдан бошлаб солиқ тизими ихчамлаштирилиб, бир қатор кам самарали солиқлар, хусусан республика ташқарисига олиб чиқиладиган хом ашё ресурслари учун солиқ, ҳисоблаб ёзилган амортизациядан бюджетга 30 фоизли ажратма ва бошқалар бекор қилинди. Жамoa хўжалиги аъзолари ва иқтисодийнинг бошқа соҳаларида ишлаётганлар учун солиққа тортишнинг ягона тартиби ўрнатилди. Фуқаролар даромадига солинадиган солиқлар шкаласи ўзгартирилди.

Бозор муносабатлари шароитида кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш, тадбиркорлар ва сармоядорлар манфатларини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан хорижий сармоядорлар иштирокида очилган корхоналарни солиққа тортишда имтиёзлар берилди. Хусусан 1996 йилнинг 1 январигача рўйхатдан ўтказилган хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга солиққа тортиш тизимида даромад ёки фойдани солиққа тортишни танлаш ҳукуқи тақдим этилди, бошқа барча хўжалик юритувчи субъектлар учун эса даромад солиғи тўлаш жорий этилди.

1996 йил 1 октябрдан республикада ишлаб чиқариладиган ва четдан олиб келинадиган алкаголь ва тамаки маҳсулотларга акциз маркаси жорий этилди. 1997 йилдан бошлаб экология солиғи жорий қилинди (ушбу солиқ 2006 йилдан бекор қилинган).

1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси қабул қилинди. Солиқ кодексининг қабул қилиниши солиқ қонунчилигини ҳуқуқий жиҳатдан мустақамлабгина қолмай, солиқ тизимини ислоҳ қилишда муҳим воқеа бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги 1997 йил 29 августдаги Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 1998 йил 12 январдаги Қарорига мувофиқ солиқ органларининг асосий функция ва вазифалари белгилаб берилди.

Солиқ ислохотларининг учинчи босқичи: 1998 йилдан 2005 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврни солиқ тизимида солиқларни ихчамлаштириш соҳасидаги муҳим босқичнинг бошланиш даври деб аташ мумкин. Мазкур босқичда солиқ тўловчи юридик шахсларга имкони борича соддалаштирилган, ихчамлаш-лаштирилган солиқ тўлаш тизими жорий этилиб, уларнинг солиқ ҳисоботлари ва солиқ тўлаш муддатлари соддалаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида"ги 1998 йил 10 октябрдаги ПФ-2086-сонли Фармониға кўра 1999 йилдан бошлаб кишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар учун ягона ер солиғи жорий қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 апрелдаги 159-сонли қарорига асосан "Кичик корхоналар учун ихчамлаштирилган солиққа тортиш тизимиға ўтишни қўллаш тўғрисида"ги қарорига асосан кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлаш жорий этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 апрель 1153-сонли "Савдо ва умумий овқатланиш корхона-ларини солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида"ги Фармони билан савдо ва умумий овқатланиш корхоналари 1998 йилдан бошлаб ялпи даромаддан солиқ ва мол-мулк солиғини тўлаш тизимиға ўтдилар. Солиқ тизимидаги бундай ислохотлар ва ўзгаришлар солиқ тизими ходимлари, давлат солиқ идоралари ва банк ходимларининг вақтларини тежашларига зарур имкониятлар яратди.

Мустақиллик йилларида солиқ тизимини ислоҳ қилиниши шубҳасиз ўз самараларини бера бошлади. Кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг мамлакат ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ўрни ва салмоғи ортиб бормоқда. Бу эса мамлакатимизда солиқ тизимини янада изчил ислоҳ қилишни ва такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг қабул қилиниши солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг учинчи босқичининг узвий давоми эди. Солиқ кодексининг кучга киритилиши билан солиққа тортишнинг барча меъёрий ҳужжатларини қонуний тартибга солиш, солиқ имтиёзларини маълум тизимга тушириш, фойда солиғи, мол-мулк, қўшилган қиймат солиғини ҳисобга олиш ва солиққа тортишнинг халқаро тизимини жорий этиш учун имкониятлар яратилди.

Ислохотларнинг учинчи босқичида юридик шахсларга, биринчи навбатда, кичик бизнес корхоналари учун солиққа тортиш, ҳисобга олиш ва ҳисоботларни тақдим қилишнинг соддалаштирилган тизими барпо этилди. Кичик тадбиркорлик субъектларига ихтиёрий асосда умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ҳамда йиғимларни тўлаш жорий этилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 апрелдаги 159-сонли қарори билан кичик корхоналар учун солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш тартиби тасдиқланди. Илгари акцизланадиган товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналар соддалаштирилган солиққа тортиш тизимига кирмаган бўлса, 1999 йилнинг 1 октябридан бошлаб уларга акциз солиғини тўлаш шарти билан мазкур тизимни қўллашлари учун имконият яратилди.

1999 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлари), фермер хўжаликлари, агрофирмалар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бошқа ишлаб чиқарувчилари Республикамиз Президентининг «Қишлоқ хўжалиғи товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини амалга киритиш тўғрисида»ги Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги 539-сонли қарори асосида ишлаб чиқилган бюджет билан ҳисобкитоблар механизмига кўра ягона ер солиғи тўловчиларига айландилар.

2002 йилдан бошлаб давлат солиқ сиёсатида маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналардан солиқ юқини янада камайтириш, четга катъий алмаштириладиган валютала маҳсулотларни экспорт қилган

юридик ва жисмоний шахсларга даромадга (фойдага) солиқдан ва мол-мулк солиғидан пасайтирилган регрессив солиқ ставкаси жорий этилди. Шу орқали солиқ тизимида тўғри солиқлар салмоғини камайтира бориш ва эгри солиқлар салмоғини оширишга мўлжалланган сиёсат юритиш кўзда тутилди. Шу билан бирга, солиқ қонунчилиги такомиллаштирилди, барча солиқлар бўйича зарур йўриқнома ва низомлар қайтадан кўриб чиқилди.

2002 йилдан бошлаб самарасиз, бюджетга тушишини кийинлаштирадиган қўйидаги солиқлар ва тўловлар бекор қилинди. Булар қўйидагилар: реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб сотиш солиғи, меъридан ортиқ сотилмаган тайёр маҳсулот қолдиғи учун 2 фоззли ҳақлардир. 2003 йилнинг ўзида солиқ соҳасидаги ислохотларнинг натижаси сифатида 2002 йилда жорий этилган чакана савдо соҳасида фаолият кўрсатувчи микрофирмалар ва кичик корхоналар учун белгиланган даромаддан ягона солиқ, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ялпи тушумдан ягона солиқ ундириш сақлаб қолинди. Солиқ базалари ва ставкаларига ҳам зарур ўзгартиришлар киритилди.

2004 йилда ҳам қатор солиқ ислохотлари амалга оширилиб, бунда, юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи ва жисмоний шахслар даромад солиғи ставкалари бир мунча камайтирилган бўлса, ресурс солиқлари ставкалари оширилди. Ягона солиқ тизимини тўлашга ўтган микрофирмалар ва кичик корхоналар ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқни ҳам тўлайдиган бўлдилар. Шунингдек, айрим солиқ имтиёзлари бекор қилинди. Солиқ тизимидаги ислохотлар хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион фаоллигини оширишга, уларнинг импорт ўрнини босувчи ва экспорт фаолиятини рағбатлантиришга, шунингдек, уларнинг ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишини рағбатлантиришга қаратилди.

Солиқ ислохотларининг тўртинчи босқичи: 2005 йилдан то ҳозирги кунгача бўлган даврни камраб олади. Бу босқични солиқ тизимида тадбиркорлик субъектларини ҳар томонлама рағбатлантириш, улар фаолиятини кўллаб-қувватлаш, солиқ сиёсатини такомиллаштириш ва эркинлаштириш даври деб аташ мумкин.

Шу ўринда Республикамиз Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-3620 сонли «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги Фармони алоҳида таъкидлаш лозим.

Унга кўра 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб микрофирма ва кичик корхоналар учун илгари тўлаб келинган 4 хилдаги тўлов, ягона солиқ ҳамда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси, Мактаб таълимии ривожлантириш жамғармаларига мажбурий ажратмалар ўрнига ягона солиқ тўлови жорий этилиши кичик бизнес зиммасидаги солиқ юкининг сезиларли даражада пасайишига олиб келди.

2007 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-532 – сонли Қарорига асосан савдо ва умумий овқатланиш корхоналарини солиққа тортиш тизими бирмунча соддалаштирилган эди. Яъни аввалги солиққа тортиш тартибида савдо ва умумий овқатланиш фаолияти билан шуғулланадиган корхоналар учун белгиланган яъни даромад солиғи, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига, Республика йўл жамғармасига, Мактаб таълимии ривожлантириш жамғармасига ажратиладиган мажбурий тўловлар ўрнига яъни тушумдан тўланадиган ягона солиқ тўлови жорий этилди.

2005 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатида туб ислохотлар ва ўзгаришлар амалга оширила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўнма мажлисидаги маърузасида 2005 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифаларидан бири сифатида – иқтисодиётни модернизациялаш, солиқ сиёсатини янада эркинлаштириш ҳамда такомиллаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборат” лигини алоҳида таъкидлаб ўтдилар¹.

Шунингдек, Президентимиз ўз маърузасида 1997 йилда қабул қилинган Солиқ кодекси иқтисодий ислохотлар соҳасида бугунги куннинг устувор вазифалари ва талабларига жавоб бермаслигини кайд этди. Фақат сўнгги икки йил давомида Солиқ кодекси ва Солиқ қонунчилигига юздан ортиқ ўзгартириш ва қўшимчалар киритилгани шундан далолат бермоқда. Маърузада солиққа тортиш масаласида амалиётда сыналган принцип ва ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги эътироф этилиб, солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда,

¹ И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилан, мамлакатни модернизация ва ислоҳ эттидир”. Тошкент, “Ўзбекистон”. 2005. 89 бет.

рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозимлигини уқтирди.¹ «Шунга эришмоғимиз керакки, ҳар бир солиқ тўловчи, у хоҳ жисмоний, хоҳ юридик шахс бўлсин, солиқ тўлашдан бўйин товламасдан, даромадларини яширишга уринмасдан, аксинча, ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва даромадини оширишга интилсин», - деди Президентимиз ушбу мажлисда.

Солиқ сиёсатини янада ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш бўйича давлатимиз раҳбари томонидан куйидаги вазифалар белгиланди:

– солиқларни адресли бўлишини белгилаган ҳолда солиқлар бўйича асосий юк табиий, минерал хом ашё, ер-сув ва бошқа захиралардан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи ресурс солиқларга тушишини таъминлаш;

- солиққа тортиш масаласида амалиётда синалган принцип ва ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш ҳамда солиқ тизимининг нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлишини таъминлаш;

– амалдаги солиқ қонунчилигини танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, шу асосда уни янада соддалаштириш, солиқларни унификация қилиш, солиқ юкини енгиллаштириш, солиқ башқарувини такомиллаштириш ва эркинлаштиришни назарда тутадиган янги таҳрирдаги Солиқ кодексини тайёрлаш вазифалари белгиланди. Шу асосда Президентимизнинг 2005 йил 7 январдаги Фармойиш асосида янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексини тайёрлаш вазифаси қўйилди. Шу мақсадда 2007 йил 25 декабрда “Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексини тасдиқлаш ўғрисида”ги сонли Қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун билан янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси **Солиқ кодекси** қабул қилинди. У 2008 йил 1 январдан кучга киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг янги **Солиқ кодекси** 2 та (умумий ва махсус) қисм, **21** бўлим, **64** боб ва **392** та моддадан иборат.

Ушбу кодекс асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига 2008 ва 2009 йиллар мобайнида:

- Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси нормаларининг амал қилиши ва самарадорлигини мунтазам равишда ҳар томонлама мониторинг ва таҳлил қилинишини таъминлаш;

¹ И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир”. Тошкент: “Ўзбекистон”. 2005. 89 бет.

- Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг алоҳида меъёрларини янада такомиллаштиришга қаратилган таклифларни белгиланган тартибда ишлаб чиқиш вазифалари белгиланди.

Шу тариқа янги Солиқ кодексининг Ўзбекистон Республикасида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилаш, жорий этиш, ҳисоблаб чиқариш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига тўлаш билан боғлиқ муносабатларни, шунингдек, солиқ мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ягона тўғридан тўғри амал қилувчи солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжати эканлиги эътироф этилди.

Янги Солиқ кодексининг аввалгисидан энг асосий фарқи шундан иборатки, янги Солиқ кодекси тўғридан-тўғри таъсир кучига эга ҳужжат ҳисобланади. Унга кўра ҳар бир солиқ турини ҳисоблаш тартиби турли хил ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, йўриқ-номалар асосида амалга оширилмасдан, тўғридан-тўғри Солиқ кодексида акс этирилди. Энг муҳим жиҳати шундаки унда илгариги ҳужжатлар асосида тартибга солинувчи соддалаштирилган солиққа тортиш тартиби ва мақсадли жамғармаларга мажбурий ажратмаларнинг ҳисобланиши ва ундириш тартиблари акс этирилди.

Мазкур ҳужжатда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ставкалари ўзгартирилишини кўзда тутувчи солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ҳисобот даври бошланишидан қаида 1 ой олдин эълон қилиниши кераклиги ва улар расмий равишда эълон қилинган ойдан кейинги ҳисобот даврининг биринчи кунидан эътиборан амалга киритилиши белгилаб қўйилди. Солиқ кодексининг умумий қисмида халқаро меъёрларга мос келувчи солиққа тортиш тамойиллари, кодексида фойдаланилган асосий тушунчалар, солиқ мажбуриятларини бажаришда фойдаланиладиган тартиблар, солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлаш ёки тўлов муддагларини кечиктириш тартиблари, ортиқча тўловларни қайтариб беришнинг аниқ механизмлари белгилаб берилди. Шунингдек, унда солиқ назорати шакллари ва уларни амалга ошириш тартиблари ҳамда солиқ органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилиш тартиблари, солиқ қонунчилигини бузганилик учун жавобгарлик чораларини белгилаш қаби масалалар кенг ёритилган.

Унда халқаро меъёрларга мос келадиган, ўз тажрибамизга хос маҳаллий шарт-шароитларга мувофиқ қелувчи солиқ солишнинг аниқ тамойиллари белгилаб берилган. Улар қуйдагилардан иборат:

- солиқ солишнинг мажбурийлиги тамойили;
- солиқ солишнинг аниқлиги тамойили
- солиқ солишнинг адолатлилиги тамойили
- солиқ тизимининг ягоналиги тамойили;
- солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ошкоралиги тамойили;
- солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси тамойилларидир.

Шу билан бирга Кодексда солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида солиқ тўловчилар, шунингдек, ушбу солиқ ва мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш учун зарур элементлар белгилаб қўйилган тақдирдагина солиқ ва мажбурий тўлов белгиланган, деб ҳисобланиши назарда тутилган. Солиқ кодексда барча солиқлар ва мажбурий тўловлар фақатгина қонунчилик ҳужжатлари билан жорий қилиниши кўзда тутилган. Бунда, солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар ҳам қонунчилик ҳужжатлари ва Президент қарорлари билан ўрнатилиши белгиланган.

Солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларининг бажарилиш қоидалари, солиқлар ва мажбурий тўловларни кечиктириб ёки бўлиб-бўлиб тўлаш тартиби ҳамда солиқлар ва мажбурий тўловларнинг ортқича тўланган суммаларини ҳисобга ўтказиш ҳамда қайтариб беришнинг аниқ механизмлари белгиланган. Бундан ташқари, Солиқ кодексига солиқ назоратининг шакллари ва амалга ошириш тартибини, шунингдек, солиқ органларининг қарорлари ва уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилишни тартибга солувчи боблар киритилган. Жумладан солиқ назорати қисмида «камерал назорат» моддаси, шунингдек, «хронометраж» кўзда тутилган бўлиб уларни ўтказиш тартиби, муддаглари, даврийлиги ҳамда ушбу назорат шаклларини ўтказиш учун зарур бўлган ҳужжатлар кўрсатиб ўтилган.

Молиявий жарималарни қўллашни тартибга солиш мақсадида солиқ тўловчиларга, солиқ агентларига молиявий жарималар суд тартибида қўлланилиши, солиқ тўловчи, солиқ агенти томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликда айбини тан олганда ва етказилган

зарарни белигиланган муддатларда ва тўлиқ ҳажмда, шу жумладан, пеняни ихтиёрий равишда тўлаган ҳолатларнинг бундан мустаснолиги белгилаб қўйилди.

Махсус қисм умумбелгиланган солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартибини, солиқ солишининг соддалаштирилган тартибини, шунингдек, солиқ тўловчиларнинг айрим тоифаларига солиқ солишининг ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Солиқ кодексининг тўғридан – тўғри амал қилишини таъминлаш мақсадида, махсус қисмда давлат божи ва давлат мақсадли жамғармаларига тўланадиган мажбурий тўловлар, соддалаштирилган солиқ солиш тартибини қўллашда солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартибини белгиловчи бўлимлар билан тўлдирилди.

Иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида солиқ тизимини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада Президентимиз томонидан қабул қилинаётган Фармон ва Қарорлар солиқ сиёсатини эркинлаштириш, тадбиркорликни ривожлантириш, ижтимоий соҳани рағбатлантириш, солиқ юқини камайтириш ҳамда солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришга қаратилмоқда. Республикамиз солиқ сиёсатида солиқ юқини тобора камайтириб бориш тадбирлари кўрилмоқда ва йилдан-йилга пасайиш тенденцияси кузатилмоқда.

Президентимиз Ислом Каримов томонидан «2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўланлишлари»га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг йигилишида сўзлаган нутқида таъкидлаб ўтганидек «Иқтисодиётни эркинлаштиришда, биринчи навбатда, солиқ юқини камайтириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва унификация қилиш масалалари муҳим ўрин тугади. Фақат 2000-2007 йиллар мобайнида юртимизда даромад солиғи 38 фоиздан 10 фоизга, ягона ижтимоий тўлов 40 фоиздан 24 фоизга, кичик бизнес субъектлари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар, яъни фермерлар учун ягона солиқ 10 фоизга туширилди. Жисмоний шахслар даромадидан солиқ олиш ставкаси ҳам тубдан қайта кўриб чиқилди ва камайтирилди. Натижада сўнгги етти йилда иқтисодиётда умумий солиқ юқи 40 фоиздан 27 фоизга пасайтирилди».¹

¹ Каримов И.А. "Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли".-Тошкент,Ўзбекистон, 2007. 40-б.

Солиқ юкининг камайиши натижасида корхоналарнинг молиявий ресурслари ҳам тегишли равишда ошиб инвестицияларнинг кўпайиши, корхоналарнинг айланма маблағларини тўлдириш, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш учун қўшимча манба бўлиб хизмат қилмоқда. Республикамиздаги хўжалик субъектларига солиқ имтиёзлари берилиши ҳисобидан ўз молиявий ресурсларини қўшимча равишда 2006 йилда 425 млрд сўм ва 2007 йилда 830 млрд. сўмга тўлдиришга эришилди.

Солиқ тизимида олиб боирлаётган ислохотлар натижасида 2006 йилда давлат бюджети бажарилиши ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,5% профицит билан, 2007 йилда эса 1,1% профицит билан ҳамда 2008 йилда 1,5 профицитни ташкил этган.¹

¹ Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Ўзбекистон Республикаси Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.

Хулоса

Ўзбекистон тарихида солиқларнинг шаклланиши ҳамда такомиллашиши узоқ тарихий тараққиёт давралига бориб тақалади. Кишилиқ тарихида ҳеч бир давлат солиқларсиз ўз иқтисодий имкониятларини, молиявий аҳволини тасаввур эта олмаган. Уларнинг шаклланиши ҳамда такомиллашишига давлат ва жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муҳит, мавжуд табиий-иқлим шароит, аҳолининг ҳўжалиқ фаолияти, турмуш тарзи, давлатларнинг сиёсий аҳволи каби омиллар таъсир кўрсатган. Зеро, Ўрта Осиё минтақасида тарихан юқорида қайд этилган омиллар таъсирида ўзига хос солиқ тизими шаклланган бўлиб, уларни илмий тадқиқ этиш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Чунки Ўзбекистон тарихида солиқлар давлатларнинг тарихий тараққиётида, хусусан, уларнинг иқтисодий, молиявий юксалиши ҳамда жамиятнинг иқтисодий ривожидан муҳим аҳамият касб этган. Шу маънода Ўзбекистонда солиқ тизимининг шаклланиши, тарихан ривожланишини, солиқларнинг бугунги кундаги давлат ва жамият ҳаётидаги ўрнини, ўтмишида мавжуд бўлган солиқ турлари билан қиёсий солиштириш асосида тадқиқ этиш ва унинг ривожланиш истиқболларини илмий манбалар ҳамда тарихий ҳужжатлар асосида тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур мавзу тарих фани йўналишида илк бор тадқиқ этилмоқда. Унда қадимги даврлардан то бизнинг давргача солиқ тизимининг тарихий шаклланиш босқичлари даврий жиҳатдан таҳлил этилган бўлиб, илмий манбалар, архив ҳужжатлари, тарихий қўлёзмалар каби янги маълумотлар муомалага киритилган. Хусусан, мазкур китобда Ўрта Осиёда солиқларнинг шаклланиши, ўрта асрлар ва ундан сўнг Ўзбекистонда солиқ тизимининг янада такомиллашиши, Чор Россияси ва совет даврида солиқ тизимининг ўзгаришига туртки бўлган омиллар тўғрисидаги илмий маълумотларга ҳам ўрин берилган.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда ҳукуматнинг солиқ сиёсати ва бюджетни шакллантириш, давлатнинг молиявий имкониятлари орқали фуқароларнинг турмуш тарзини янада яхшилаш ва иқтисодий ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ҳамда ривожлантиришга оид чиқарган қарор ва қонунлари таҳлилига ҳам ўрин ажратилган. Бу эса давлат томонидан фуқароларнинг тўлов имкониятларини эътиборга олган ҳолда фаолият кўрсатишлари ва

яшашлари учун кенг имкониятлар яратилаётганлигининг тасдиғидир. Китобда нафақат солиқлар ва уларнинг шаклланиши ёки тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш, балки ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистонда солиқ соҳасини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг тўлов имкониятларини янада кенгайтириш борасида амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотларни ўрганишга ҳам эътибор қаратилган.

Фуқаролар онгида солиқларнинг мазмун-моҳиятини англаб етишга, таҳлил қилишга, шу орқали уларда солиқ тўлаш барчанинг фуқаролик бурчи эканлигини тўғри англашларини тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади.

Шу маънода мамлакатимизда давом этаётган ҳозирги кенг қамровли иқтисодий ислоҳотлар даврида Президент И.А. Каримов ташаббуси билан 2009 йилни “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” йили деб эълон қилиниши қишлоқда истиқомат қилаётган фуқароларнинг моддий аҳволини, турмуш тарзини янада яхшилаш йўлида ўзига хос навбатдаги қадам бўлиши билан бирга, қишлоқ жойларида иқтисодий инфратузилмалар фаолиятини янада кенгайтиришда ўзига хос аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, давлатимиз ва ҳукуматимиз томонидан белгиланган вазифаларни амалга ошириш орқали шаҳар ва қишлоқларимизда истиқомат қилаётган барча фуқаролар онгида солиқларнинг мазмун-моҳиятини тўғри англаб етишларини тарбиялашда ўта муҳимдир. Ўзбек давлатчилиқ тарихини яратишнинг ўзига хос тамойиллари нуқтаи назаридан солиқлар тарихини ўрганиш ўзлигини тобора теранроқ англаб етаётган халқимиз ҳаётида муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Солиқларнинг давлат ҳаётидаги ўрни ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти.....	6
Қадимги даврда ва ўрта асрларда Ўрта Осиёда солиқлар.....	9
Амир Темури ва темурийлар ҳукмронлиги даврида солиқ тизими	42
Ўрта Осиё хонликлари даврида солиқ тизими ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий омиллари.....	68
Чор Россияси ҳукмронлиги ва совет даврида солиқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари	100
Ўзбекистон мустақиллиги йилларида солиқ тизимидаги энг муҳим ислохотлар ва ўзгаришлар.....	161
Хулоса.....	176

Наим Обломуродов
Файзулла Толипов

**ЎЗБЕКИСТОНДА СОЛИҚЛАР
ТАРИХИ**

Мухаррир *Э.Бозоров*
Компьютерда саҳифаловчи *А.Рўзиев*

Босишга руҳсат этилди 26.01.2009. Қогоз бичими 60x84 ¹/₁₆.
Ҳисоб-нашр табоғи 11,25. Адади 100
Буюртма № 7

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084, Тошкент шаҳар, Кичик халқа йўли кўчаси, 7.

“HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO‘JIZASI”
босмаҳонасида чоп этилди.
100000, Тошкент, Қори-Ниёзий кўчаси, 39.

